MARS ET HISTORIA

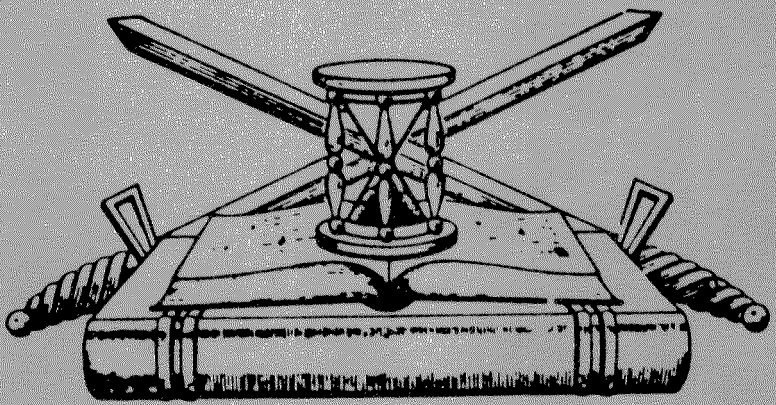

VIERDE LUSTRUMNUMMER

VAN DE

NEDERLANDSE VERENIGING TER BEOEFENING VAN DE MILITAIRE HISTORIE

OPGERICHT TE 'S-GRAVENHAGE 20 AUGUSTUS 1966

20e jaargang nummer 5 - september/oktober 1986

MARS ET HISTORIA

69

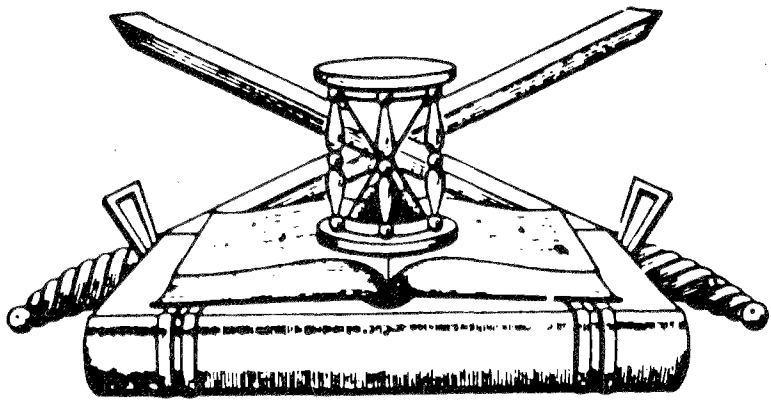

VIERDE LUSTRUMNUMMER

VAN DE

NEDERLANDSE VERENIGING TER BEOEFENING VAN DE MILITAIRE HISTORIE

OPGERICHT TE 'S-GRAVENHAGE 20 AUGUSTUS 1966

20e jaargang nummer 5 - september/oktober 1986

Beschermheer: Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden.

SAMENSTELLING VAN HET BESTUUR:
Voorzitter: H. Muller, **Vice-Voorzitter:** F.J. van Lier, **1e Secretaris:** Mevr. P.H.Th. Dumon, **Penningmeester:** drs. J.A. Bom, **2e Secretaris:** E.W. van Popta, **Leden:** Jhr. D.H.J.N. den Beer Poortugael, J. van den Berg, B.C. Cats, B.W. Hopperus Buma, C.B. Nicolas, **Adviseur:** mr. Ch.L.M. Schaepman.

ADRESSEN DAGELIJKS BESTUUR:
Voorzitter: Willem III-laan 14, 4835 LB Breda, tel. 076- 653239. **Secretaris:** Aart van der Leeuwlaan 56, 2624 LD Delft, tel: 015-565764, **Penningmeester:** Sorm van 's-Gravesandeweg 23, 2242 JB Wassenaar, tel.: 01751-18624. De contributie bedraagt per jaar min. **f 35,00,** te storten op rek. nr. 65.82.12.125 van de Nederlandsche Middenstandsbank Wassenaar, t.n.v. de Nederlandse Vereniging van Militaire Historie of op giro **29 40 790** van de N.V.M.H. te Wassenaar.

SAMENSTELLING REDAKTIE-WERKCOMMISSIE: J. van den Berg, E.W. van Popta. **Redaktie-adres:** Mgr. Bekkerslaan 151, 2286 CE Rijswijk (Z.H.), tel.: 070-937425.
Ledenadministratie: B.C. Cats, Claudiagaarde 72, 1403 JR Bussum, telefoon: 02159-13563.

AFDELINGSCORRESPONDENTEN:

(1) 'KRIJGSGESCHIEDENIS, KORPSGESCHIEDENIS KL' olv drs. J.P.C.M. van Hoof, Smaragdhorst 185, 2592 RJ 's-Gravenhage vóór 1813 070-855821
E.H. Brongers, Tascandrialaan 11, 5111 AK Baarle Nassau ná 1813

(2) 'TRADITIES EN CEREMONIEEL olv P. van der Burg, Hoofdstraat 94, 3972 LC Driebergen 03438-17588

(3) 'UNIFORMKUNDE' olv F.A.Th. Smits jr, Wilgendreef 289, 2272 ET Voorburg 070-873961
M. Talens, Salomonszegel 115, 7322 ET Apeldoorn

(4) 'RIDDERORDEN EN ONDERSCHEIDINGEN' olv H.G. Meyer, Vollenbergstraat 6, 5801 RP Venray 04780-82992
B.W. Wagenaar, Handelstraat 18, 1901 VA Castricum 02518-53084

(5) 'MILITAIRE EMBLEMEN' olv B.C. Cats, Claudiagaarde 72, 1403 JR Bussum 02159-13563
C. van Ekeris, Anslostraat 183, 2533 KD 's-Gravenhage 070-886566

(6) 'WAPENS EN MUNITIE' olv J. Lenselink, Oxfordlaan 49, 2314 EB Leiden 071-894012

(7) 'MILITAIRE MUZIEK' olv mr. R.A. Schimmel, de Mildestraat 57, 2596 SW 's-Gravenhage 070-246568

(8) 'OVERZEESE VERSTERKINGSWERKEN MET NEDERLANDSE HISTORIE' olv A.F. Lancker, Secanets 39, Setla Correos Vergel (Alicante) Spanje

(9) 'MARITIEME GESCHIEDENIS' olv M.K. Zaagman, Ds van den Boschlaan 225, 2286 PH Rijswijk (ZH) 070-946539

(10) 'NAPOLEONTICA' olv Joh. Schaede, Wouwermanstraat 3'", 1071 LW Amsterdam

(11) 'TWEEDE WERELDOORLOG' olv J.H. Berlemon, J.F. Kennedylaan 70, 2324 EX Leiden

(12) 'MILITAIRE EN CIVIELE MINIATUURFIGUREN' olv C. Frazer, H. Cleyndertweg 461, 1025 DT Amsterdam 020-368331

(13) 'VAANDELS EN STANDAARDEN' olv Kl. Sierksma, 'Huize Midgaard', Aan de Brink 36, 1399 GX Muiderberg 02942-1470

(14) 'EERSTE WERELDOORLOG' olv dr. F. Snapper, Burg. Patijnlaan 136, 2585 BM 's-Gravenhage

(15) 'KONINKLIJKE MARINE' olv L.L. von Münching, Middelweg 85, 2241 AP Wassenaar 01751-10045

(16) 'MILITAIRE GENEALOGIE' olv G. van Zuijdam, Dennenlaan 12, 7313 AM Apeldoorn

(17) 'MILITAIRE FOLKLORE' olv F.W. van Steen, Lion Cachetstraat 2, 3851 ZE Ermelo 03417-51983

(18) "MILITAIRE VOERTUIGEN EN TANKS' olv M.C. van der Hoog, Surinamestraat 40, 2585 GK 's-Gravenhage 070-634391
J. Bloemendaal, Scheldelaan 10, 2105 XG Heemstede 023-291324
W. den Dunnen, Hendrik Hamelstraat 58, 2595 VM 's-Gravenhage 070-834659

(19) 'KONINKLIJKE LUCHTMACHT' olv J. van den Berg, Cronestein 85, 2804 EL Gouda 01820-34283
P.C. Boer, Waterklaver 2, 2804 PN Gouda 01820-35332

(20) 'KNIL' olv C.A. Heshusius, Van Alkemadelaan 350, flat 316, 2597 AS 's-Gravenhage 070-248495

(21) 'MILITAIRE BIBLIOGRAFIE TIJDSCHRIFTEN' olv J.A.C. Bartels, Santhorstlaan 50, 2242 BH Wassenaar 01751-12222

(22) 'MILITAIRE GEDENKTEKENS EN MONUMENTEN' olv J. Albarda, Lindenheuvel 12A, 1217 JX Hilversum 035-46815
drs. J.A. Bom, Storm van 's-Gravesandeweg 23, 2242 JB Wassenaar 01751—18624

(23) 'KORPS MARINIERS' olv drs. J. Nuis, Graaf Willem de Oudelaan 187, 1412 AS Naarden 02159-46037

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD 5
Zijne Koninklijke Hoogheid, Prins Bernhard der Nederlanden

INLEIDING 7
H. Muller

EEN BIOGRAFISCHE SCHETS OVER JAN HOYNCK VAN PAPENDRECHT 1858- 1933 9
J.A.C. Bartels

HR.MS. PANTSERDEKSCHIP FRIESLAND NAAR SPITSBERGEN 17
W.E. van Popta

EEN 17DE EEUWS VAANDELBOEK VAN DE WEST-INDISCHE COMPAGNIE 31
Kl. Sierksma

DE MILITAIRE MUZIEK EN DE GROTE COMPONISTEN 45
R.A. Schimmel

NEDERLAND '40-'45 57
J.H.M. Berlemon

DE FORCERING VAN STRAAT SHIMONOSEKI 59
F.C. van Oosten

DE ACHTERGRONDEN VAN HET INCIDENT VAN 1 AUGUSTUS 1914 69
Dr. F. Snapper

HET DIRECTORAAT (NEDERLANDSE) LUCHTSTRIJDKRACHTEN 87
Drs. P.C. Boer

ONZE 2.200 MILITAIRE DODEN EN HET ERE-VELD "PEUTJOET" OP ATJEH 95
C.A. Heshusius

DE MILITAIRE DECORATIES VAN HET ROMEINSE RIJK 137
H.G. Meijer

VRAGEN ROND DE OFFICIERSSJERP 155
P. van der Burg

DE GESCHIEDENIS VAN HR.MS. ISAAC SWEERS 169
L.L. von Münching

TUSSEN JAPANSE OVERGAVE EN GEALLIEERDE OVERNAME 185
O.G. Ward

DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE BRIGADE "PRINSES IRENE", 1941-1945, UNIFORMEN EN ONDERSCHEIDINGEN 201
B.C. Cats

HR.MS. "FREYR" GEDURENDE DE MEIDAGEN VAN 1940 209
Drs. J. Nuis

B

Paleis Soestdijk, september 1986.

Gaarne wens ik het bestuur en de leden van de Vereniging "Mars et Historia" van harte geluk met haar 20-jarig bestaan.

Het bestuderen van de militaire geschiedenis, met zijn vele facetten, is een boeiende aangelegenheid. Doch dat niet alleen, voor het heden en de toekomst zijn uit de historie bijzonder nuttige lessen te trekken.

Moge de vereniging een bloeiende en boeiende toekomst tegemoet gaan.

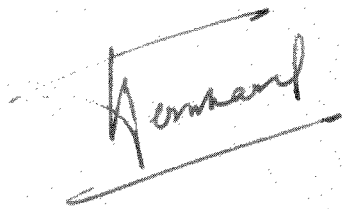

Prins der Nederlanden.

INLEIDING

Met het verschijnen van het vierde lustrumnummer van "Mars et Historia" meen ik te mogen constateren, dat onze vereniging één jaar voor de daartoe vastgestelde leeftijd haar volwassenheid heeft bewezen.
Het is een kloek boek geworden, waarin een groot aantal onderwerpen, waarvoor onze leden belangstelling hebben, in goed gefundeerde artikelen aandacht krijgen.

Dat onze Beschermheer, Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard der Nederlanden, zich bereid heeft verklaard deze uitgave van "Mars et Historia" met een voorwoord te vereren, stemt tot grote vreugde en zie ik als een aansporing voort te gaan op de ingeslagen weg van bestudering van de militaire geschiedenis door publicaties en het aanleggen van verzamelingen, die de toets der kritiek kunnen doorstaan.

Gaarne dank ik de auteurs voor hun werk waardoor dit lustrumnummer een waardevolle toevoeging is geworden aan de vele publicaties op militair historisch gebied die in Nederland reeds aanwezig zijn.

Dat deze uitgave tot stand is kunnen komen is in niet geringe mate te danken aan de grote daadwerkelijke steun van de heer Mr. Ch. L. Schaepman en aan de inspanning van de leden van onze redactiecommissie, die in vrije tijd en geheel belangeloos hun werk hebben verricht.

Zonder ook maar een ogenblik te kort te willen doen aan de inhoud van de overige artikelen, vestig ik speciale aandacht op het artikel over de "soldatenschilder" J. Hoynck van Papendrecht van de hand van de heer J.A.C. Bartels. Bij dit lustrum stond immers deze zo bijzonder begaafde, deskundige en produktieve kunstenaar centraal door de aan hem gewijdde tentoonstelling in het Museum Flehite te Amersfoort.

Ik hoop dat door deze jubileumuitgave ook diegenen bereikt zullen worden, die, hoewel zij belangstelling hebben voor de geschiedenis van onze krijgsmacht en de militaire historie in zijn algemeenheid, toch niet weten, dat er een vereniging bestaat, die hen in contact kan brengen met gelijkgezinden en hun kennis kan verdiepen en vergroten.

Het komt mij voor dat juist in deze tijd behoefte bestaat aan informatie over de Nederlandse krijgsmacht en dat dit nummer van "Mars et Historia" een steentje kan bijdragen ter versterking van de band die tussen ons volk en zijn krijgsmacht moet bestaan.

Ik wens allen die dit lustrumnummer ter hand hebben genomen interessante en genoegelijke leesuren toe.

De voorzitter

H. Muller

Een biografische schets over Jan Hoynck van Papendrecht. 1858 - 1933.

J.A.C. Bartels

Jan Hoynck van Papendrecht werd op 18 september 1858 te Amsterdam geboren als zoon van John Cornelis Hoynck van Papendrecht en Francina Hudig. Hoynck senior was koopman van beroep, in 1871 werd hij als lid van het bestuur van de Amsterdamse Kamer van Koophandel en Fabrieken gekozen. Behalve zijn één jaar oudere zusje Francina Georgina had Jan nog twee broers en twee zusjes.
Na zijn lagere school volgde Jan in de hoofdstad twee jaar middelbaar onderwijs. Daar vader Hoynck eind 1874 agent van de Nederlandsche Handelmaatschappij werd, verhuisde het gezin van Amsterdam naar de Maasstad. In 1877 behaalde hij hier het HBS-B diploma.
Reeds op jeugdige leeftijd openbaarde zich bij Jan de lust tot tekenen. Hij had dat van geen vreemde. John, zijn vader was een niet onverdienstelijke beoefenaar van de teken- en schilderkunst. Deze zag dan ook met plezier het ontluikende tekentalent van zijn oudste zoon.
Eén van de huisvrienden van de Hoyncks was Charles Rochussen, de nestor van de Nederlandse schilderkunst uit die dagen. Deze raadde Hoynck aan zijn zoon te laten studeren aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen. Op 22 october 1878 schreef Jan, net twintig geworden, zich in voor de cursus van deze gerenommeerde Academie. Na twee jaar in Antwerpen gestudeerd te hebben vertrok Jan naar München, alwaar hij onder meer de Riemerschmidschule bezocht.
Naast zijn studie trok Hoynck er op uit en tekende en schilderde zoveel mogelijk diverse onderwerpen, zoals landschappen, schilderachtige typen of karaktervolle gebouwen. Ook tekende hij graag uniformen en klederdrachten. Deze belangstelling voor kleding, zowel militair als civiel zou Hoynck zijn hele leven behouden. Hij ontwikkelde zich tot een internationaal befaamd deskundige op dit gebied.
Vanuit München zond Hoynck in 1883 zijn eerste tekening naar het Engelse weekblad "The Graphic". Vele honderden tekeningen zouden de komende decennia nog geplaatst worden in "The Graphic" en het dagblad "The Daily Graphic".
In 1884 keerde Jan terug naar Rotterdam, 25 jaar oud. Zijn capaciteit als illustrator werd dermate hoog aangeslagen dat hij als vaste medewerker van "The Graphic" werd verzocht de door Maarten Maartens geschreven roman "Mylady Nobody" te illustreren. In datzelfde jaar nam Jan voor het eerst deel aan de "Tentoonstelling van levende meesters" welke gehouden werd in "Arti et Amicitiae" in Amsterdam.
Ook in eigen land werd Hoynck aangezocht publicaties te illustreren. In 1885 verschenen in het geïllustreerd volkstijdschrift "Eigen Haard" voor het eerst zijn tekeningen.
Op 7 juni 1888 trad Jan Hoynck van Papendrecht te Amsterdam in het huwelijk met de 23-jarige domineesdochter Johanna Philippa van Gorkom. Het huwelijk zou kinderloos blijven. Na drie jaar verhuisde het jonge stel naar Nieuwer Amstel.
In 1889 nam Hoynck voor het eerst deel aan een internationale tentoonstelling en wel aan de Exposition Universelle te Parijs. Een jaar later trad Jan Hoynck toe tot de redactie van Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift. De meest uiteenlopende onderwerpen, zoals uit menige jaargang van het Maandschrift moge blijken, werden door hem geïllustreerd. Hoynck was in de kracht van zijn leven toen hem verzocht werd voor het eeuwfeest van het Korps Rijdende Artillerie in 1893, een serie prachtig uitgegeven boekwerken onder de fraaie naam "Het historisch museum van het Korps Rijdende Artillerie" te verluchten. Ook Krabbé en Staring, andere beoefenaars van het militaire genre, hebben hun bijdragen geleverd. Gesteld mag worden dat het vele werk (tekeningen, schilderijen en het ontwerpen van de herdenkingspenning) dat Hoynck verricht

De schilder J. Hoynck van Papendrecht in zijn atelier.

heeft ter gelegenheid van dit eeuwfeest zijn naam, zeker in militaire kring, voorgoed gevestigd heeft. Hij was toen 34 jaar oud.
Op verzoek van de koningin-regentes Emma was Hoynck op het Haagse Malieveld aanwezig om op 21 september 1893 de plechtige uitreiking van vaandels en standaarden aan afdelingen van het Nederlandse leger op het doek vast te leggen.
In 1894 verhuisden de Hoyncks naar Rheden bij Arnhem. Hoynck was niet de enige schilder die in die dagen naar de Veluwezoom trok.
Rond Théophile de Bock in Renkum vormde zich een kring van schilders, Louis Apol woonde in Rozendaal. Men trof er schilders aan die de tradities van de Haagse School voortzetten en enkelen die zich onder invloed van nieuwe stromingen aan het einde van de eeuw van de Haagse School afwendden en weer naar een nieuwere vormgeving zochten. En Hoynck? Deze bleef onverstoord doorgaan op de door hem ingeslagen weg. Naast zijn voorliefde voor de uniform en het landschap bleef Hoynck boeken illustreren. In 1894 verscheen de derde druk van François Haverschmidt's "Familie en Kennissen", in 1897 publiceerde George Kepper zijn "De Militaire Academie". In hetzelfde jaar verscheen de geïllustreerde uitgave van "Sinjeur Semeyns" een historische roman van H.J. Schimmel. Al deze boeken waren door Hoynck geïllustreerd. Ook bleef hij zijn bijdragen leveren aan "The Daily Graphic" en "The Graphic". Zo verschenen in 1897 illustraties van Nederlandse en Duitse legermanoeuvres die Hoynck zelf had bijgewoond. Ook gebeurtenissen van geheel ander kaliber hadden Hoynck's aandacht.
De vredesconferentie in Den Haag bijvoorbeeld die in mei 1899 op voorstel van Tsaar Nicolas van Rusland gehouden werd. Een krant schreef die dagen: "Dat is om te beginnen reeds een zeer groot resultaat van des Tsaaren nobel pogen. Een kunstenaar, anders gewoon om militairen te tekenen, gaat nu zijn stift gebruiken om vredesmannen op het papier te brengen!" In 1900 verscheen bij de Militaire boekhandel van de Gebroeders van Cleef in Den Haag in 2 delen "De Uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de koloniën". Het eerste deel bevatte in totaal 80 kleurenlitho's, het tweede deel was het tekstboek, waarin niet alleen de beschrijving van de ontwikkeling der uniformen sinds 1795 was opgenomen maar waarin ook ruim aandacht werd besteed aan de politieke en militaire ontwikkelingen in bondige chronologische overzichten die veel wetenswaardigheden bevatten. Aan dit project werkten naast Hoynck ook de schilderende beroepsofficieren W.C. Staring en J.P. de Veer mee.
Sinds 1897 verscheen het boekwerk in losse afleveringen. Van de 80 steendrukken was de helft van de hand van Jan Hoynck van Papendrecht. Men moet zich eens indenken welke hoeveelheid werk met zo'n opdracht gemoeid is, ook al is die over een aantal jaren verspreid. Het kiezen van mogelijke onderwerpen, de research naar bijvoorbeeld de juiste uniformen, bewapening en wat daarmee samenhangt gaat allemaal vooraf aan het eigenlijke handwerk.
In 1901 viel Hoynck een bijzondere opdracht ten deel. Op 7 februari van dat jaar zou koningin Wilhelmina in het huwelijk treden met de Duitse hertog Hendrik van Mecklenburg. Het Nederlandse leger wilde een passend schilderij aanbieden. Zeer vereerd met deze opdracht, hij droeg Wilhelmina een warm hart toe, koos Hoynck voor de ontmoeting van Nederlandse en Pruisische troepen tijdens de slag bij Waterloo in 1815. Een wel heel toepasselijke symbolische keuze.
Op 30 juli van datzelfde jaar leed Jan een gevoelig verlies. Op die dag overleed te Doorn op 68-jarige leeftijd zijn vader, aan wie Jan zoveel te danken had.
In februari 1902 verhuisde de Hoyncks van Rheden naar Den Haag, alwaar hij in het Bezuidenhout ging wonen. In 1903 werd Nederland voor het eerst geconfronteerd met een spoorwegstaking. Voor het bewaken van de orde werden troepen ingezet. Hoynck maakte diverse schetsen van Grenadiers en Jagers op spoorwegovergangen en in en om goederenwagens. Deze schetsen werkte hij verder uit in tekeningen, welke begin april in ondermeer "The Daily Graphic" werden afgedrukt.

Voor zover wij hebben kunnen nagaan werd Jan Hoynck voor de eerste maal bekroond en wel met een bronzen medaille voor zijn inzending op de wereldtentoonstelling te St. Louis in Amerika in 1904. Zijn Antwerpse studiegenoot Pieter Josselin de Jong deed ook mee aan deze tentoonstelling. Hem viel een zilveren medaille ten deel.
Een jaar later werd een beroep gedaan op Hoynck's kennis van de kostuumkunde. Het Leidsch Studenten Corps hield in 1905 haar lustrumfeesten met traditioneel een thema uit de vaderlandse geschiedenis als onderwerp. Het onderwerp deze keer was "Willem III te 's Gravenhage". Dat Hoynck's gevoel voor stijlvolle en ceremoniële gebeurtenissen werd aangesproken moge wel blijken uit twee tekeningen, die op 1 juli van dat jaar in "The Graphic" verschenen. Beide onderschriften maakten gewag van de grote moeite die de studenten zich getroost hadden om de kostuums zo accuraat mogelijk eruit te laten zien. Voor het Britse lezerspubliek moet het een interessant gegeven zijn geweest dat Leidse studenten koning Willem III van Engeland, tevens stadhouder van Holland en Zeeland als hoofdfiguur voor hun maskerade gekozen hadden als – ook dat men uit Engeland voor deze gelegenheid een staatsiekoets had laten overkomen die nog door koningin Victoria was gebruikt.
In 1906 werd Hoynck begiftigd met de "Eeremedaille voor Kunst en Wetenschap" in zilver van de Huisorde van Oranje. Of het toekennen van deze onderscheiding samenhangt met zijn lidmaatschap van de in 1871 door koning Willem III opgerichte "Commissie voor de Koninklijke subsidies aan jeugdige kunstenaars" is niet meer te achterhalen, evenmin als het tijdstip van zijn toetreden tot deze commissie. Dit moet echter wel in die jaren gebeurd zijn. Meestal waren zo'n zes á acht personen lid van de commissie.
Ook internationaal oogstte Jan Hoynck successen. Op de 5e Internationale Tentoonstelling van Beeldende Kunsten te Barcelona in 1907 werd hem een zilveren medaille toegekend. Voor zijn bijdrage aan de Parijse Salon hetzelfde jaar kreeg Hoynck een eervolle vermelding.
"Le Figaro" schreef dat het beste schilderij van Franse soldaten afkomstig was van een Nederlander wiens naam helaas te moeilijk uit te spreken was om kans te hebben even populair te worden als de Fransman Detaille. Twee jaar later werd Hoynck voor zijn inzending in het Münchener "Glaspalast" met een gouden medaille beloond.
Ongetwijfeld zal Jan Hoynck van Papendrecht zich vereerd gevoeld hebben met de uitnodiging als lid van de Commissie voor de Koninklijke subsidies aanwezig te zijn bij de doop van prinses Juliana op 5 juni 1909 in de Willemskerk te Den Haag. Ondanks het feit dat twee tekenaars toestemming hadden gekregen om de doopplechtigheid te verslaan voor de "geïllustreerde"bladen zou Hoynck, Hoynck niet zijn wanneer hij niet zelf iets van deze bijzondere gebeurtenis voor het nageslacht vastlegde: een aquarel en een schilderij herinneren ons aan de doop.
In de loop van hetzelfde jaar verscheen het historisch album "Onze schuttersvendels en schutterijen van vroeger en later tijd". De illustraties waren van de hand van Jan Hoynck van Papendrecht. Het jaar daarop verzocht de firma Wolters te Groningen en (toen nog) Batavia Hoynck aquarellen te vervaardigen met historische onderwerpen die dan door de Groningse firma als schoolplaat zouden worden uitgebracht. Hoynck zou er dat jaar drie maken, te weten "De verovering van Tjakranegara op Lombok 1894", "Hollandsche infanterie bij de Bruggen over de Berezina, 1812" en "De prins van Oranje aan het hoofd van de nationale militie bij Quatre Bras, 16 juni 1815".
Met de schoolplaat die Hoynck het volgend jaar maakte "Aan de Hollandsche Waterlinie, 1672" was zijn opdracht voltooid. Voor elk werk ontving de schilder de somma van 125 gulden. Alle schoolplaten op "De verovering van Tjakranegara op Lombok, 1894" na, waren een lang leven beschoren. De "Hollandsche infanterie" en "Aan de Hollandsche Waterlinie" stonden nog in de fondscatalogus van 1971-1973 vermeld. Het is dan ook niet uitgesloten dat menig lezer van dit artikel de schoolplaten nog uit eigen ervaring kent.

Voor zover wij hebben kunnen nagaan heeft Hoynck in 1910 voor het laatst deelgenomen aan de Parijse "Salon" van de Société des Artistes français.
Onverdroten werkte Hoynck voort aan zijn talrijke aquarellen, tekeningen en schilderijen. Naast zijn militaire onderwerpen en zijn landschappen bewoog Hoynck zich ook op het terrein van de portretkunst. In 1911 maakte Jan Hoynck een zelfportret dat twee jaar later op de tentoonstelling van portretten van Haagse kunstenaars 1813-1913 te bezichtigen was. Typisch Hoynck is toch ook dat toen eind september een storm over de Residentie geraasd had, hij er op uit trok om allerlei schetsen te maken van ontwortelde bomen en beschadigde motorwagens van de Haagse tram. Deze schetsen werkte hij later uit in een aantal aquarellen.
Al eerder hebben wij Hoynck's kennis van de uniform aangestipt. Ontwikkelingen op het gebied van vuurwapen- en munitietechnologie deden het slagveld veranderen. De invoering van het rookzwakke buskruit bijvoorbeeld veroorzaakte geen ondoorzichtige walm die vriend en vijand onzichtbaar maakte. Noodlottige ervaringen tijdens campagnes in het voormalige Brits-Indié en vooral tijdens de Eerste Boerenoorlog (1880 - 1881) brachten de Britse legerleiding ertoe om bij het uitbreken van de Tweede Boerenoorlog (1899 - 1902) de traditionele rode tunieken te vervangen door khakikleurige. De Boerenoorlog was voor veel generale staven aanleiding om een critische blik te laten gaan over de uitrusting en kleding van de soldaat te velde. In 1910 voerde Duitsland als eerste mogendheid voor het gehele keizerlijke leger het "Feldgrau" in. Ook in ons land werden de oorlogservaringen van Boer en Brit geëvalueerd. Door de minister van Oorlog werd reeds in de jaren 1907 - 1909 aan diverse legeronderdelen om suggesties gevraagd voor een grotere uniformiteit en eenheid in tenue. De minister van Oorlog kon beschikken over een adviescollege op dit gebied, de Uniformcommissie. Wanneer deze commissie werd ingesteld en wie hierin zitting hebben gehad is helaas niet bekend.
Het is echter zo goed als zeker dat de toenmalige kapitein der Artillerie J.C.P.W.A. Steenkamp, RMWO, heraldicus, tekenaar en tevens beoefenaar der uniformkunde als ook Jan Hoynck van Papendrecht óf als stembevoegd lid óf als adviseur deze commissie met suggesties en ontwerpen terzijde hebben gestaan. Van Hoynck zijn diverse tekeningen en aquarellen met proefuniformen bewaard gebleven. Het is echter zeer de vraag of Hoynck's adviezen opgevolgd zijn.
Ongetwijfeld zal het Jan Hoynck aangesproken hebben toen bekend werd dat in 1913, twintig jaar na de vaandeluitreiking van 1893, koningin Wilhelmina wederom vaandels zou uitreiken. De vaandeluitreiking had plaats op een nationale feestdag: die 17de november was het 100 jaar geleden dat in Den Haag de "opstand" tegen de Fransen begon. De eigenlijke aanleiding was de legerorganisatie van Colijn. Deze, in 1911 minister van Oorlog geworden, had zich - gezien de internationale toestand - ten doel gesteld het leger te verbeteren. Nieuwe regimenten werden opgericht, terwijl het regiment Grenadiers en Jagers voortaan twee aparte regimenten ging vormen. Vandaar dat na zo'n relatief korte tijd een tweede vaandeluitreiking plaats vond. Het spreekt bijna vanzelf dat Hoynck aanwezig was bij de plechtigheid op het Malieveld te Den Haag. Zo omlijnd en gedetailleerd de figuren op het doek van 1893 waren afgebeeld, zo "impressionistisch" van uitwerking is het gegeven van 1913. De schilder geeft nu ook "de andere kant" van de plechtigheid weer. Koningin Wilhelmina is nu op de rug gezien. Noch van haar, noch van de andere spelers en figuranten in het stuk is de gezichtsuitdrukking waarneembaar. Het schilderij bevindt zich in de collectie van het Legermuseum.
Wij schreven dat het 100 jaar geleden was dat de "opstand" tegen de Fransen begon. Voor de uitgeverij Van Goor en Zonen te Gouda was het aanleiding om het boek "De lotgevallen van een Garde d'Honneur (1813 - 1814)" uit te geven. Hoynck maakte voor dit werk de band en elf pentekeningen.
In haar toespraak ter gelegenheid van de vaandeluitreiking op 17 november van dat jaar had de

koningin gesproken over "donkere dagen, waarvan wij allen vurig hopen en wenschen, dat Nederland verschoond blijve."
In 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. Land- en Zeemacht werden gemobiliseerd. Nederland bleef gelukkig het oorlogsgeweld bespaard. Als neutraal land verkeerde het in de positie om vluchtelingen en buitenlandse militairen op te nemen. Verspreid over ons land, o.a. in Rotterdam, Scheveningen, Amersfoort, Harderwijk en Groningen werden er kampen ingericht om de vele duizenden te herbergen. Voor Hoynck was dit een unieke kans. Hij had dan ook van de Nederlandse legerleiding een voor alle interneringskampen geldig toelatingsbewijs gekregen om daar naar hartelust te tekenen en te schetsen. Schetsboeken vol tekende Hoynck met Belgen, Duitsers, Fransen en Britten. In "The Graphic" van 10 mei 1919 staan twee tekeningen afgedrukt van Hoynck met de aankomst van Britse krijgsgevangenen uit Duitsland in Rotterdam en de voorbereiding voor hun embarkatie naar huis als onderwerp. Ook voor Hoynck was deze episode afgelopen.
In november 1918 werd de regering Ruys de Beerenbrouck geconfronteerd met een revolutiepoging door het socialistische Tweede Kamerlid Mr. Pieter Jelles Troelstra. Troelstra had wel zijn redenen om in de revolutie te geloven. Groot was de ontevredenheid in Nederland over de slechte voedsel-en brandstofbevoorrading. In het leger heerste een stemming van landerigheid en zelfs opstandigheid. Toen ook nog op 10 november de Duitse keizer bij Eijsden ons land binnen vluchtte leek het of de traditionele wereld ineenstortte. Nederland bleek niet veel voor een revolutie te voelen; het bleek te zeer gehecht aan het Oranjehuis en aan de bestaande verhoudingen. Deze gevoelens maar ook angst, ontlaadden zich in demonstraties waarvan de grootste en indrukwekkendste op maandag, 18 november op het Haagse Malieveld gehouden werd. Hoynck heeft in 1919 van deze aanhankelijkheidsbetuiging een groot doek gemaakt. Het oog van de kijker wordt door een opdringende mensenmenigte als het ware gestuwd naar het middelpunt van het schilderij, een zwaaiende prinses Juliana tussen koningin Wilhelmina en haar echtgenoot prins Hendrik. Voorts valt behalve een grote hoeveelheid vaandels van roomskatholieke verenigingen ook de vlag van de provincie Friesland te ontwaren. Om aan te tonen dat Friesland nog andere zonen heeft dan Troelstra....? Het komt ons voor dat dit het enige schilderij is dat blijk geeft van Hoynck's politieke opvatting.
In 1921 verscheen Marjorie Bowen's "Affair of men". Via een wederzijdse kennis was Hoynck gevraagd twee illustraties te leveren. Twee aquarellen met militair historische onderwerpen waren het gevolg.
Een jaar later ontving Hoynck de museummedaille. Deze zilveren medaille wordt volgens het Koninklijk Besluit toegekend "als blijk van erkentelijkheid en goedkeuring aan hem die door het aanbieden van belangrijke geschenken of op enige andere wijze zich verdienstelijk hebben gemaakt ten opzichte van de verschillende wetenschappelijke en kunstverzamelingen des Rijks". Aangezien ons bij zijn leven geen schenkingen aan musea bijvoorbeeld bekend zijn, nemen wij aan dat Jan Hoynck van Papendrecht deze zeldzame onderscheiding heeft mogen ontvangen voor zijn totale werk als kunstschilder van militair historische panorama's en taferelen uit de vaderlandse geschiedenis.
Ter gelegenheid van het zilveren huwelijksfeest van koningin Wilhelmina en prins Hendrik in 1926 kreeg Hoynck van de officieren van het Nederlandse leger de opdracht een olieverfschilderij te maken. Als onderwerp koos Hoynck het oversteken van een rivier door een legerafdeling. Dit gaf hem de gelegenheid diverse militairen van verschillende wapens en dienstvakken af te beelden.
Op 18 september 1928 bereikte Jan Hoynck van Papendrecht de respectabele leeftijd van 70 jaar. De minister van Oorlog spelde deze derde dinsdag in september Hoynck de versierselen op behorende bij zijn benoeming tot officier in de Orde van Oranje Nassau. Dit was nog niet al-

les! De Koninklijke Militaire Kapel bracht de jarige kunstschilder een aubade. 's Avonds vond er nog in huiselijke kring een diner plaats waarbij het strijkje van de Koninklijke Militaire Kapel voor achtergrondmuziek zorgde.
Toen op 6 juli 1929 in de beide tuinzalen van de Dierentuin in Den Haag de Garderegimenten Grenadiers en Jagers ter gelegenheid van hun 100-jarig bestaan een ontvangst gaven bood Hoynck de jubilerende regimenten een album aan met in totaal 23 aquarellen die een beeld gaven van de diverse uniformen die "onder het oog des konings" de afgelopen vijftig jaar gedragen waren.
Op 29 october 1931 was Hoynck aanwezig bij de standaarduitreiking door koningin Wilhelmina aan de commandant van het Wapen der Koninklijke Marechaussee, de generaal-majoor Bauduin in het park van paleis "Het Loo".
Twee jaar later verscheen in Duitsland het boekwerkje "Der Vater des Vaterlandes" genaamd, gewijd aan Willem van Oranje. Hoynck maakte speciaal voor dit boek een aquarel met als onderwerp het moment waarop Oranje over de Maas trekt. Korte tijd later, op 11 december 1933, zou Hoynck op 75-jarige leeftijd te Den Haag overlijden. Enige dagen later, op 14 december werd hij begraven op de Algemene begraafplaats van Bloemendaal en niet zoals wellicht te verwachten was te Scheveningen bijgezet in het familiegraf op het meer karakteristieke begraafplaatsje "Ter Navolging". De begrafenis zelf heeft onder grote belangstelling plaats gehad. Vertegenwoordigers uit de militaire wereld als ook uit die van de kunst waren aanwezig. In één van de toespraken werd gememoreerd dat het de wens van Hoynck zelf was in Bloemendaal begraven te worden, daar hij altijd zoveel van de natuur en de duinen gehouden heeft.
Wat gebeurde er nu met dat kleine legermuseum dat zijn atelier was? Op 26 juli 1934 opende de generaal b.d. C.J. Snijders in het Nederlandsche Legermuseum dat toen in kasteel Doorwerth zijn onderkomen had, als onderdeel van de permanente tentoonstelling het Haagse atelier van Jan Hoynck van Papendrecht, dat met alle kasten met uniformen van vele nationaliteiten, hoofddeksels, sabels en verder materiaal dat Hoynck bij zijn werk benut had, naar Doorwerth was overgebracht. Slechts tien jaar heeft men het atelier van Jan Hoynck in ogenschouw kunnen nemen. In de winter van 1944 - 1945 is kasteel Doorwerth door oorlogshandelingen verwoest. Helaas is daardoor het atelier van deze Nederlandse schilder die, beter dan wie ook, het militaire leven wist weer te geven, aan Mars zelf ten offer gevallen.
Niet al het werk is na het overlijden van de kunstenaar overgedragen aan het legermuseum. Op 23 april 1938 opende generaal-majoor Van Oorschot een verkooptentoonstelling van Hoynck's werk in de Haagse Pulchri Studio, die tien dagen zou duren. Van Oorschot, zelf een verdienstelijk aquarellist van militaire onderwerpen was zeer bevriend met Hoynck. Zij werkten in Hoynck's atelier vaak samen. Het was de wens van mevrouw Hoynck dat het grote aantal schilderijen, platen, schetsen en krabbels niet in portefeuilles bij haar thuis verborgen bleef waardoor slechts een enkeling ze te zien zou krijgen maar dat zij in ruime mate verspreid, in goede handen kwamen.
Tijdens de tentoonstelling die opgeluisterd werd door inzendingen van H.M. de Koningin en van vele particulieren bestond de mogelijkheid werk van Hoynck aan te kopen. Was deze verkooptentoonstelling georganiseerd door het Genootschap voor Militaire Traditie en Uniformkunde, in 1986, bijna 50 jaar later, organiseerde de Nederlandse Vereniging ter Beoefening van de Militaire Historie, Mars et Historia, ter gelegenheid van haar 20-jarig bestaan in het museum "Flehite" te Amersfoort een overzichtstentoonstelling met een keuze uit het rijke oeuvre van deze schilder in de schaduw, Jan Hoynck van Papendrecht.

GROENLAND
SPITSBERGEN
NOORD OOST LAND
IJSLAND
LAPPL
NOORWEGEN
ZWEDEN
FINLAND
RUSSIA
NOORDZEE
Skager Rak
Kattegat
Jutland
DENEMARKEN
NEDERLAND
STOCKHOLM
Göthaburg
Hamburg
Riga
Memel
Bergen
Drontheim
Christiansand
Christiania
Upsala
Abo
Wisby
Reval
Golf van Riga
Golf van Finland
Meridian van Greenwich

Hr.Ms. pantserdekschip Friesland naar Spitsbergen
Gezien in het licht der historie.
W.E. van Popta

Inleiding
Op 12 juli 1906, om precies te zijn 11.00 u verliet Hr.Ms. Friesland Den Helder voor een oefenreis in de Noordzee en de Noordelijke IJszee. Sedert october 1905 was de Friesland aangewezen reizen te maken als een soort vormingsschip voor adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine, en voor jeugdige schepelingen die de Opleiding "Jongens tot Matroos" met succes hadden gevolgd. De Friesland begon aan haar vierde oefenreis, alle reizen stonden onder bevel van de kapitein ter zee J.B.Snetlage. De bemanning bestond uit 352 opvarenden, er was voor negen maanden victualiën aan boord; aan brandstof 800 ton steenkolen.
Ingevolge de opdracht van de minister van Marine, de kapitein ter zee W.J. Stuart, moest de kruiser Spitsbergen bezoeken, met name het eilandje Amsterdam. De bemanning kreeg een grafsteen mee, te plaatsen op het kerkhof van Amsterdam, op het graf waar zeven Nederlandse walvisvaarders liggen begraven, omgekomen tijdens de overwintering in de jaren 1634-1635.
Het grafschrift van de steen heeft de woorden:

Hr.Ms. FRIESLAND
HERSTELDE
DEZE GRAVEN
IN 1906 OP LAST
VAN DE KONINGIN
DER NEDERLANDEN

Voorts kreeg de commandant de instructie de grafsteen, in 1878 door de bemanning van de ijsschoener Willem Barentsz – op het kerkhof van Amsterdam aangebracht, weer op te richten, en de geschonden graven te herstellen.
Het was voor het eerst, dat een schip van de Koninklijke Marine de Spitsbergen-archipel bezocht.
Hr.Ms. Friesland.
De Friesland en haar vijf zusterschepen van de provincie-klasse zijn gebouwd naar ontwerpen en tekeningen van lichte Britse kruisers, let wel uit het jaar 1889; in 1898 kwam onze kruiser nieuw in dienst. De grootte van het schip, uitgedrukt in tonnen waterverplaatsing, hield het midden tussen twee Britse schepen, n.l. van de Astrea-klasse, 4400 ton; en de Apollo-klasse, 3450 ton. Waterverplaatsing van de Friesland cum suis was 3900 ton.
In de Memorie van Antwoord, Rijksbegroting 1895 schrijft de minister jhr. H.M. van der Wijck:

> *"De zeer ruime ervaring, die in Engeland met kruisers is opgedaan (van de Apollo-klasse zijn niet minder dan 21 gebouwd) gaf mij te meer aanleiding om het oog daarheen te wenden. Ondergetekende zond daarom de chef van de Marinestaf (1) en de directeur van de Scheepsbouw (2) naar Engeland om te trachten de noodige inlichtingen in te winnen, en het mocht hun door de welwillende ontvangst aldaar, gelukken veel te weten te komen waarvan dezerzijds partij kan worden getrokken."*

De minister wenste twaalf schepen van het type Friesland, het is bij zes eenheden gebleven (3).

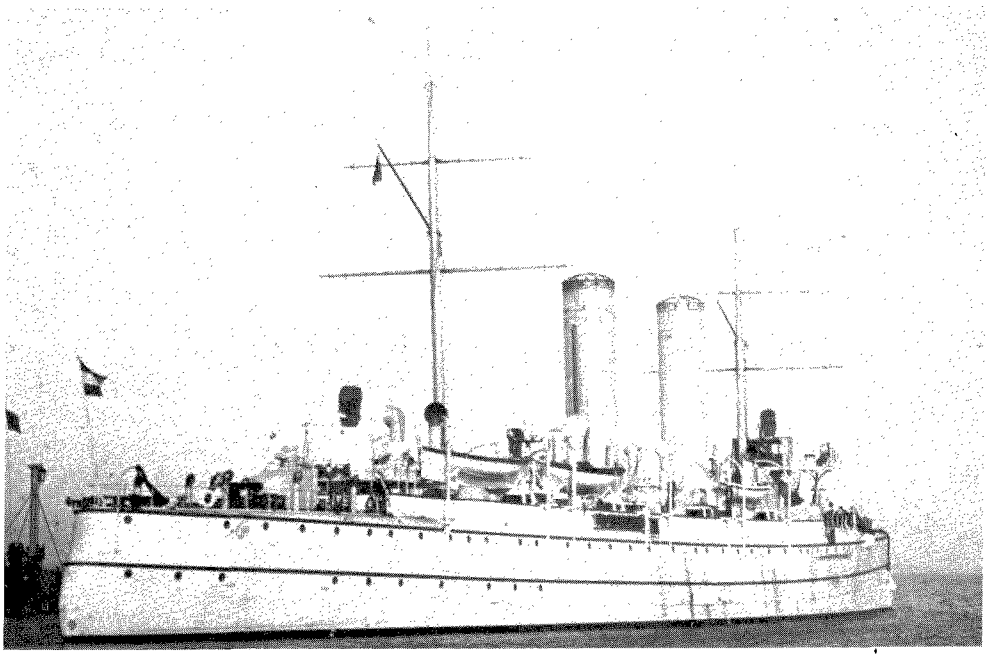

Hr.Ms. pantserdekschip Friesland

Schietoefeningen op zee.
De derde dag, nadat Hr.Ms. Friesland van Den Helder was vertrokken, werden op zee schietoefeningen gehouden. Het was goed weer, windkracht 3-4 schaal van Beaufort (genoemd naar een Engelse admiraal uit de Franse tijd).
Om op zee schietoefeningen te houden werd 's-morgens als doel de sleep-en gierschijf overboord gezet, de schijf, waarop tot in de middag omstreeks 16.00 u met het geweer werd gericht. De gierschijf bestaat uit twee onderling aan elkaar verbonden drijvers, waarop in de vorm van een kruis het schijfbeeld is aangebracht. De gierschijf dient voor richt- en afvuuroefeningen. Aan het drijflichaam is een end bevestigd met houten drijvers voor het weer aan boord halen van de schijf. De afstand waarop rondom de schijf wordt gevaren, bedraagt plm. 500 meter (4).
De 16de juli hadden op zee schietoefeningen plaats met het geschut, waarbij de jongens die de opleiding tot matroos hadden gevolgd als munitiehaler of voor andere baantjes werden ingezet. Het geschut aan boord van de Friesland bestond uit kanons van 15, 12,5 en 3.7 cm.

Oefening navigatie "in de nauwten".
Het was 15 juli 17.30 u, terwijl langs de Noorse kust werd gevaren, toen het schip de Nogvid Fjord binnen liep. Om 20.30 u voeren zij dwars van de vuurtoren Björnesund, om even later weer in open zee te stomen. De commandant had de route door de fjorden gekozen om onder leiding de adelborsten vertrouwd te maken met, wat genoemd wordt, varen in "de nauwten" (nauw vaarwater). De jonkers hadden vooraf de zeekaart bestudeerd en de Zeilaanwijzingen gelezen, alles onder leiding van een officier. Ook zullen zij tijdens de vaart door de fjorden zich rekenschap hebben gegeven van veranderde koersen, tegenkomende en meelopende schepen.

Tromsö, de IJsloods aan boord (5).
Op 18 juli stoomde Hr.Ms. Friesland de Malangen Fjord binnen en liet om 14.00 u in de baai van Tromsö het anker vallen.
Zoals bij een oorlogsschip gebruikelijk, werden tussen de commandant en officiële personen aan de wal bezoeken uitgewisseld. De vice-consul der Nederlanden kwam aan boord; door zijn bemiddeling was de ijsloods voor Spitsbergen besteld. Ook de gouverneur van de provincie kwam zijn opwachting maken. Door de commandant van de Friesland werd aan beiden een tegenbezoek gebracht.
Tijdens het verblijf in Tromsö werd het schip uitwendig schoongemaakt.
In Den Helder waren kolen geladen, en op de dag van vertrek was geen gelegenheid geweest dekken, deuren, trappen en wat niet al van kolengruis en stof te zuiveren. Kolen laden in Den Helder had per kruiwagen plaats, manden van 50 kilo kolen werden gekruid door jongens, opgeleid tot matroos (6).
De 19de juli, de dag van vertrek van Tromsö, kwam de ijsloods Sören Kremer genaamd, aan boord. De man, die het schip veilig door de Noordelijke IJszee en de Spitsbergen-Archipel moest brengen, en op thuisreis in Tromsö van boord ging.
Varen zonder loods in de Noordelijke wateren is niet verantwoord.
De zeekaarten en zeilaanwijzingen voor deze gebieden zijn niet geheel betrouwbaar. Daarbij heeft men kans in de Poolgebieden talloze moeilijkheden met magnetische kompassen te krijgen. Op de brug moest meermalen met afwijkingen rekening worden gehouden. Volgens de commandant voldeed de loods, zestig jaar oud, uitstekend. Hij bezat veel plaatselijke kennis.
Kolonel Snetlage noemde hem "de beste loods van Tromsö". Aan boord vond men hem "een ernstig man".

In historische wateren.
Na vertrek van Tromsö was men zich aan boord bewust in "historische wateren" te komen. Om dit te beleven moeten wij terug in de geschiedenis van ons land, terug naar het einde van de zestiende eeuw, toen vanuit de Nederlanden met kleine scheepjes, sommige nauwelijks 50 ton, tochten naar de Noordelijke IJszee werden ondernomen, om via het Noorden de weg naar Azië te vinden. Onder grote ontbering en veel lichamelijk leed hadden deze moedige tochten plaats: in 1594 (Willem Barentsz als stuurman), 1595 en 1596 de beroemde tocht van Heemskerck en Barentsz (Nova Zembla). Gezien de slechte resultaten zagen de Staten-Generaal van verdere plannen af. Wel loofden zij f 25.000,- uit, te schenken aan hem die alsnog kans zag "de Coninckrijken van Catthan ende China" te bereiken.
Toen de Staten-Generaal afzagen van een nieuwe expeditie naar het Hoge Noorden organiseerde de vroedschap van Amsterdam, aangemoedigd door Ds. Petrus Plancius, zeevaartkundige en theoloog, een tocht. Zij rustten twee scheepjes uit, het ene schip voer onder bevel van Jan Cornelisz. Rijp, het andere onder commando van Jacob van Heemskerck, waar de leider, Willem Barentsz aan boord was. Op deze reis werd 8 juni 1596 Beeren-eiland ontdekt, de 17de juni liepen zij een groep eilanden aan die de naam Spitsbergen ontving (7).
Ruim drie eeuwen later werd door Hr.Ms. Friesland dezelfde koers gevolgd. Aan boord van de Nederlandse kruiser voer als passagier mee de kapitein ter zee W.D.H. baron van Asbeck. Hij kende dit gebied uit ervaring. Als jong officier had hij in de zomer van 1884 de zevende tocht van de ijsschoener Willem Barentsz meegemaakt. Over deze merkwaardige reis hield hij voor de gehele bemanning lezingen. Zo vertelde hij: het was 24 juni 1884, dat zij, na het optrekken van de mist "al spoedig de besneeuwde kruin van de Mount Misery op Beeren-eiland zagen, op een afstand van circa 9 à 10 mijlen". Ook sprak hij over Spitsbergen en de geschiedenis van Neder-

landers. Toen de Friesland Beeren-eiland naderde, was er mist, die pas tegen de avond opklaarde.
Het was 20 juli 1906. In de namiddag bereikte de temperatuur het nulpunt. In de avond klaarde de mist langzamerhand op en kwam Beeren-eiland in zicht. Iedereen was aan dek, op de brug en langs de verschansing werd door honderden mannen dit historisch moment beleefd. Dichterbij gekomen werden de machines gestopt en ging de Friesland ten anker. Na een stoomsloep en de vlet overboord te hebben gezet en bemand, werd een vaartocht langs de steile bergen aan de zuidkust van het eiland gemaakt. Daarna keerden stoomsloep en vlet aan boord terug. De 21ste juli 01.00 u werd het anker gelicht en koersgezet naar de Zuidpunt van Spitsbergen. Op 74°38' noorderbreedte werd het eerste drijfijs ontmoet, "juist toen Beeren-eiland uit 't gezicht verdween". Langzamerhand kwam er meer drijfijs. Toen te 13.30 u op de namiddagwacht Spitsbergen in zicht kwam, was de zee bewesten de zuidpunt van genoemd eiland met gehele stroken drijfijs bedekt. Spoedig werd benoorden daarvan open water gezien (8). Bij Spitsbergen gekomen werd op een afstand van tien mijlen langs de kust gestoomd, de kust met zijn sneeuwtoppen en gletschers door de zon beschenen leverde een prachtig gezicht.
Zondag de 22ste juli waren de weersomstandigheden zeer gunstig, de wind die eerst zuidwest en uit het zuiden woei ging tegen de middag over in oost. Om 13.30 u werd de Denenstraat ingestoomd; in de Virgo baai gekomen ging het schip ten anker, tegenover het eiland Amsterdam, in de volksmond Smeerenburg geheten.
Al mogen tochten van Nederlanders om via de Noordelijke IJszee de weg naar het Verre Oosten te vinden zijn mislukt, de mannen, eenmaal in het vaderland teruggekeerd brachten verhalen mee over de aanwezigheid van vele walvissen en vangsten, reeds door Basken en Engelsen uitgeoefend. Dat stimuleerde onze mensen die eerst particulier erop uit gingen.
In 1614 werd door de Staten-Generaal octrooi verleend en kwam de Noordsche Compagnie (9) tot stand voor het gebied in midden Spitsbergen, met name het eilandje Amsterdam werd centrum voor de walvisvangst.
Een tweede centrum werd het eilandje Jan Mayen of Mauritius, in 1614 door Nederlanders ontdekt. Het seizoen liep van begin juni tot september, waarna de schepen naar het vaderland terugkeerden.
In twee winters is door een groepje mannen op basis van vrijwilligheid overwinterd. In de winter van 1633 op '34 zijn zeven mannen op Jan Mayen eiland gebleven met rampspoedige afloop; diezelfde winter verbleven zeven mannen op Amsterdam, dat gelukkig goed afliep. Maar de volgende winter, 1634-'35 bleven weer zeven mannen op Amsterdam achter, wat hun einde noodlottig werd (10). Als gevolg van scheurbuik (11) en grote ontberingen zijn ze omgekomen. De grafsteen van Hr.Ms. Friesland was bestemd voor de laatste rustplaats van deze mannen.
Voor de zeven Nederlanders omgekomen op Jan Mayen eiland werd op 24 juli 1930 door de bemanning van Hr.Ms. mijnenlegger Nautilus een grafsteen geplaatst met de woorden:

"Outgert Jacobszoon van Grootebroek
en zijn zes Hollandsche makkers zijn in april 1634
hier bezweken, bij de poging tot overwintering
In het jaar 1930
toen Wilhelmina Koningin, Deckers Raadsheer der Kroon
en Quant Vlootvoogd was, liep het schip van oorlog de
Nautilus, onder bevel van de commandant van der Stad,
het eiland aan om er een gedenksteen met bovenstaand
opschrift te plaatsen.
Hr.Ms. Nautilus .... (12)"

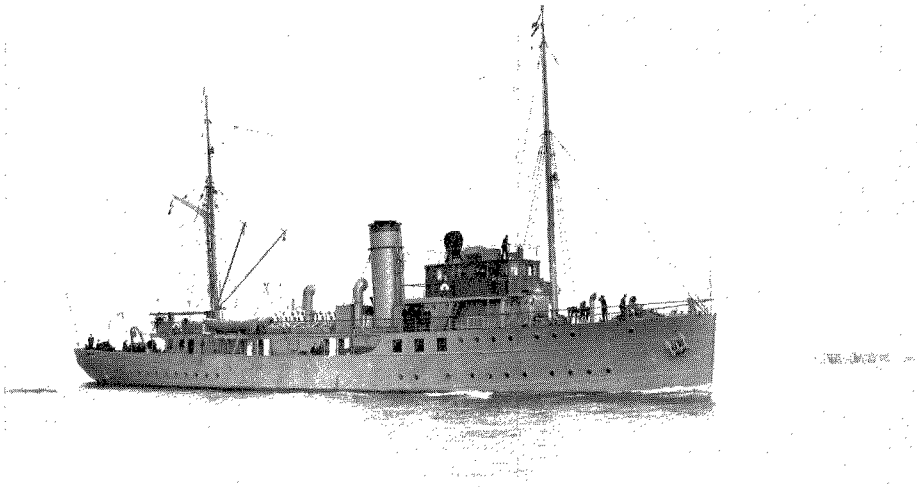

Hr. Ms. mijnenlegger Nautilus.

"Kort journael van de seven persoonen die Spitsbergen in het overwinteren gestorven zijn, Anno 1634".

"Na dat in 't jaer 1633 op Spitsberghen, als oock aen 't Eylant Mauritius, om te overwinteren waren gelaten op yder seven man, soo hadden de schepen 't naervolgende jaer van 1634 wederom last van de Ed. Heeren van de Groenlantsche Compagnie, om wederom de oude afgelost hebbende, seven man op yder te laten, te weten vrywillige, waer toe haer gewilligh verscheyde persoonen presenteerde. Siende, dat de seven op Spitsberghen waren in goede gesontheyt overgebleven, so hebben de Commandeurs (walviskapiteins) daer weder seven andere uytgekosen, om aldaer weder te overwinteren, met namen:

Andries Jansz. van Middelburgh,
Cornelis Thijsz. van Rotterdam,
Jeroen Carcoen van Delfshaven,
Tjebbe Jellis uyt Vrieslant,
Claes Florisz. van Hoorn,
Adriaen Jansz. van Delft,
Fetje Ottes uyt Vrieslandt

Welcke persoonen (na dat sy na het behooren, van alles versien waren, wat tot het overwinteren noodigh was, van spijs, dranck en medicinale drancken en kruyden) aen landt zijn gelaten, en hebben van al haer wedervaren daghregister gehouden, 't welck ick om veel onnoodige reden te vermyden van weer en winden, niet in 't geheel wil volgen, maar alleen 't voornaemste daer uyt nemen, tot die tijt toe dat sy hebben opgehouden te schrijven of haer overlijden.
Den 11 September 1634 gingen de schepen van daer nae Patria die sy geluck op de reys wenschten. Daer blijvende sagen verscheyde walvisschen, waren oock dickwils doende om die te schieten, maer konden niet vangen; sochten oock vlijtigh na groente, reën, vossen of beeren, maer konden niet bekomen.
Den 20 of 21 October, verliet haer de son.

Den 24 November begost de scheurbuyck sich onder haer te openbaren, waer door sy vlijtigh uyt sagen nae verversinge van groente, beeren of vossen, maer konden niet opdoen, tot haer groote droefheyt, dan sy troosten haer onder malkander, dat Godt haer groente en verversinge wesen sou, en dat hy 't versien soude.

Den 2 December nam Claes Florisz. een dranck in tegen de scheurbuyck en sy setten een val om vossen te vangen.

Den 11 dito, nam Jeroen Carcoen oock een dranck in voor de scheurbuyck, en begonnen elck apart te eten ende te drincken, omdat de eene meer met de scheurbuyck gequelt was dan de anderen, sochten alle dagh na verversing dan vonden niet. Bevolen haer alsoo in Gods handt.

Den 12 dito, nam Cornelis Thijsz. ook een dranck in voor de scheurbuyck.

Den 23 December, sagen sy den eersten beer, soo de kock water uytgoot stont hy voor 't venster, maer ge-

Den 24 dito, vernamen zij wederom een beer, daer zij met haer drïen na toe liepen, die hem datelijck teghen haer schrap stelde, op sijn achterste pooten, en thoonden hem seer vreeslijck, doch wiert met een musketkogel door sijn lijf geschooten, daer op hy begost te bloeden en te krijten, beet met sijn tanden een van haer hellebaerden aen stucken en stelden het doen op 't loopen, sy volghden hem nae met twee lancien, maer konden hem niet krijgen, hoe seer sy hem wel van nooden hadden, om van de siecken, ja van haer alle gegeten te worden tot verversinge, want niemant van haer allen was sonder pijn. Schreven, wil het niet beter worden, so zijn wy altemael doot eer de schepen hier komen, dan Godt weet wat ons van nooden is.

Den 25 december, nam Cornelis Thijsz. noch een dranck in voor scheurbuyck, want het was met hem heel qualijck gestelt.

Den 14 january 1635 sturf Adriaen Jansz. van Delft, zijnde de eerste van haer sevenen, doch de andere waren doen oock altemael vol pijn, heel sieck.

Den 15 dito, sturf Fetje Ottes.

Den 17 dito, sturf Cornelis Thijsz. op welcke sy haer meeste hoop wel gestelt hadden, naest Godt, voor welcke drie overledenen maeckten sy noch kisten, daer sy haer in leyden, hoe wel sy qualijck de macht hadden, en wierden alle dagen noch erger.

Den 28 dito, sagen sy de eerste vos, doch konden hem niet krijgen.

Den 29 dito, dooden sy haer roode Vlissinger Hont, daer sy savonts aten.

Den 7 February vingen sy de eerste vos, daerin sy seer verblijt waren, maer mocht weynigh helpen, waren al te seer verworden. Sagen doe (toen) ook veel beeren, ja somtijds wel 3, 4, 6 en 12 teffens, maer sy hadden de macht niet om een roer af te schieten, en of sy al getreft hadden, om haer nae te loopen want konden de eene voet voor den ander niet setten, noch geen broot bijten, hadden vreeselijcke pijn in de leden en 't lijf, en hoe quader weer hoe slimmer; d'een spoog bloet, d'ander loste bloet door de stoelgang. Jeroen Carcoen was de sterckste noch, die haelden al te met noch kolen om vyer aen te leggen.

Den 23 dito, lagen sy meest plat te koy, gaven het op in Gods handt.

Den 24 dito, sagen sy de son weder, daer over sy God loofden, want sy hem t'sedert den 20 of 21 October des voorleden jaers niet gesien hadden.

Den 26 zijnde de laetste dag dat sy geschreven hebben, waerna sy, na oogmerk niet lang geleeft hebben, schrijven zij aldus: Wy leggen met ons vieren, die noch in 't leven sijn, plat te koy, wy souden wel eten, wasser een soo kloeck dat hij uyt syn koy komen konde om vyer aen te leggen, wy konnen ons niet roeren van pijn, wy bidden Godt met gevouwen handen, dat Hy ons uit dese benaude werelt verlossen wil, alst Hem belieft so sijn wy gereet, want wy mogen het dus niet langer harden sonder eten of vyer, en wy konnen malkander niet helpen, elk moet sijn eygen last dragen.

De schepen, 't navolgende jaer 1635 daer weder komende, vonden sy haer altemael doot leggen, haer Tent (13) hadden sy van binnen wel vast toegemaekt, om voor beeren of anders bevrijt (beveiligd) te sijn, en also 't de tent van Middelburgh was, so braken, sy die voor ons aen lant quamen, de achterdeur, en een backer klom daer in, en liep over de solder, daer noch eenige stucken van de voornoemde hondt te

droogen hingen, en klom de trap in 't victuali-vertrek weer neer. En also 't doncker was trat hy op een doode hondt (want sy hadden twee honden gehad) die daer voor de trap leggende, gestorven was. De dede hy de binnendeur op, en liep by duyster nae de voordeur toe om die op te doen, maer onderwegen liep hy tegen de dode aen. De deur geopent wesende, sagen sy haer daer leggen, drie stonden in kisten, Claes Florisz. en noch een, lagen elk in een kreb doot, en de andere twee lagen midden op de vloer op eenige zeylen en ander goet, hadden de kniën by nae tegen de kin getrocken, so krom waren sy gestorven. Sy maakten kisten tot de vier, en begroeven haer nevens de andere drie in 't sneeu maer naderhant doen (toen) 't sneeu begon te smelten, en 't lant begost bloot te komen, begroeven sy se met aerde, 't best, dat sy konden alle seven aen malkanders sijde, leyden steenen op haer kisten, omdat sy van 't wilt niet verscheurt souden worden. Naderhant isser geen meer volck op Spitsberghen gebleven (14)".
Voor deze zeven doden ging Hr.Ms. Friesland naar Spitsbergen.

De Poolschoener Willem Barentsz.
Enkele tientallen jaren voor de Friesland haar boeg in de golven van de Noordelijke IJszee drong kwam een kleine Poolschoener met eenzelfde opdracht als onze kruiser - om precies te zijn in 1878 - naar de Noordelijke wateren. Het was de Willem Barentsz, een scheepje, dat in opdracht van het "Comité voor de IJszeevaart" in Den Haag, in 1877 gebouwd werd bij de scheepswerf Meursing & Huigens in Amsterdam. Het Hoofdcomité bestond uit een aantal leden, waarvan ik slechts noem kapitein ter zee M.H. Jansen (schrijver van de brochure "Een brug over de Oceaan", om de stoomvaart tussen Nederland en Noord-Amerika te stimuleren), en de luitenant ter zee L.R. Koolemans Beijnen. Vooral deze laatste was de stimulans tot de bouw van de Poolschoener. Hij maakte ook de eerste tocht naar de Noordelijke IJszee mee (15).
Zondag de 5de mei 1878 verliet de Willem Barentsz Amsterdam voor de eerste reis naar het Hooge Noorden. Er waren veertien man aan boord, waaronder een arts die als medicus en als zoöloog dienst deed.
Het overgrote deel der equipage bestond uit mannen van de Koninklijke Marine, bij Beschikking van de Minister van Marine (16) aan het Comité uitgeleend. Aan boord van de ijsschoener bevonden zich enige gedenkstenen waaronder de steen gewijd aan de zeven omgekomen walvisvaarders op het Amsterdam-eiland op Spitsbergen.
Bij het naderen van het eiland Amsterdam was het als het ware of men aan boord van de Willem Barentsz "geblinddoekt koerste". Door scherp uit te kijken en luisterend naar branding koerste men benoorden het eilandje Vogelzang om, passeerde de noordelijke hoek op ongeveer zeven kabellengte afstand (17) en zeilde met gereefde marszeilskoelte (windkracht 7) langs de oostkust van Amsterdam-eiland de Hollandsche baai binnen (18). Het woei zelfs zo hard, dat voor men ten anker kon komen, men het voorschoenerzeil (gaffelzeil aan de achterkant van de voormast) moest strijken. In het achterzeil (grootzeil) moesten twee reven gestoken worden, waarna de Willem Barentsz in een zware bui, dicht bij de overblijfselen der oude traankokerijen van Smeerenburg weldra het anker liet vallen. Onbekend met het vaarwater, was de Willem Barentsz, tengevolge van de harde wind bijna te ver de Straat die Amsterdam-eiland van het Deenen-eiland scheidt, binnen gelopen. Nauwelijks waren de zeilen gestreken en lag het schip op de wind gezwaaid of van alle kanten werden rondom ons klippen ontdekt, waarvan de grootste (waarop volgens een oud-Nederlands kaartje het schip de "Oliphant" eens had gezeten) slechts enkele meters boven water uitstaken. Zodra het schip veilig en wel ten anker lag, gingen de officieren en manschappen naar de wal om het oude Smeerenburg te bezoeken." .... Had men zich voorgesteld, nog veel van het oude terug te vinden, dan zou de teleurstelling groot geweest zijn. Voor het kale en verlaten strand lag alléén het Nederlandse schoenertje ten anker. Door sneeuwjacht en mist slechts gedeeltelijk zichtbaar, maakte de lage vlakke kust, "omtrent een musquetschoot breed, een zeer doodschen indruk" (19). De achtergrond bestond uit hoge,

Het zeemanskerkhof op Smeerenburg (Spitsbergen) zoals de bemanning van het poolschip Willem Barentsz in 1878 (1e tocht) het gedenkteken daar aantrof in de avond van 26 juni.

De Poolschoener "Willem Barentsz".

donkere bergmassa's waardoor het eentoonig strand er nog vlakker en onbeduidender uitzag dan het inderdaad was.... "Het kerkhof aan 't noordelijke uiteinde van het strand was zoo mogelijk, nog treuriger; de meeste kisten waren opengebroken, de grafkruisen omgewaaid en de doodshoofden en beenderen lagen alom verspreid.... De kisten werden met halfvergane deksels weder dichtgetimmerd, de kruisen opnieuw opgericht en den volgende dag, op het hoogste punt van den grafheuvel te midden der graven, werd een grote steenhoop gebouwd, waartegen met eenige helling de uit het vaderland meegebrachte steen werd geplaatst met als opschrift:

"In Memoriam
Spitsbergen of Nieu-land
ontdekt
tot 70gr30'N. Breedte
door de Hollanders
Hier overwinterden 1633-'35
Andries Jansz. van Middelburg
en
zes anderen"

Rede van de commandant van de Willem Barentsz, de luitenant ter zee 1e kl. A. de Bruyne:

"Mannen! door het oprichten van dezen steen
vervullen wij een wensch van de Nederlandsche
natie, die hier op deze oude begraafplaats van
reeds lang gestorven vaderlandsche zeelui, een
kennelijk huldeblijk wil plaatsen, ter herinnering
aan de koene daden en den kloeken ondernemingsgeest
onzer onverschrokken zeevaarders. Eeuwen heeft hun asch
hier reeds gerust en als wij rond ons kijken, blijkt,
dat vele van dier graven nog slechts weinig is over-
gebleven, maar wat niet vergaan is en wat niet zal
vergaan zoolang Hollands vlag nog fier op alle
zeeën waait, dat is de achting en eerbied waarmede
hun nakomelingen de herinnering in eere houden
aan die mannen, die eeuwen geleden zooveel gedaan hebben
voor de eer en welvaart van 't geliefde vaderland".

Hiermede was de taak van de Willem Barentsz op het kerkhof van Amsterdam-eiland verricht, en vertrok het scheepje op weg naar de Barentszee en Nova-Zembla. De 12de october 1878 keerde de Willem Barentsz in Amsterdam terug. Hierna volgden nog zes reizen naar het Hoge Noorden. Van elke reis is een geïllustreerd verslag verschenen (19).

Hr.Ms. Friesland in de wateren van Spitsbergen.

Toen 22 juli 1906 de Friesland in Virgo-baai ten anker kwam was het Amsterdam-eiland niet onbewoond. Dicht bij de Nederlandse kruiser lag het Noorse s.s. Frithjof, dat materialen had overgebracht voor de bestuurbare luchtballon onder commando van de Amerikaanse ballonvaarder Walter Wellman. De commandant vertelt in zijn reisverslag, dat aan de wal "alles leven en beweging was", want 25 augustus zou Wellman opstijgen. Als alles liep volgens plan zou hij over de Pool vliegen en vandaar terugkeren op Amsterdam-eiland, en daar overwinteren.

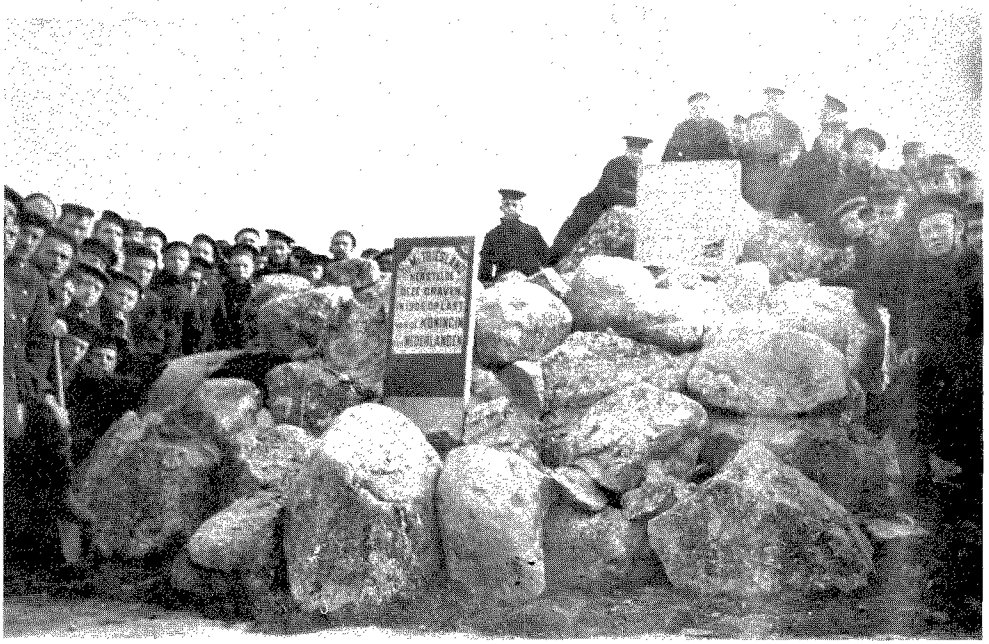

De bemanning van Hr. Ms. Friesland bij de graven van de omgekomen walvisvaarders op 24 juli 1906.

De graven van Smeerenburg.

Tegen de avond van 22 juli 1906 bracht de commandant van de Friesland met een klein gezelschap een bezoek aan de graven van Smeerenburg. In het geïllustreerde tijdschrift de "Eigen Haard" van 1906 is het verhaal opgenomen: "Zoals wij het kerkhof vonden, maakte het al een zeer treurige indruk. De stenen, die de graven oorspronkelijk bedekten, waren niet meer aanwezig, doch lagen om de graven heen; grafkruisen waren in 't geheel niet meer te vinden; van de kisten bleken de deksels afgerukt en de geraamten, voorzover zij niet in stukken hier en daar over de begraafplaats verspreid waren, lagen in ieders oog zichtbaar". Ook trof men een hoopje stenen aan waartegen de gedenksteen door de ijsschoener Willem Barentsz in 1878 daar gebracht, rustte, "welke steen zich nog in goede staat bevond".

Na deze eerste verkenning van het kerkhof ging het gezelschap terug naar het schip. De volgende dag, 23 juli, ging een groepje van 150 man van de Friesland naar de wal om de nodige materialen te brengen en het kerkhof van de ergste ontreddering te herstellen. Ook een deel van de volgende dag was nodig de kleine begraafplaats een beter aanzien te geven. In de namiddag van 24 juli ging de commandant met het grootste deel van de equipage naar de wal. Men begon een graf te maken tegen een 4 meter hoog rotsblok.

In dat graf werden overblijfselen van de kisten en hun inhoud bijeen gebracht en begraven. Er kwam een nieuw gemeenschappelijk graf, bedolven door grote stenen. De beide grafstenen werden geplaatst, de bovenste steen had in 1878 de bemanning van de Willem Barentsz aangebracht, de steen op last van de Koningin der Nederlanden geplaatst, staat meer naar voren.

Het was koud en guur weer, toen de bemanning van Hr.Ms. Friesland op 24 juli zich schaarde rondom het nieuwe graf van Nederlandse walvisvaarders eeuwen geleden tijdens hun werk overleden. De commandant dankte allen die dit historische moment meemaakten, voor hun inspanning en toewijding de graven hielpen te herstellen.

Hr.Ms. Friesland brengt een Frans toeristenschip vlot.
De 25ste juli 03.00 u verliet de Friesland de Virgo-baai met bestemming de Wijde-baai in te stomen "voor hydrografische opnemingen". Ongeveer een uur nadat de kruiser ankerop was gegaan verliet het Franse toeristenschip "Ile de France" eveneens Virgo- baai met bestemming naar de Roodebaai. Geen van beide schepen had draadloze telegrafie, deze vorm van communicatie tussen het schip en de wal, en tussen schepen onderling stond nog in de kinderschoenen.
Diezelfde avond ging de Friesland in de Wijde-baai ten anker om de 26ste aan opnemen van het vaarwater te beginnen. Een kwartier na middernacht van 26 juli kwam een klein Noors stoombootje langszij van de kruiser met de mededeling, dat het toeristenschip "Ile de France" bij Yarmackpoint aan de grond zat en assistentie vroeg. Aan boord van de Friesland werd direct stoom gemaakt, de sloepen gehesen en vertrok 01.30 u naar de plaats des onheils waar zij 08.00 u aankwam. Hier bleef het oorlogsschip in diep water gestopt liggen onder toezicht van de loods. De commandant en zijn 1e officier verlieten per stoombarcas de Friesland om naar de gestrande Fransman te gaan en van kapitein Nicolai, de gezagvoerder van de Ile de France, de gewenste inlichtingen te krijgen. Daarna werd naar boord teruggekeerd.
De weersomstandigheden waren zeer gunstig. Te 10.30 u werd de Friesland op plm. 360 meter achter de "Ile de France" gebracht. Voorts werden trossen uitgebracht en verbindingen tussen beide schepen gelegd.
Ik zal u de nautisch-technische bijzonderheden besparen tussen het slepende en het af te brengen schip. De Friesland was niet gebouwd als sleepboot, en alle verbindingen van stalen trossen tussen beide schepen moesten worden geïmproviseerd. Aan boord van het gestrande schip was om verschillende luikhoofden een ketting genomen, waarvan de beide einden door middel van een "harp" (schalm) waren bevestigd. Bij de eerste poging de Fransman los te trekken brak de schalm. Bij een tweede poging, nadat geleidelijk de schroeven op de Friesland waren aangezet tot 120 slagen, en last was gegeven aan bemanning en passagiers van de "Ile de France" om over Ik moet er niet aan denken als de Nederlandse kruiser niet aanwezig was geweest, en het Franse schip met zijn 181 toeristen en bemanning in dit onherbergzame oord was blijven zitten. Nadat het Franse schip was afgebracht, bleef de Friesland tot de volgende dag, de 27ste juli, bij de Ile de France ten anker. Uit dankbaarheid ontving de bemanning van de Friesland 180 flessen wijn.
Op de thuisreis in Tromsö hebben beide schepen elkaar weer ontmoet en werd van weerskanten uitbundig gezwaaid en geroepen.
De "Ile de France" was het voormalige passagiersschip Burgemeester den Tex van de Stoomvaart Mij. "Nederland" in Amsterdam, in 1903 naar Marseille verkocht.

Thuisreis van de Friesland.
Op 28 juli 1906 werd Spitsbergen verlaten en de Zuidpunt van de Archipel gepasseerd. De volgende dag kwam Beeren-eiland in zicht, gehuld in de nevel. Nadat de mist was opgeklaard werd langs de Noord- en de Oostkust van het eiland gevaren.
De 30ste juli kwam de Noorse kust in zicht. Na enige tijd werd de Fuglösund binnen gelopen en ging de kruiser bij Tromsö ten anker. Hier werd afscheid genomen van Sören Kremer, de ijsloods. Elf dagen was hij aan boord geweest. Niet alleen vertrouwen maar zijn aanwezigheid aan boord had een soort vriendschap doen ontstaan. Het was, niet alleen voor de nautische staf maar voor velen aan boord een groot genoegen geweest. Hij leefde mee in de speciale koninklijke taak aan de bemanning van het schip opgedragen.
Ten westen van Virgo haven – de voormalige Houtbaai – aan de noordwest kust van Denen-eiland, waren aan weerszijden van een meertje, vlak bij de zee, twee kleine begraafplaatsen. Sö-

ren Kremer vertelde, dat hij van jongsaf had gehoord, dat het oostelijke der beide begraafplaatsen overblijfselen moeten bevatten van begraven "Friesländers". Op de westelijke begraafplaats zouden Denen rusten.
Op de thuisreis liep het schip enkele Noorse havens aan, w.o. Oslo toen nog Christiania geheten. Aldaar werd kapitein ter zee Snetlage, vergezeld van de luitenant ter zee der 1e klasse jhr. G.L. Schorer (20) in audiëntie ontvangen door koning Haakon van Noorwegen.
Op 27 augustus 1906 te 09.00 u werd ter rede van Den Helder geankerd, om enige tijd later in de haven af te meren. Haar vierde reis als vormingsschip was volbracht.

Het was voorjaar 1913, dat ik als jongen een reis maakte met een schip waarop mijn vader gezagvoerder was. Op de thuisreis ter hoogte van Zandvoort passeerde ons de "Friesland". Zij was niet meer Hr.Ms. Friesland; het 14 jaar oude oorlogsschip hing achter een sleepboot om te worden gesloopt.

NOTEN:

(1) Kapitein ter zee H.A. Schippers (1894-1895).
(2) Hoofdingenieur C.L. Loder.
(3) W.J. Cohen Stuart, De Nederlandsche Zeemacht van 1889-1915, blz. 86.
(4) W.P. Jansen en G. Gallandat Huet, Handboek voor zeemanschap, deel 1, blz. 272-275.
(5) Volgens het Wetboek van Koophandel art. 363 (oud) is "de schipper verplicht, alom waar de wet, de gewoonte of de voorzichtigheid zulks gebieden, zich van de noodige loodsen te bedienen."
(6) Ervaringen van matroos K.Twigt. "De Koninklijke Marine in het begin 20ste eeuw.". Bijdrage tot de geschiedenis van het zeewezen, deel 5.
(7) De Rijp en de zijnen landden bij Spitsbergen op "het eiland met de Kloof" in het noorden.
(8) Hier laat zich de invloed van het warmere water van de Golfstroom zien, de walvisvaarder Scoresby, één van de grondleggers van de oceanografie, was degene die het warmere water bij Spitsbergen ontdekte. Ook verwijs ik naar de studie van Dr. P. Groen, De Wateren der Wereldzee 1951, blz. 45, 117 t/m 124.
(9) Mr.Dr. S. Muller Fzn., Geschiedenis der Noordsche Compagnie, 1871.
(10) S.P.L'Honoré Naber, Walvischvaarten, Overwinteringen en Jachtbedrijven in het Hooge Noorden 1634-1635. Zes teksten verzameld en van aantekeningen voorzien; Herdrukken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1930.
(11) Scheurbuik, Skorbota, een uiterende ziekte, wegens langdurig tekort aan vitamine C. Vrij uitvoerig wordt over de ziekte geschreven in "Zeilvaart 1520-1914 , blz. 127 ev. eskader van de Britse admiraal Georg Lord Anson, midden 18e eeuw, vertaald uit: "A voyage round the world in the years 1740-1744, Georg Anson.
(12) Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, jaargang 1930. Aan boord van Hr.Ms. Nautilus was een vertegenwoordiger van het Genootschap. Jaarboek van de Koninklijke Marine, 1929-1930.
(13) Voor tent wordt bedoeld het houten huis. De eerste mannen die zich daar vestigden hadden tenten van zeildoek opgezet, zo is de uitdrukking tent blijven bestaan.
(14) Dit vervolg is geschreven door een der mannen na de winter teruggekeerd, een verslag hoe hij de toestand aantrof.

(15) Charles Boissevain, Leven en Streven van L.R. Koolemans Beijnen; H.A. Ritter, Laurens Rijnhart Koolemans Beijnen 1852-1879; Marineblad 1921.
(16) Jhr. H.O. Wichers.
(17) Een kabellengte ca. 185 meter.
(18) Uit het eerste reisverslag van de "Willem Barentsz" blijkt, dat het schip vanuit het noorden bij Amsterdam-eiland binnen kwam; zij hebben bij het eilandje Zeeuwschen Uitkijk ten anker gelegen. Hr.Ms. Friesland naderde Amsterdam-eiland vanuit het zuiden.
(19) W.F.J. Mörzer Bruyns, De tochten van de Willem Barentsz naar het noorden, Zeewezen Onze Vloot, mei 1984.
(20) Ltz. jhr. G.L. Schorer werd in 1916 commandant van Hr.Ms. K I, de eerste onderzeeboot bestemd voor Nederlandsch-Oost Indië. De reis ging per Hr.Ms. Witte Zee die voor deze reis getransformeerd was tot oorlogsschip. Haar bemanning voer in dienst van de Koninklijke marine.

Geraadpleegde Bronnen:

Jaarboek Koninklijke Marine 1906 - 1907, reisrapport Hr.Ms. "Friesland".
Jaarboek Koninklijke Marine 1916 - 1917, reisrapport Hr.Ms. "K 1"
Jaarboek Koninklijke Marine 1929 - 1930, reisrapport Hr.Ms. "Nautilus".
Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap jaargang 1930.
Charles Boissevain, Leven en Streven van L.R. Koolemans Beijnen, 1852-1879.
H.A. Ritter, Laurens Rijnhart Koolemans Beijnen, Marineblad 1921.
Marineblad 1895, 2e Kamerverslagen.
W.J. Cohen Stuart, De Nederlandsche Zeemacht van 1889 - 1915
Linschoten Vereeniging, delen XIV en XV, S.P. L'Honoré Naber;
Reizen van Willem Barentsz, Jacob van Heemskerck, Jan Cornelisz. Rijp, 1917.
S.P. L'Honoré Naber, Waslvisvaarten, Overwinteringen, en Jachtbedrijven in het Hooge Noorden 1633-1635. Zes teksten verzameld en van Aanteekeningen voorzien. Herdrukken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1930.
Mr.Dr. S. Muller Fzn., Geschiedenis van de Noordsche Compagnie, 1871.
VERSLAG van de eerste en tweede tocht van de "Willem Barentsz" naar de Noordelijke IJszee in de zomer van 1878 en 1879.
VERSLAG van de zevende tocht van de "Willem Barentsz" naar de Noordelijke IJszee, 1884.
W.F.J. Mörzer Bruyns, de tochten van de "Willem Barentsz" naar het Noorden, Zeewezen/ Onze Vloot, mei 1984.
Dr. P. Groen, De Wateren der Wereldzee, 1951.
K. Twigt, de Koninklijke marine in het begin van de 20ste eeuw, Bijdrage tot de Geschiedenis van het Zeewezen, deel 5 uitgave van het Bureau Maritieme Historie van de Marinestaf.
Zeilvaart 1520 - 1914, opgenomen een bijdrage en vertaling "a Voyage round the world in the years 1740 - 1744", George Anson.
W.P. Jansen en G. Gallandat Huet, Handboek voor Zeemanschap, twee delen.
Geïllustreerd weekblad Eigen Haard, jaargang 1906.
Dr. B.C. Damsteegt Nieuwe Spiegel der Zeevaart, deel VIII uitgegeven door de Commissie voor Zeegeschiedenis, 1942. Kaart 2 Spitsbergen en Jan Mayen.

EEN 17DE EEUWS VAANDELBOEK VAN DE WEST-INDISCHE COMPAGNIE

Kl. Sierksma

In de bibliotheek van The New York Historical Society berust een handschriftelijk boekje met een reeks vaandeltekeningen. In de Catalogus-Breton is het geïnventariseerd als volgt:
FLAGS OF THE DUTCH WEST INDIA COMPANY. Water-color
representations of 49 flags of the West India Company,
probably prepared in the seventeenth century.
1 vol(ume)., 6x9 (cm), 50 pp (pages).
Het titelblad van het goed geconserveerd tekenboekje draagt een ex-libris, vertonende een cartouche, bekroond door een zwaan met uitgespreide vleugels, waarbinnen de letters JM en waaronder een lint met de spreuk GRYPT ALST RYPT.
Hieronder is getypt (!): 'Afbeelding van 49 vaandels der West- Indische Compagnie. Ms. colored, in a small quarto, vellum, neat; six and a half by nine and a half inches. Drawn in the seventeenth century. Bookplate of Jean de Meyter, Ghent, 1867. Presented by J. Carson Brevoort March 12, 1885.'
Tot nu toe is het niet gelukt over genoemde De Meyter, noch over Carson (te?) Brevoort iets naders te ontdekken.
Het getypte stukje op de titelpagina wekt de indruk dat het handschrift via een boekverkoping is verworven, en dat dit de catalogustekst was.
Op bladzijde twee is met de hand nogmaals vorengenoemde "naam" aangebracht en daarbij de notities: 'Teekeningen en Bijschriften der 17e Eeuw", een en ander ondertekend met de initialen 'J.J.N.' Dit handschrift lijkt begin 20ste eeuws.
Vervolgens worden in het boekje de pagina's geheel ingenomen door 49 gekleurde vlagafbeeldingen 1), met de pen getekend en met waterverf ingekleurd. De tekeningen zijn tot in details goed leesbaar opgezette schetsen. De kleuren zijn behoorlijk op tint gebleven. Hier en daar levert de interpretatie tussen geel (van zeer licht tot zeer donker) en oranje enkele vraagtekens op; dit leverde zelfs de noodzaak op enkele vaandels (de nrs 23 t/m 28) van donkere, vuilgele kleur te identificeren als groen.
Over de gekleurde tekeningen heen is bij de eerste negen vaandels een twee- of drieregelige tekst ter verklaring geschreven in duidelijk begin 17de eeuws handschrift.

DE INDELING VAN DE TEKENINGEN

Bij nauwkeurige bestudering van de tekeningen blijkt het handschrift in fasen te zijn ontstaan. Men ontdekt uiterst subtiele verschillen in de tekeningen, die bij verder onderzoek wel verklaarbaar worden.
Men onderscheidt dan:

I. de vaandels 1 t/m 28:	1 + 2 oranje vaandels
	3 blauwe + 3 groene (volgens de bijschriften van officieren)
	7 oranje
	6 blauwe + 6 groene (van lagere commandanten)
II. de vaandels 29 t/m 37:	2 witte (van officieren)
	7 witte (van lagere commandanten)
III. de vaandels 38 t/m 49:	3 blauwe (van officieren)
	9 blauwe (van lagere commandanten)

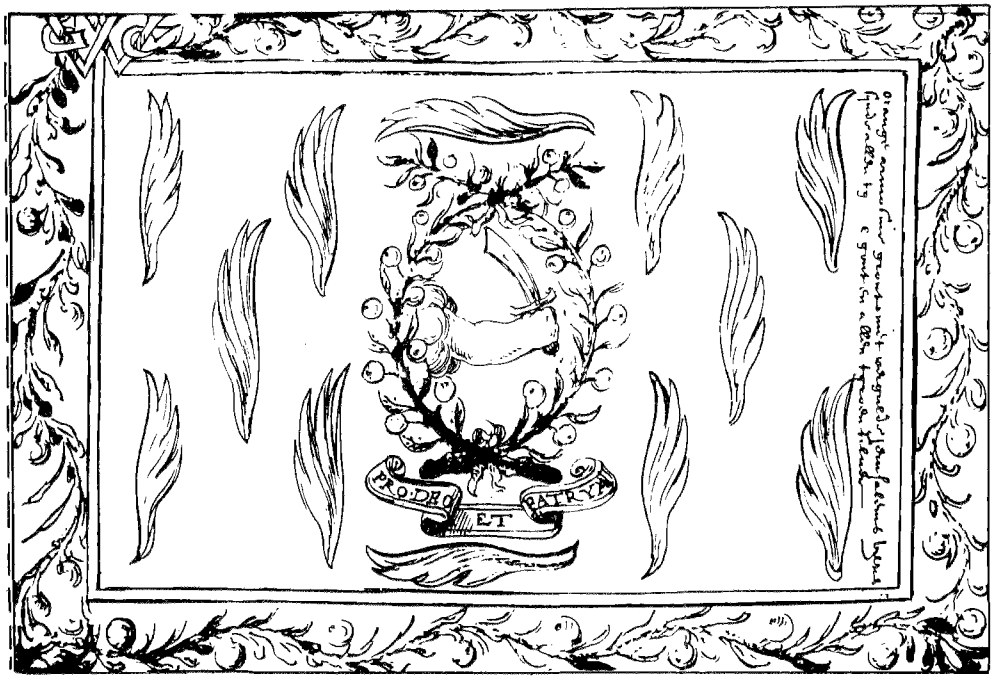

DE EERSTE VAANDELGROEP

Het eerste vaandel in het boekje (nr 1) heeft volgens de erbij geschreven tekst een "oranje armosive gront". De basis werd dus gevormd door oranjekleurige tafzijde. Dit vaandelveld is bezaaid met "vergulde jeruzalems vyeren" rond een ovaal medaillon van twee bebladerde en met gouden oranjeappels bestoken takken. Onder Jeruzalemveren zijn veervormige palmtakken te verstaan, zoals die symbolisch in veel vroeger tijd altijd werden afgebeeld op portretten in de hand van kruisvaarders naar het Heilig Land. Als vaandelemblemen ben ik ze niet eerder tegengekomen; het zijn typisch rooms-katholieke emblemen, die men allerminst op een vaandel van de West-Indische Compagnie zou kunnen verwachten!

Binnen vorengenoemd medaillon is een van de vaandel-broekzijde af uit een wolk stekende ontblote arm en hand, die een kort gekromd zwaard vasthoudt, geschilderd.

Onder het geheel is een lint aangebracht met de spreuk PRO DEO ET PATRYA.

Het geheel is omzoomd met oranjetakken, als eerder genoemd, terwijl in de bovenhals van het vaandel van goud het GWC-embleem prijkt.

In tegenstelling met het bijschrift van de andere vaandels in deze groep is aan dit vaandel geen "bestemming" gegeven.

Men mag aannemen dat dit het hoofdvaandel van de gehele troepenmacht in Brazilië is geweest: een vaandel dus, dat door de kolonel, die het algemeen bewind voerde en gouverneur was, werd gehanteerd tesamen met het vaandel van zijn eigen compagnie.

De volgende vaandels (nrs 2 t/m 9) zijn volgens de bijschriften die van respectievelijk de luitenant-kolonel, de majoor, de 2de kolonel, de 2de luitenant-kolonel, de 2de luitenant-majoor en de 3de kolonel-majoor. Als groep zijn zij herkenbaar door goudkleurige GWC-emblemen in de bovenhals van de vaandels.

De majoorsvaandels hebben alle drie een schuine baan, volgens de broekdiagonaal. De vaandels van de luitenant-kolonels hebben gelijkenis door grote vlammen, die uit de hoeken van het vaandel tot bijna het midden reiken.

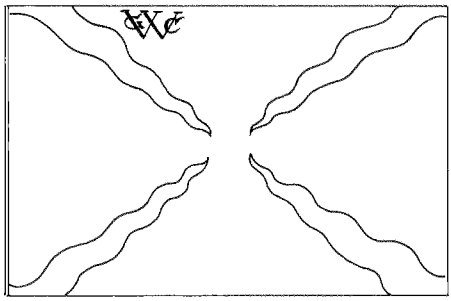

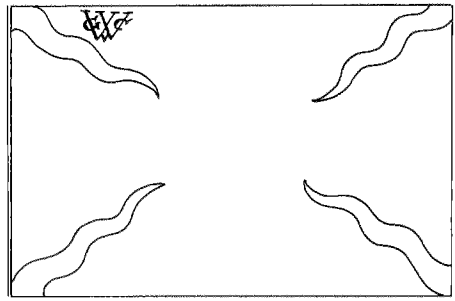

Dit zijn de varianten die er bestaan in
de vlammen op de vaandels
de GWC-emblemen op de vaandels
(de vaandels 47, 48, 49 dragen geen GWC-embleem)

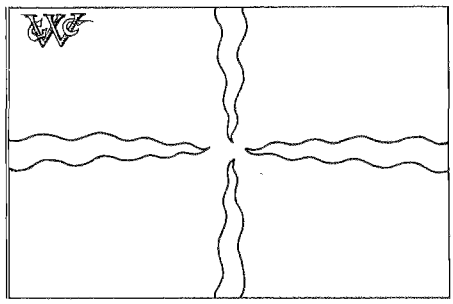

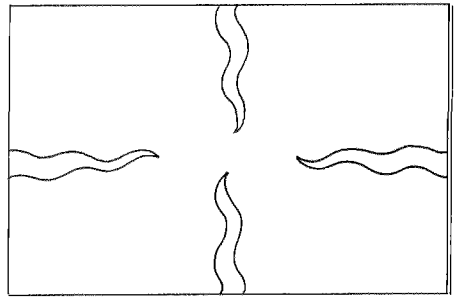

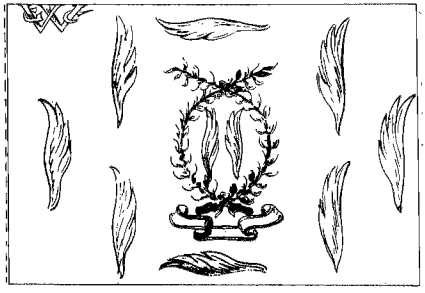

Vaandel nr. 2

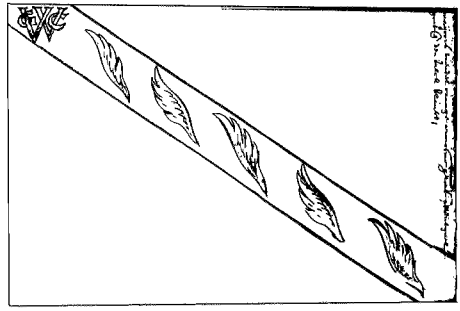

Vaandel nr. 3

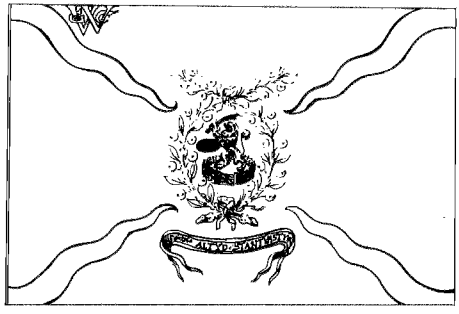

Vaandel nr. 29

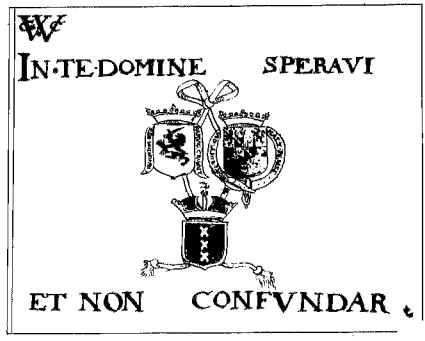

Vaandel nr. 38

De overige vaandels (nrs 10 t/m 28) hebben in de bovenhals een zwart GWC-embleem en - 3 bij 3 - grote vlammen alsvoren, maar afwisselend vanuit de hoeken, respectievelijk vanaf de zijkanten.
Zo vormen in deze groep een Oranje, een Blauw en een Groen regiment, elk samengesteld uit 9 compagnieën, samen met het ene hoofdvaandel een duidelijke eenheid.

DE TWEEDE VAANDELGROEP

In het handschrift ontbreken verdere bijschriften, die identificatie mogelijk kunnen maken. Maar naar de opstelling van de eerste groep is nu toch analogie te onderkennen.
Als vaandels van een luitenant-kolonel, respectievelijk een majoor moeten de volgenden (nrs 29 en 30) te determineren zijn. Ze hebben weer grote hoekvlammen (als nrs 5 en 8), respectievelijk met een schuine baan en een gouden GWC-embleem in de bovenhals.

Bij de resterende witte vaandels (nrs 31 t/m 34) valt dan op dat ook zij een gouden GWC-embleem dragen, terwijl de anderen (35 t/m 37) op die plaats een wapen van een der Kamers van de GWC- vertonen, namelijk respectievelijk Dordrecht, Enkhuizen, Groningen.
Zo hebben we ook in de tweede vaandelgroep een zekere eenheid.

DE DERDE VAANDELGROEP

De blauwe vaandels (nrs 38 t/m 49) vormen een minder duidelijke eenheid. Terug redenerend naar de hiervoor gedetermineerde vaandels kan aangenomen worden dat er weer een vaandel bij is van een majoor (nr 39, met schuine baan), zodat dan eveneens een luitenant-kolonel (nr 40) en een kolonel (nr 38) zijn aan te wijzen.
Samen met vijf andere vaandels (nrs 41 t/m 45) vormen zij een eenheid, omdat men in het zwarte GWC-embleem aan de bovenhals een kleine variatie ontdekken kan: er zijn twee lijntjes in verwerkt, die samen met twee poten van de W een letter A vormen.
De volgende vaandels (46 t/m 49) dragen geen GWC-embleem; het wapen van Hoorn neemt bij één ervan die plaats in (nr 46).
Ook in de laatste negen vaandels valt echter wel een zekere eenheid te ontdekken. Anders dan bij de andere vaandels uit dit handschrift zijn de vlammen, onderscheidenlijk voortkomende uit de hoeken en de zijkanten, hierbij nadrukkelijk zeer kort gehouden.

VAANDELSPREUKEN, c.q. -OPSCHRIFTEN

Een aantal vaandels is voorzien van met kapitale letters uitgevoerde forse spreuken. EENDRACHT MAECT MACHT (nr 5), IE MEYN TIENDRAY NASSAU (Nr 6), TROV MOET BLYCKEN (nr 7), DAPPER GAET VOOR (nr 8), CONCORDIA RES PARVA CRESCVNT (nr 9), ALTYD STANTVASTYCH (nr 29), MOEYLYCK IS PRISSELYCK (nr 30), IN TE DOMINE SPERAVI ET NON CONFVNDAR (nr 38), INVIRIAE SAEPE LOCUM FACIT MELIORI FORTVNAE (nr 39).

Op twee vaandels (nrs 2 en 4) zijn ruimten uitgespaard voor spreuken, die echter niet zijn uitgevoerd. Op de schuine baan van een van de vaandels (nr 3) zijn Jeruzalemsveren aangebracht, in plaats van een (te verwachten) spreuk.

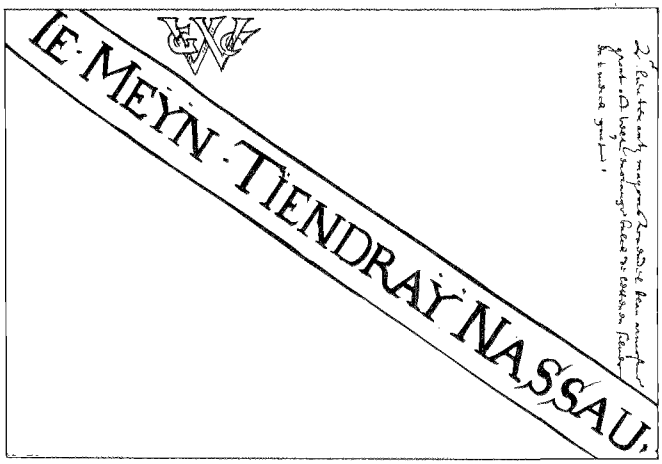

Vaandel nr. 6

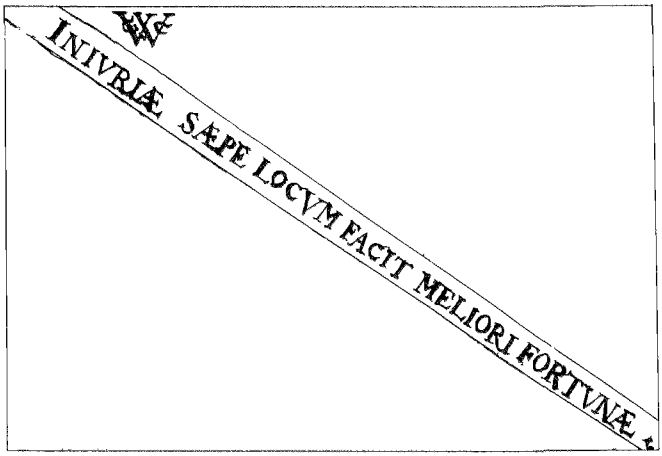

Vaandel nr. 39

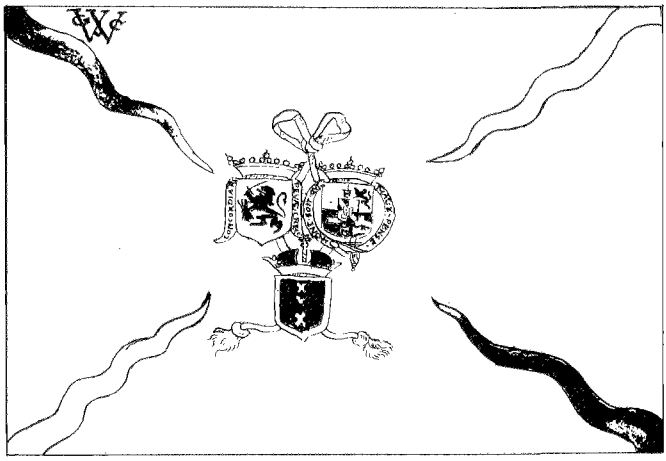

Vaandel nr. 40

DE GWC-TROEPENMACHT IN BRAZILIE 2)

De samenstelling van de GWC-troepenmacht in Brazilië moeten we bekijken, om op zinnige wijze de betekenis van de vaandeltekeningen te kunnen ontdekken.
Op 3 april 1630 schreef de kolonel en gouverneur Diederick van Waerdenburg aan de Heeren XIX in patria, dat hij "de regimenten ordentlijcken verdeelt (had) op manieren dat elck regiment 4 compagnieën van Amsterdam, 2 van Zeeland, een van de Maze, een van Noorderquartier en een van Groeningen is hebbende, als in de memorie hier nevens gaende (ONTBREEKT) blijckt, hebbende oock elck regiment syne vendelen van een couleur, d'een groen, d'ander orangie, en dander blauw doen geven."
In deze tijd -dit voor de volledigheid- dienden slechts 1 kolonel (Van Waerdenburg), 1 luitenant-kolonel en 3 (soms meer) majoors.
De 3 regimenten telden dus samen 27 compagnieën, geleverd door de onderscheiden Kamers van de Compagnie (in de verhouding gelijk 4:2:1:1:1) in Amsterdam, Zeeland, Zuid-Holland, Noord-Holland (West-Friesland) en Groningen-Friesland. De aanwezige kolonel voerde het opperbevel, en kon tevens gouverneur zijn.
In elk geval moeten we het vaandelboekje dateren na (althans kort na) 1627: er zijn twee vaandels bij met het wapen van Frederik Hendrik, omringd door het ordeteken van de Kouseband (nrs 38 en 40). Deze ridderlijke orde werd hem in 1627 verleend.
In de als eerste genoemde groep vaandels (nrs 1 t/m 37) zijn 36 compagnieën voorhanden, te oordelen naar de vaandels (nr 1 was immers het hoofdvaandel). Na 14 april 1631 was dit inderdaad in Brazilië het geval. Met de vloot van Adriaen Pater Jzn. komen dan namelijk alsnog 9 compagnieën aan. Bij de provinciale rekeningen van Groningen vindt men in een notitie dit aantal van 36 eveneens bevestigd.
Op 6 maart 1633 echter blijken er slechts 29 compagnieën te zijn, die herschikt worden tot 22 stuks, wegens gebrek aan manschappen.
7 compagnieën werden dus opgeheven tussen 14 april 1631 en 6 maart 1633 (we weten dat 1 overste, 2 majoors en 3 kapiteins in die jaren zijn gerepatriëerd).

DE EERSTE 36 COMPAGNIESVAANDELS

We zagen inmiddels dat Van Waerdenburg in april 1630 spreekt van achtereenvolgens groene, oranje en blauwe "vendelen". De volgorde van tekeningen is echter oranje - blauw - groen. Het naar rangorde hergroeperen van deze kleuren-(en dus compagnies) volgorde gebeurde echter regelmatig; de redenen ervoor zijn meestal onduidelijk.
In elk geval zullen we toch mogen aannemen dat Van Waerdenburg zijn eigen regiment het eerst noemde, het Groene. Naast het Hoofdvaandel (nr 1) is het dan zeker, dat vaandel nr 7 van Van Waerdenburg's eigen compagnie is geweest.
"Trouw moet blijken", zegt zijn vaandelspreuk, op een lint onder een medaillon van groene oranjetakken, waarbinnen van links en van rechts twee handen in elkaar grijpen, die een bundel met 7 pijlen omklemmen.
Uit de vaandelhoeken waaieren vier vlammen, afwisselend blauw en wit.

We zagen inmiddels al, dat er slechts 1 kolonel diende, die tevens de funktie had van gouverneur. Waarschijnlijk moeten we dat andersom stellen: de gouverneur – wie dat ook was – had altijd de kolonelsrang. Dan wordt namelijk ook het voorhanden zijn van een bijzonder rijk ander kolonelsvaandel duidelijk (nr 4), dat we in het Blauwe regiment aantreffen. Op het vaandelveld zijn grote oranjetakken aangebracht, die zich vanuit de hoeken over het gehele veld uitbreiden. In het midden staat ook hier het al eerder bekende medaillon van oranjetakken, nu rond een Generaliteitsleeuw met een zwaard in de ene klauw en een zeven- pijlenbundel in de

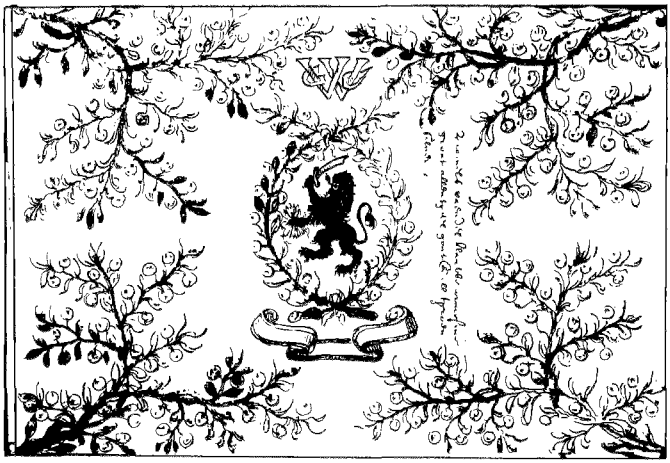

Vaandel nr. 4

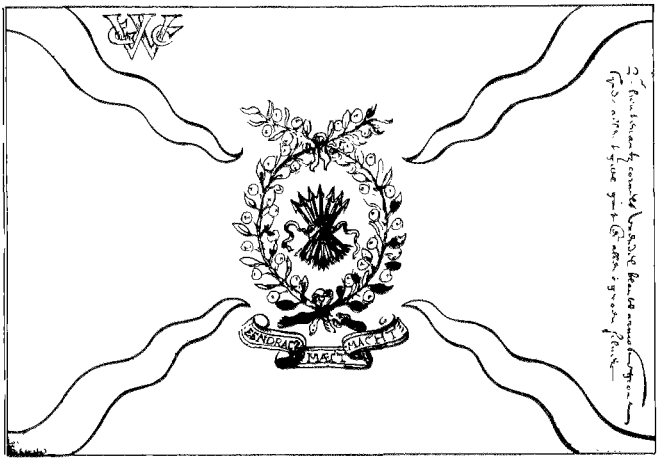

Vaandel nr. 5

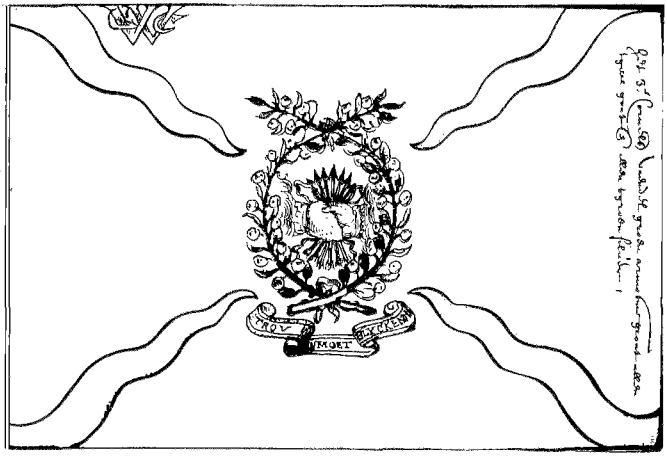

Vaandel nr. 7

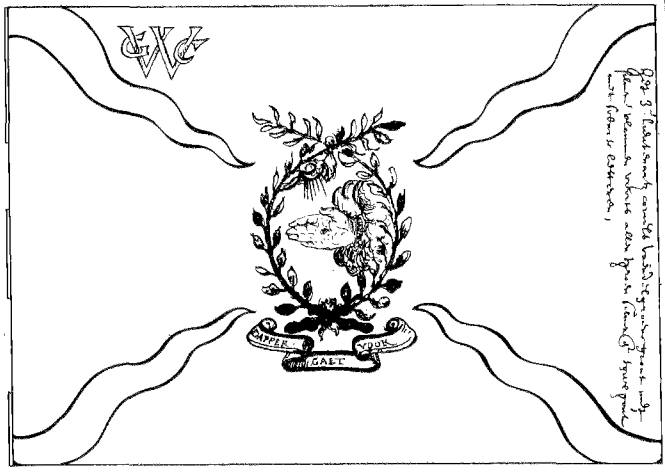

Vaandel nr. 8

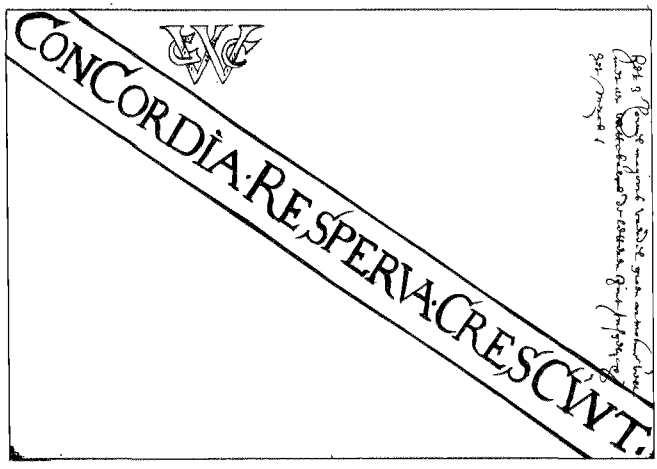

Vaandel nr. 9

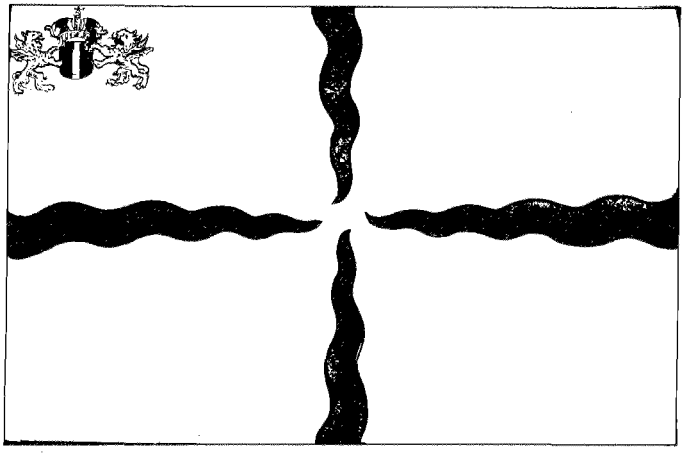

Vaandel nr. 35

andere. Daaronder is ook hier een lint voor de vaandelspreuk getekend, maar die bleef oningevuld. En daaruit is dan alleen- maar te concluderen dat dit vaandel niet in gebruik was of in elk geval buiten gebruik gesteld, op het moment dat de tekenaar werkte.
Van het Oranje regiment is textueel geen kolonelsvaandel aan te wijzen. Maar nu valt wel extra op dat weliswaar een vaandel (nr 2) is getekend voor de luitenant-kolonel van dit Oranjeregiment, maar dat ook hier de spreuk (op een wel aanwezig lint) onder het medaillon ontbreekt. Dit medaillon is hier trouwens gevuld met Jeruzalems-veren, die ook over het vaandelveld verspreid zijn aangebracht. Was er een "noodvulling" gezocht voor het medaillon? Het lijkt niet àl te gewaagd om te stellen, dat ook dit vaandel niet in gebruik was.
Vrijwel hetzelfde kunnen we stellen van het majoorsvaandel (nr 3) in het Oranje regiment: geen spreuk op de schuine baan, maar deze ook hier "provisorisch" gevuld met Jeruzalems-veren. Dus: ook geen oranje-majoor was er op dat ogenblik in dienst.
Vervolgens hebben we het vaandel van de luitenant-kolonel van het Blauw regiment (nr 5), met de kernspreuk "Eendracht maakt macht" en binnen een ovaal van oranjetakken een bundel van zeven pijlen. Grote gele vlammen uit de hoeken completeren het geheel.
Het "Je maintiendrai "Nassau" van zilveren letters op een oranje schuinbaan in het vaandel van de luitenant-majoor (nr 6) van het Blauw regiment sluit bij het voorgaande vaandel aan.
Beide hoofd-officieren hadden het commando over nog 6 compagnieën (nrs 17 t/m 19: grote zijkantvlammen, respectievelijk geel en wit, wit, en geel; nrs 20 t/m 22: grote hoekvlammen, respectievelijk wéér geel en wit, wit, en geel).
De luitenant-kolonel van het Groen regiment liet de kreet "Dapper gaat vóór" op het vaandellint aanbrengen (nr 8). Binnen een medaillon van groene bebladerde (nièt oranje-) takken prijkt van rechts uit een wolk komende een uitgestoken handpalm met een oog erin, terwijl van linksboven zonnestralen uit een wolk schieten. Grote witte hoekvlammen reiken tot aan het medaillon.
De kolonel-majoor (zoals het bijschrift op de tekening aangeeft) had op zijn groen vaandel (nr 9) van gouden letters de bekende spreuk "Concordia res parvae crescunt" op een witte balk.
De overige groene vaandels -van de compagnieén waarover deze zojuist genoemde Hoofdofficieren het bevel voerden- hebben weer hetzelfde uiterlijk als die van de blauwe compagnieén: grote hoekvlammen (nrs 23 t/m 25: respectievelijk wit en geel, wit, en geel) en grote zijkantvlammen (nrs 26 t/m 28: respectievelijk geel en wit, wit, en geel).
We vatten nu eerder gemaakte conclusies op en zien dat de eerste twee vaandels (nrs 29 en 30) van het Witte regiment die van respectievelijk een luitenant-kolonel en van een (luitenant-) majoor moeten zijn. Op eerst bedoeld vaandel staat in het midden de Hollandse leeuw (met kromzwaard en schild gewapend), omgeven door oranjetakken, en op het lint "Altijd standvastig"; gele hoekvlammen reiken tot het midden.
De spreuk van de majoor, "Moeilijk maar de moeite waard" staat weer op een blauwe schuine baan.
De Witte compagnies-vaandels volgen dan het inmiddels bekende patroon. Er zijn 3 met grote hoekvlammen (nrs 31 t/m 33: respectievelijk oranje, blauw, en oranje en blauw) en 4 met grote zijkantvlammen (nrs 34 t/m 37: respectievelijk blauw, oranje en blauw, blauw en oranje, en oranje).
Dat 3 van de 4 laatstgenoemde compagniesvaandels (nrs 35, 36, 37) weer bijeen horen is al genoemd: in plaats van het gouden GWC-embleem zijn wapenschilden aangebracht.
De wapens -die dan kennelijk moesten aanduiden dat de betreffende compagnieën (geheel of voornamelijk) werden bekostigd door deze steden- zijn die van Dordrecht (met keizerskroon

gedekt!), gehouden door 2 griffioenen als schildhouders (nr 35); van Enkhuizen, omgeven door 2 bebladerde takken met oranjeappels (nr 36), en van Stad en Ommelanden van Groningen, eveneens gedekt door een keizerskroon èn omgeven door takken met oranjeappels (nr 37).

HET NIEUWE (na april 1631) BLAUW REGIMENT)

In paragraaf 7 liet ik de troepensterkte in 1633 eindigen. De situatie in Brazilië stond er niet ál te rooskleurig bij. Op 8 maart van dat jaar vertrok Van Waerdenburg.

Zijn compagnie, in de onderscheiden brieven van zijn lastgevers genoemd "de Garde-Compagnie", "onse Compagnie", "Guarde van de Ed. Heeren Gedelegeerden" en "Compagnie van de gewesen gouverneur", komt nu onder commando van de majoor Laurens Rembach, voortaan als 'kolonel' betiteld. Ene Pierre Le Grand wordt tot majoor verheven, vertrekt al spoedig naar patria. Daarop volgt in december 1633 de mededeling van de Commissarissen van de GWC: "... blijvende de capt. luitenant Jan Gilberts, die deselve gardecompagnien voor desen heeft gecommandeert, in de selve charge." Lijkt dit in tegenspraak met het in het begin van deze alinea gestelde, dan moet ik er weer op wijzen dat de "kolonel gouverneur" in naam gesteld was bóven laatstgenoemde "kapitein luitenant", maar kennelijk Jan Gilberts reeds dienst deed ten tijde van Van Waerdenburg.

Het zat allemaal wat moeilijk, daar in het verre Brazilië. Op 4 januari 1634 stellen de Braziliaanse hoofdofficieren nog in een brief aan de Commissarissen, dat een opperbevelhebber eigenlijk onnodig is, "alsoo wy alhier in de persoonen van onsen Colonel Sigismundus van Schoppen ende den Lieutenant Colonel Balthazar Bijma volcomentlijck alle de qualiteiten ervaren hebben die in vrome, getrouwe, ervarene ende naerstige voortvarende hoofden souden connen gerequireerd syn".

Maar in augustus 1634 arriveert, met een eskader onder directie van Johannes van Walbeeck, een troepencontingent van 9 compagnieën, onder het commando van majoor Pierre Le Grand, die deze mannen kennelijk het voorgaande jaar in het vaderland was gaan ophalen. Ook de nieuwe gouverneur van Brazilië, kolonel Christophel Arciszewsky, komt bij deze gelegenheid aan. Beide genoemden hadden -overigens net als indertijd Van Waerdenburg- "commissie" van de Staten-Generaal. Dit is danook de verklaring van het feit dat het wapenschild van de Generaliteit en van de Prins op de vaandels bòven dat van Amsterdam staan (nrs 38 en 40).

Wij signaleerden reeds (paragraaf 5) bij een reeks compagniesvaandels (nrs 38 t/m 40, 41 t/m 45) een subtiele aanduiding van de initiaal A bij het GWC-embleem. Het is nu wel duidelijk dat deze A bedoeld is als de initiaal van gouverneur en kolonel Arciszewsky! Met welke ontdekking dan ook het eerste vaandel uit deze 'blauwe nieuwe groep" moet worden toegewezen aan Arciszewsky's kolonelscompagnie, terwijl het tweede vaandel (nr 39) dat van Pierre Le Grand is. Om echter conflicten met kolonel Van Schoppen te vermijden kreeg laatstgenoemde het commando in Brazilië, dat Le Grand tijdens het transport had gehad. Van Schoppens compagniesvaandel is dan ook in de hoogheidsemblemen duidelijk gelijkgesteld aan dat van Arciszewsky. Laatstgenoemde vaandel van blauw droeg 3 wapenschilden (2 boven, 1 eronder) gedekt met bladerkronen, respectievelijk de keizerskroon: het wapen van de Staten-Generaal omgeven met de spreuk "Concordia res parvae crescunt" op een lint, dat van de Prins van Nassau-Oranje omgeven met de "Kouseband" waarop "Honi soit qui mal y pense", en onder dat van Amsterdam. Door een geel/oranje lint zijn de wapens met elkaar verbonden. Tenslotte, verdeeld langs boven- en onderkant van het vaandel "In te Domino speravi et non confundar."

Van Schoppens vaandel (nr 40) droeg, zoals gezegd, dezelfde wapenschilden. Kleine hoekvlammen in de kleuren rood-wit-rood-wit (waardoor dus een rood-wit-blauw effekt ontstond) sierden het geheel.

Tenslotte het vaandel van Pierre Le Grand (nr 39), de diagonale witte baan droeg van zwart de

spreuk "Inviriae saepe locum facit meiliori fortunnae".
Samen met het vaandel van Van Schoppen zijn in dit Blauw regiment ook weer 6 vaandels met kleine hoekvlammen aan te wijzen, respectievelijk in afwisselend rood en wit (nr 40), in wit (nr 41), in rood (nr 42) en vervolgens 3 waarbij de kleur groen is geïntroduceerd, namelijk groen alleen (nr 43), rood en groen (nr 44), wit en groen (nr 45). Door het verdeeld gezag binnen dit regiment resteren vervolgens nog vier vaandelcompagnieën, waarover ook wel een verdeeld commando zal hebben gegolden. Ze zijn in hun vaandels namelijk niet getooid met het GWC-embleem, (nrs 46 t/m 49), één draagt een stedewapen (nr 46: Hoorn, met een schildhoudende eenhoorn) en in de kleuren is er nu weer oranje bij gekomen.
Genoemde vaandels hebben alle vier kleine kantvlammen gemeen, respectievelijk in de kleuren oranje en wit (nr 46 met wapen en nr 47), wit en groen (nr 48), en oranje (nr 49).

CONCLUSIE
Vatten we het geheel samen:
Het vaandelboekje is in drie gedeelten ontstaan

a) getekend vóór 1631: (nrs 1 + 2-28)
   het hoofdvaandel
   vaandels van oranje compagnieën
   vaandels van blauwe compagnieën
   vaandels van groene compagnieën
b) getekend na 1631 en vóór 1633: (nrs 29-37)
   vaandels van witte compagnieën
c) getekend na 1634: (nrs 38-49)
   vaandels van (nieuwe) blauwe compagnieën

Slechts met enige zekerheid zijn uit het laatste deel commandovaandels nader toe te schrijven aan drie hoofdofficieren. De verdeling van de door de onderscheiden Kamers geleverde contingenten is aan de hand van de wapens op enkele vaandels slecht na te gaan (van de Amsterdamse Kamer is maar in 2 gevallen een wapen gedocumenteerd, van Zeeland geen enkel), maar de totale contingentering van 9 delen (vgl paragraaf 7) is wel terug te vinden.

AANTEKENINGEN

1) Dhr. N. Plomp (Zegveld) attendeerde mij op het bestaan van dit handschrift, waarover ik een kort opstel met enkele illustraties publiceerde in Spiegel Historiael (1975). Er werd toen een aantal van 50 vlagafbeeldingen genoemd, iets wat bij nader persoonlijk inzien van het handschrift onjuist bleek (de fotograaf had 1 opname 2x gemaakt ...)
2) De historische (archivalische) gegevens, die niet eerder werden gepubliceerd, dank ik aan royale hulp in het recherchewerk van professor Jhr. dr. P.J. van Winter (Groningen). Met hem heb ik intensief schriftelijk van gedachten kunnen wisselen, waarbij de briefwisseling soms veel weg had van schaakspel.

Vaandel-beschrijvingen
De banistieke beschrijving van de vaandels houdt de volgorde van het handschrift aan; de vaandels worden daarbij genummerd 1 t/m 9.

A

ve: oranje

1 in: 'oranje armosive gront met vergulde jeruzalems vyeren synde allen t geel gout en allen t groen silver'

e: zwaardzwaaiende arm uit wolk, in de richting vluchtzijde, en rondom 2 samengebonden bebladerde takken met oranje-appels; er onder op lint PRO DEO ET PATRYA; aan broek-, vlucht- en onderzijde 5, 5 en 1, 1 palmtakken (of vogelveren?)

Bij wijze van zoom rondom bebladerde takken met oranje-appels GWC

2 in: 'lieutenants cornels vaendel armosive orange gront allen t geel gout en allen t groen silver'

e: 2 palmtakken (veren) naast elkaar, omgeven als bij 1; lint (zonder inschrift); aan broek-, vlucht-, boven- en onderzijde 3, 3, 1, 1 palmtakken

GWC

3 in: 'mayoors vaendel orange armosive gront allen t geel gout ende de balck blauw'

e: baan volgens broekdiagonaal met daarop 5 palmtakken

GWC

B

ve: blauw

4 in: '2 cornels vaendel blauwe armosive gront allen t geel gout allen t groen silver'

e: wit zwaard zwaaiende rode, blauw getongde en genagelde leeuw met 7-pijlenbundel in linkerblauw, in de richting broekzijde, omgeven als bij 1; lint (zonder inschrift)

Uit de vier hoeken breed vertakte en het gehele veld beslaande bebladerde takken met oranje-appels

GWC - in het midden aan de bovenzijde

5 in: '2e lieutenants cornels vaendel blauwe armosive gront synde alle t geel gout en alle t groen silver'

e: 7-pijlen-bundel, omgeven als bij 1; op lint EENDRACHT MAECT MACHT

ghvl - y+

GWC naast vlam in bovenhals

6 in: '2e Lieutenants majoors vaendel blau armosive gront off wel en orange balck de letteren selver en t merck gout'

e: baan volgens broekdiagonaal met zwarte letters IE MEYN TIENDRAY NASSAU

GWC - naast de baan in de bovenhals

N.B. In de tekeningen zijn de velden van 4 en 5 tot donkergeel verkleurd.

C

ve: groen

7 in: 'het 3e cornels vaendel groen armosive gront allen t geel gout ende allen t groen silver'

e: van broek- en vluchtzijde uit wolkjes komende handen, samen 7- pijlen-bundel omvattende, omgeven als bij 1; op lint TROV MOET BLYCKEN

ghvl - y+

GWC - naast vlam in bovenhals

8 in: 'het 3e lieutenants cornels vaendel groene gront met silvere vlammen voorts allen t groen silver en t geel gout met swarte letteren'
e: uit wolk naar broekzijde stekende uitgespreide hand, in de palm waarvan een oog, omgeven als bij 1: op lint DAPPER GAET VOOR
ghvl - w
GWC - naast vlam in bovenhals

9 in: 'het 3e cornel majoors vaendel groen armosive wel met een witte balck de letteren gout insgelyx het merck'
e: baan volgens broekdiagonaal met daarop CONCORDIA RES PARVA CRESCUNT
GWC - naast baan in bovenhals

D

ve: oranje
10 ghvl (kloksgewijs:) b-w-b-w; GWC n
11 ghvl w; GWC n
12 ghvl b; GWC n
13 gkvl b-w-b-w; GWC n
14 gkvl w-b-w-b; GWC n
15 gkvl w; GWC n
16 gkvl b; GWC n

E

ve: blauw
17 gkvl y-w-y-w; GWC n
18 gkvl w; GWC n
19 gkvl y; GWC n
20 ghvl y-w-y-w; GWC n
21 ghvl w; GWC n
22 ghvl y; GWC n

F

ve: oranje
23 gkvl w-y-w-y; GWC n
24 gkvl w; GWC n
25 gkvl y; GWC n
26 ghvl y-w-y-w; GWC n
27 ghvl w; GWC n
28 ghvl y; GWC n

G

ve: wit
29 in: (geen)
e: rode blauw getongde en genagelde zwaardzwaaiende en links met schild gewapende leeuw, binnen een "Hollandse Tuin", omgeven als bij 1; op lint ALTYD STANTVASTICH
GWC y

30 e: baan volgens broekdiagonaal met daarop MOEYLYCK IS PRISSELYCK van zwarte letters op blauw
GWC y

31 ghvl o; GWC y
32 ghvl b; GWC y
33 ghvl o-b-o-b; GWC y
34 gkvl b; GWC y

35 gkvl o-b-o-b; wapen Dordrecht
36 gkvl b-o-b-o; wapen Enkhuizen
37 gkvl o; wapen Groningen en Ommelanden

H
ve: blauw
38 e: 3 wapenschilden (2 en 1) gedekt met bladerkroon (a en b) en keizerskroon (c): a) Staten-Generaal omgeven door lint met daarop CONCORDIA RES PARVAE CRESCUNT, b) Prins van Oranje-Nassau omgeven door lint Kousebandorde met daarop HONI SOIT QVI MAL Y PENSE, c) Amsterdam; de schilden samengebonden door y lint
Langs bovenzijde vaandel n letters IN TE DOMINE SPERAVI; langs onderzijde ET NON CONFVNDAR
GWC-A
39 e: baan volgens broekdiagonaal met n op w INVIRIAE SAEPE LOCVM FACIT MELIORI FORTVNAE
GWC-A
40 e: als bij 38
khvl r-w-r-w; GWC-A
41 khvl w; GWC-A
42 khvl r; GWC-A
43 khvl v; GWC-A
44 khvl r-v-r-v; GWC-A
45 khvl w-v-w-v; GWC-A
46 kkvl o-w-o-w; wapen Hoorn
47 kkvl o-w-o-w
48 kkvl w-v-w-v 4)
49 kkvl o

VOETNOTEN

3) Ter vereenvoudiging zijn de volgende internationaal gebruikelijke afkortingen gebezigd:
r = rood w = wit b = blauw y = geel
v = groen o = oranje n = zwart + = donkere tint
- = lichte tint
vlammen:
ghvl - grote vlammen vanuit de hoeken tot het midden (afbeelding 1) khvl - kleine vlammen alsvoren (afbeelding 2)
gkvl - grote vlammen vanuit de zijkanten (afbeelding 3)
kkvl - kleine vlammen alsvoren (afbeelding 4)
GWC - monogram doorgaans geplaatst in de bovenhals (afbeelding 5: geel; 6: zwart)
GWC-A - monogram van Arciszewsky (afbeelding 7)
4) De interpretatie groen = zilver = wit gaat niet altijd op. Vgl. nr 48. De vlammen afwisselend van wit en groen op blauw. In dit geval zou het groen eventueel zilver kunnen zijn, doch in vergelijking met nr 44 (de vlammen van rood en groen) en 43 (groene vlammen) is het niet nodig om bij nr 48 aan zilver te denken!

De militaire muziek en de grote componisten

Mr. R.A. Schimmel

Allereerst dient het terrein, dat door de titel van dit opstel wordt bestreken, enigszins te worden afgebakend. Onder "militaire muziek" wil ik verstaan muziek voor militair, functioneel gebruik, gespeeld door de militaire kapellen die hebben bestaan van ongeveer 1660 af tot op heden.
Immers in de jaren rond 1660 is er pas voor het eerst sprake van een militair orkest, dat bestemd was om gebruiksmuziek te maken voor militaire eenheden, terwijl die muziek niet viel onder het begrip signaalmuziek. Tot dan had de gebruiksmuziek zich beperkt tot de tamboers en pijpers bij het voetvolk, en de trompetten, soms aangevuld met pauken, bij de ruiterij. Vooral dit laatste noemt men signaalmuziek, daar de trompetten slechts de natuurtonen (die met de mond gevormd kunnen worden) konden voortbrengen; voor de fluiten ging dat niet op, en bovendien waren de tamboers en pijpers soms versterkt met schalmeien en soortgelijke blaasinstrumenten, zodat men deze korpsen als een voorloper van het eigenlijke militaire orkest beschouwen kan.
De voornaamste stoot tot dat eigenlijke militaire orkest werd gegeven door het ontstaan van het staande leger, d.w.z. een leger dat niet werd bijeengeroepen of ingehuurd voor een bepaalde veldtocht en daarna weer werd ontbonden, maar dat een blijvend karakter had, in vredestijd bleef bestaan en een vaste structuur kreeg. Hierdoor ontstond de behoefte aan allerlei "ceremonieel" voor gebruik in vredestijd: voor de "inwendige dienst" in kampementen en kazernes, voor parades en wapenschouw, en dergelijke.
Omdat Frankrijk in die tijd op het toppunt van zijn macht stond onder de Zonnekoning Lodewijk XIV, is het waarschijnlijk dat het militaire orkest daar is ontstaan, en wel door het gebruik voor dat doel van de blazers van de hofkapel, La Grande Ecurie, in het bijzonder bij de revues en parades die de militaire onderdelen die in de omgeving van het hof dienden veelvuldig hielden om de vertegenwoordigers van bondgenoten en vijanden, en ook de bevolking, met pracht, praal en machtsvertoon te imponeren.
Dat orkest in de beginperiode was overigens maar heel klein: 4 tot 6 man, uitsluitend houtblazers, dat waren toen hobo's (die de schalmeien die vrij schel klonken hadden vervangen) en fagotten. Daarbij kwamen dan voor de parades nog de reeds bestaande tamboers en pijpers.
Maar het begin was er; en omdat alles wat de Zonnekoning deed anderen tot voorbeeld strekte, verspreidde dit gebruik zich over Frankrijk waar de aanzienlijke leden van adel die hetzij in naam, hetzij feitelijk militaire onderdelen commandeerden, zelf ook, op eigen kosten, zulke orkestjes instelden. Deze orkestjes, die meestal ook door de officieren werden betaald (een gewoonte die lang stand zou houden), werden niet alleen voor puur militaire doeleinden gebruikt, waarvoor ook niet zóveel emplooi was; veeleer dienden ze voor het maken van ontspanningsmuziek tijdens de maaltijden en bij allerlei andere gelegenheden voor de officieren en hun dames. De muzikanten waren geen militairen, hetgeen zo zou blijven tot de Franse revolutie en nog langer; de dirigent was één der muzikanten die zelf meespeelde en het repeteren leidde.
De meeste hoven, groot en klein, alsook de militaire commandanten in Europa namen deze gewoonte over of kwamen tezelfdertijd op hetzelfde idee; dat is moeilijk na te gaan. In grote lijnen was de ontwikkeling daar dezelfde, ook de verdere geschiedenis van de militaire orkesten tot aan de volledige uitbouw, die in de jaren na 1850 zijn beslag kregen, toen ze de instrumentale bezetting kregen die we nu nog kennen. De ontwikkeling verliep over een lange periode en werd beïnvloed door tal van factoren: de ontwikkeling van de legers zelf, zoals de voortdurende

schaalvergroting, van de strijdmethoden, van de technieken voor het maken van instrumenten, van de invloeden van de in het oosten opdringende Turken ("Turks slagwerk"), van de financiële mogelijkheden van commandant en officieren en van de behoefte aan muziek van militaire aard.
Nadat in de eerste 100 jaar die ontwikkeling vrij traag verliep, kwam deze in de tweede helft van de 18e eeuw in een stroomversnelling, die nog extra impulsen kreeg in de Napoleontische tijd, terwijl in de periode 1815 - 1850 de belangrijke technische uitvindingen werden gedaan (ventiel, Saxophoon, bestuba).
Keren wij weer terug naar de beginperiode. Welke militaire muziek speelden de genoemde orkestjes, naast de verstrooiingsmuziek voor de officieren? Voornamelijk marsen, gecomponeerd door veelal onbekenden, leden van het orkestje of anderen. Van een aantal hunner kennen wij de namen; daarmee komen we op het eigenlijke onderwerp van dit opstel.
Wat zijn grote componisten? Smaken verschillen, en ik zal het niet wagen een definitie te geven. Ik zal mij beperken tot die componisten, die een ieder wel kent, en die zijn samen te vatten onder "klassieke componisten". Daarnaast zal er ook wel eens sprake zijn van zeer bekende componisten die meer de lichtere muze toegewijd zijn, vooral op het gebied van operette en musical; maar die komen pas veel later aan bod. We bevinden ons nu nog in de tweede helft van de 17e eeuw, in Parijs en Versailles, en komen daar al direct een groot componist tegen, die vele marsen voor de gardetroepen en andere militaire onderdelen van de Zonnekoning schreef: Jean Baptiste Lully, Florentijn van geboorte, hofcomponist en man met grote invloed op muzikaal gebied, die leefde van 1632 tot 1687. Hij schreef, evenals andere, minder bekende componisten, niet spontaan, maar tegen betaling en in opdracht. Zijn werk draagt de kenmerken van de marsmuziek uit die tijd, was wellicht ook richtinggevend daarvoor: langzaam, menuetachtig, veel lijkend op de andere muziek van toen, een muziek voor "heren" en niet voor soldaten, die er wel op moesten paraderen; het zal die ruwe klanten daarbij wel eens vreemd te moede zijn geweest. Het schouwspel dat zo'n defilé opleverde zal trouwens ook wel vèr verwijderd zijn geweest van wat wij ons daar vandaag bij voorstellen, misschien zelfs wel wat op een massaal ballet geleken hebben!

Jean Baptiste Lully, 1632 - 1687
collectie E.W. van Popta

Van Lully kennen we de militaire marsen: Marche des Mousquetaires du Roy (1670), Marche du Régiment du Roy (1670), Marche Française (1670), Marche des Dragons du Roy (1675), Marche des Fusilliez, Marche de Savoye (waarvoor hij een portret van zijn opdrachtgever, de hertog van Savoye ontving bezet met diamanten ter waarde van 1000 Louis), Marche des Forçats des Galères Turcs en Marche des Gardes de la Marine. Ze zijn alle bewaard door de zorgen van de muziekbibliothecaris van Lodewijk XIV, André Philidor. Ook schreef Lully nog een stuk voor trompetten en pauken ten gebruike bij een Carousel in 1686. Hij stierf als een rijk man.
In Engeland werkte ongeveer tezelfdertijd de componist Henry Purcell, 1658 - 1695, de schepper van de Engelse opera. Er wordt hem een bekend stuk voor blaasmuziek "Trumpet Voluntary" toegeschreven, doch dit wordt vermeld als de "Prince of Denmark's March" van Jeremiah Clarke. Wat Purcell in ieder geval wel schreef is "Queen Mary's Funeral March" ter gelegenheid van de begrafenis van de echtgenote van de Koning-Stadhouder Willem III in 1695, welke treurmars ongetwijfeld zal zijn uitgevoerd door een blaasorkest van de overheid, dus óf van het hof óf een militair korps.
We verlaten nu de 17e eeuw en komen terecht bij Jean Philippe Rameau (1683 -1764), een muziektheoreticus en componist van muziek voor toneelstukken, later ook opera's. Hij schreef een Marche du Maréchal de Saxe, in 1745 opgedragen aan de overwinnaar van Fontenoy, Maurice, comte de Saxe, voor het toenmalige blaasorkest.
We dienen zeker stil te staan bij de grote componist Georg Friedrich Händel, geboren in Halle (Duitsland) in 1685. Hij is vooral werkzaam geweest in Engeland, waar hij in 1759 stierf. Uit zijn opera "Scipio" van 1726 kennen we de gelijknamige mars, die ook nu nog als slow march de Grenadier Guards in Londen dient. Het is niet onmogelijk, dat deze mars eerst voor de Guards geschreven is en daarna in de opera gebruikt. Voorts heeft Händel, zonder dat zelf tijdens zijn leven te weten, zich in de militaire muziek onsterfelijk gemaakt doordat latere componisten van zijn koraal "Tochter Zion, freue Dich" uit het oratorium "Judas Maccabeus" uit 1746 gebruik maakten als trio in een mars: de "Graf Waldersee Marsch" van Oertel en de mars "Salus Caesari nostro Guilelmo" (AM II, 205) van de Pruisische Armeemusikinspiziet F.W. Voigt (1871).
Christoph Willibald von Gluck, vooral componist van opera's die in Wenen, Praag, Italië en Parijs werkte, maakte een mars die in de Pruisissche Armeemarsch-Sammlung onder I, 24 bekend is als Alter Russische Marsch, een echte barokmars. Over het ontstaan ervan en voor welke gelegenheid deze geschreven is, is niets bekend. Von Gluck leefde van 1714 tot 1787.
De familie Bach heeft een niet onbelangrijke rol gespeeld in de wereld van de militaire muziek. Van de grootste van alle, Johann Sebastiaan, is nimmer iets gevonden op dat gebied: zijn zonen waren daarop wel productief. Johann Christiaan (1735 - 1782) maakte b.v. twee marsen voor het Kurhannoversche Garde-Regiment (AM I, 75 en 76); Carl Philipp Emanuel (1714 -1788), die aan het hof van Frederik de Grote en later in Hamburg werkte, liet tenminste acht marsen, waaronder één voor trompetten en pauken, na.
Joseph Haydn (1732 -1809) was verbonden aan de hofhouding van de familie Esterhazy en is vooral bekend door zijn symfonieën en strijkkwartetten. Tweemaal bezocht hij Engeland, en juist van deze beide reizen zijn ons marsen van zijn hand bekend. In 1792 componeerde hij de Prince of Wales March, die nog steeds in de Britse militaire muziek een grote rol speelt. Bij zijn tweede bezoek kwam een Engels cavalerie-officier, Sir Henry Harper, bij Haydn en bestelde bij hem voor 50 guineas twee marsen voor zijn regiment, de Volunteer Cavalry of Derbyshire. Haydn had er niet veel zin in, maar het rammelen van goudstukken in de beurs van de officier had een overtuigende werking. Toen Sir Harper terugkeerde om het bestelde te halen, speelde Haydn hem een der marsen voor. De officier luisterde onbewogen en zei na afloop alleen: nog een keer! Haydn vreesde dat zijn werkstuk niet in de smaak viel, en toen hij de mars nog eens ge-

speeld had stond Sir Harper op, zodat Haydn dacht dat hij de tweede mars niet eens wilde horen. Harper nam evenwel de muziek van de piano en gaf Haydn zijn 50 guineas. Toen deze opmerkte dat hij de tweede mars nog niet had gehoord, was het antwoord: dat is niet nodig, want die kan onmogelijk beter zijn dan de eerste; vaarwel!
Beide cavaleriemarsen zijn bewaard gebleven. Si non e vero, e bello trovato.
We komen nu in de periode, waarin de zogenaamde Turkse muziek veel opgang maakte. Het is merkwaardig dat dit pas gebeurde ruim nadat het gevaar van de opdringende Turken, culminerend in het beleg van Wenen in 1683, definitief was bezworen. Toch misten ze hun invloed op West-Europa niet; naast het koffiedrinken, dat door Turks voorbeeld te beginnen in Wenen ingang vond, kwam ook het Turks slagwerk in zwang. Dat slagwerk bestond uit de grote of overslagtrom (Turkse trom), die toen een wat kleinere diameter had, doch wat dieper was, bekkens (oorspronkelijk afkomstig uit China), triangel en tenslotte de schelleboom, welke laatste geen echt muziekinstrument is.
Dit alles werd nu bij het militair orkest ingevoerd na 1725, eerst in Midden-Europa te beginnen bij Polen, na 1750 ook in West-Europa. Weliswaar waren de meeste van deze muziekinstrumenten ook al sinds de late middeleeuwen in Europa bekend,getuige een aantal afbeeldingen daarvan in oude geschriften, doch het gebruik bij de geduchte vijand had toch zoveel indruk gemaakt dat men er nu toe kwam dat over te nemen. Er waren in de loop der tijd vele originele muziekinstrumenten buitgemaakt. We moeten hierbij bedenken dat het militaire orkestje van die tijd het zonder slagwerk deed, behalve in het geval van samenwerking met het tamboerkorps, dat alleen diepe trommen en fluiten had.
Het karakter van de militaire muziek veranderde door deze invoering aanzienlijk. Men meende trouwens ook, dat Turks slagwerk door Turken behoorde te worden bespeeld. Bij gebreke daarvan werden vaak negers als Turken aangekleed met tulband, harembroek, mouwloos vest en kromzwaard, welk gebruik tot in de vorige eeuw heeft standgehouden, ook in ons land.
Maar niet slechts in het militaire kwam dit slagwerk in de mode; ook andere orkesten namen dit over en de componisten betrokken het in hun werk: de marcia alla Turca werd populair.
Overigens had datgene, wat de componisten op dat terrein schreven, weinig te maken met de muziek die de Turkse orkesten er zelf mee maakten. Die muziek bestond uit unisono muziek, waarbij de toon vooral werd aangegeven door een schril soort schalmei en geïmproviseerd werd terwijl al het bovengenoemde slagwerk waarbij nog kleine pauken hoorden, een overwegende rol speelde. Van alle muziekinstrumenten, daarbij te rekenen de schelleboom, telde het Turks militair orkest er zeven, het produceerde een voor onze westerse oren onwelluidend en oorverdovend geluid met een opzwepend karakter. Dat was ook de bedoeling; zolang de muziek speelde, zolang werd er gevochten. Hield de muziek op, dan was óf de overwinning behaald of de slag verloren, zodat ieder op de vlucht sloeg. In het westen werd dit Janitscharenmuziek genoemd, naar de Janitscharen (oorspronkelijk kinderen van christenslaven, die als militairen werden opgevoed), die de elite van de Ottomaanse strijdkrachten vormden. Dikwijls werd de muziek door gezang begeleid.
De Europese componisten schreven evenwel de muziek, die ze tevoren ook schreven, probeerden daar een oosters tintje aan te geven en vlochten het slagwerk er in. Hierdoor begonnen de marsen uit de tweede helft van de 18e eeuw veel meer te lijken op de marsen die we nu kennen, zij het dat het z.g. trio daar nog aan ontbrak; dat zou pas in de eerste helft van de 19e eeuw ontstaan. Een trio is het "tussenstuk" van de mars, die in principe (al dan niet na een intro) begint met het thema, een of meermalen herhaald, waarbij een "tegenmelodie" behoort, een trio dat eenstemmig is en veelal geschikt om zang te begeleiden en tot slot met òf een herhaling van het thema met tegenmelodie óf een nieuw thema eindigt.
Als we ons nu weer richten op de grote componisten: die bleven niet achter met deze nouveauté.

Om met de grootste te beginnen, Wolfgang Amadeus Mozart, 1756 - 1791, van wie geen zuiver militaire marsen bekend zijn, maakte in zijn opera Die Entführung aus dem Serail (hoe kan het ook anders!) een Marsch der Janitscharen, een vrolijk stukje, echt Mozart, waar van de Janitscharen vreemd opgekeken zouden hebben.
Ook Michael Haydn, een broeder van Joseph, maakte een Türkischer Marsch; of deze voor militair gebruik geschreven werd is niet bekend, hij was volgens het bijschrift bestemd voor "Janitscharenmusik", dus het is wel waarschijnlijk.
Met hem verlaten we de 18e eeuw, aan welks einde de Franse Revolutie plaats vond die veel zou veranderen, ook de militaire muziek. Van de kleine werken voor blaasmuziek van de grote klassieken uit de 18e eeuw is niet zoveel overgebleven, door het geringe verspreidingsgebied en door het met de hand (over-)schrijven van particulieren, waardoor het aantal daarvan gering en dus de kans op verlies groot was. Voordat we nu aan de "klassieken" van de 19e eeuw toekomen, eerst nog dit.
De componisten van serieuze muziek in de 19e (en ook nog wel 20e) eeuw hebben heel wat marsen gemaakt. Militaire gebruiksmarsen zijn daar niet veel bij. De meeste marsen zijn zogenaamde concertmarsen, die veel van de gewone mars weghebben, maar vaak niet zo geschikt zijn om op te marcheren (er zitten nogal eens tempowisselingen in), al werden sommige er door bewerking toch geschikt voor gemaakt.
Deze concertmarsen zijn ten dele zelfstandige werken, soms bedoeld als eerbetoon aan bepaalde personen of ter herinnering aan bepaalde gebeurtenissen; ze werden trouwens ook wel geschreven voor een ander ensemble dan een blaasorkest, of voor piano. Andere concertmarsen zijn onderdelen van grotere muziekstukken, zoals opera's of de cyclus van Richard Wagner, dan wel balletmuziek, of komen voor in operettes, gebruikt om zekere gebeurtenissen in het stuk te beschrijven of aan te kondigen, wat ook geldt voor de latere musicals en muziek voor films. Het zijn weliswaar geen "klassieke" marsen waarom het in laatstbedoelde gevallen gaat, maar sommige zijn wel klassiek geworden!

Zoals gezegd, met de Franse Revolutie werd een heel nieuw tijdperk ingeluid. Om ons te beperken tot die aspecten die rechtstreeks van invloed zijn geweest op de militaire muziek, noem ik de volgende: het invoeren van de dienstplicht, sindsdien in de meeste landen gebleven, dat het karakter van de legers sterk veranderde; het opwekken van patriottische en nationalistische gevoelens, waardoor veel mensen zich meer betrokken gingen voelen bij de gang van zaken in "hun" land en het in gang komen van aanvankelijk nog traag verlopende, maar allengs sneller gaande technische ontwikkelingen.
Om te beginnen bracht dat met zich mee, dat de marsen een meer populair karakter kregen; de componist lette er nu op, dat zijn compositie bij de gebruikers ervan, dat waren de soldaten, zou aanslaan. Hij liet zich meer door de emoties inspireren dan door de vermeende wensen van zijn opdrachtgever, die nu ook meestal geen aanzienlijk heer was, zoals vroeger. De nieuwe marsen waren ook geen kunstwerkjes meer die aansloten bij de muziek die in de salons van hof en adel werd gemaakt. Het werden nu de militairen en trouwens de hele bevolking aansprekende melodiën die de boventoon gingen voeren: er werden ook - niet bepaald altijd fijnzinnige - teksten op gezongen.
En met de grootte van de legers nam ook de grootte van het militaire blaasorkest toe, alsook het aantal orkesten.
Een van de grootste componisten, die in deze tijd voor militaire orkesten schreef, was Ludwig van Beethoven (1770 -1827). Aanvankelijk was hij een bewonderaar van Napoleon, maar toen deze zich tot keizer had laten kronen en een bijbehorend beleid ging voeren, kwam van Beethoven tot ander inzicht en werd hij de zaak van de strijd tegen Napoleon toegedaan. In dat

kader schreef hij in de periode 1809 - 1810 vier marsen, een Grenadiersmarsch en de Zapfenstreichmärsche 1, 2 en 3. Zapfenstreich 1 was bestemd voor de Boheemse Landwehr en werd later bekend als Yorckscher Marsch, naar de Pruissische generaal von Yorck die een rol speelde in de bevrijdingsoorlog tegen Napoleon. Van Beethoven voegde zelf aan deze mars in 1822 nog een trio toe. De Grenadiersmarsch werd gemaakt voor de kapel van een in Eisenstadt (Burgenland) gelegerd regiment Grenadiers. De Yorckscher Marsch is nog altijd een vast repertoirstuk in de "Grosse Zapfenstreich" zowel in West- als in Oost-Duitsland.
Of Franz Schubert (1797 - 1818) zijn Militärmärsche Nrs. 1, 2 en 3 voor militair blaasorkest bedoeld heeft, valt te betwijfelen; hij schreef ze voor twee piano's. Geheel onmogelijk is het echter niet daar hij zelf wel menuetten voor blaasorkest instrumeerde. Vooral de Militärmarsch Nr. 1 is een prachtig stuk, dat – voor harmonie bewerkt – door militaire orkesten overal ter wereld tot op heden gebruikt wordt. Carl Maria von Weber (1786 - 1826) heeft verschillende marsen gemaakt, zoals de Marcia C-dur voor een feestmaal van de Royal Society of Musicians in Londen in 1826. Maar ook kennen we van zijn hand een cavaleriemars, die hij in 1822 componeerde voor een bezetting van 10 trompetten: de Marsch für das preussische 2.Leib-Husaren-Regiment (AM III.143).
Van de Franse componisten zij hier genoemd Etienne-Nicolas Méhul(1763 - 1817) die in 1794 zijn zo beroemd geworden en door Franse militaire orkesten nog steeds gespeelde Chant du Départ schreef, meer een hymne dan een mars overigens. Verder Luigi Cherubini, Florentijn van geboorte (1760 - 1842). Hij maakte in 1805 een Marche Militaire en Fa, in 1814 een aantal marsen en pas redoublés (voor de "gezwinde pas") voor de Parijse Nationale Garde en na de Restauratie enige marsen voor het Pruisische regiment von Witzleben.
Felix Mendelssohn-Bartholdy (1809 - 1847) vervaardigde ook marsen, maar zeker niet voor blaasorkest. Ze behoorden veelal bij toneelmuziek, zoals de Oorlogsmars der Priesters uit het treurspel Athalie van Racine en de overbekende Bruiloftsmars uit Een Midzomernachtsdroom van Shakespeare. Voorts nog een Marsch opus 108 en een Marche Funèbre (deze wel voor harmonie) opus 103.

Etienne Nicolas Méhul, 1763-1817
collectie E.W. van Popta

Luigi Cherubini, 1760-1842
collectie E.W. van Popta

Frédéric Chopin (1810 - 1849) zij hier genoemd uitsluitend om zijn indrukwekkende Marche Funèbre uit de tweede pianosonate, die uiteraard ook voor blaasorkest is bewerkt en ontelbare malen aldus, ook door militaire kapellen, ten gehore is gebracht.
Dan zijn er de marsen van Giacomo Meyerbeer, eigenlijk Jacob Liebmann Beer, geboren in Berlijn 1791, aan wie we in het verband van het opstel vooral denken wegens de (langzame) mars uit zijn opera "Les Huguenots" van 1836, die zo'n belangrijke rol speelt in het Britse militaire ceremonieel, zoals de Trooping the Colour. Ook schreef hij "Quatre Marches au Flambeaux" in 1854, tien jaar voor zijn dood.
Het tijdperk, waarin we nu zijn aangeland, wordt gekenmerkt door het veelvuldig gebruik van melodiën uit opera's, toneel- en balletmuziek voor het schrijven van marsen: zoals uit "Mosè in Egitto" van Gioacchino Rossini, uit "Indra" van Von Flotow en uit "Aida" van Giuseppe Verdi (de Triomfmars). Deze marsen behoren nog steeds tot de militaire gebruiksmuziek, sommige zijn als regimentsmars aangewezen of gekozen.
Het jaar 1848 deed een revolutionaire geest door Europa waren, de emoties raakten zeer in beroering. Verschillende volken probeerden het juk der overheersing af te werpen. Ook hiervan vinden we de neerslag in de muziek. Zij het met enige aarzeling, noem ik hier als eerste Johann Strauss Vater, geen klassieke maar wel een befaamde componist, die de Radetzkymars schreef ter ere van de Oostenrijkse veldmaarschalk van die naam, die in dat jaar de opstandelingen in Italië overwon. Het zette hem in de hoek van de reactie en de adel, hetgeen hem op den duur niet tot voordeel heeft gestrekt.
Bedrich Smetana (1824-1884), die zich had aangesloten bij de Praagse militie in het roerige deel van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie, waarin toen nationale gevoelens ontwaakten, maakte een Mars voor de Tsjechische Nationale Garde; als parodie zijn in het trio een paar maten van het toenmalige Oostenrijkse volkslied, Gott erhalte Franz den Kaiser verwerkt.
Hector Berlioz (1803 - 1869) verwerkte in zijn opera "La Damnation de Faust" een mars gebaseerd op een oude Hongaarse melodie uit de tijd van de Hongaarse vrijheidsstrijder Rakoczy.

Hector Berlioz, 1809-1869
collectie E.W. van Popta

Deze Rakoczy-mars is sinds de tijd dat de opera voor het eerst werd opgevoerd (1846) zeer populair, vooral in Hongarije waar de mars in 1848 en later, zoals in 1956, als een symbool van verzet tegen de onderdrukker gold.
Rond 1870 maakte de Franse operacomponist Charles Gounod (1818 - 1893) een Marche Militaire gebaseerd op een Frans klaroensignaal. Uit zijn opera "Margaretre" werd de Margaretenmarsch vervaardigd door Gottfried Piefke. Ook zijn Soldatenkoor is beroemd.
Van iemand van wie men dat, gelet op zijn oeuvre, nauwelijks verwachten zou, Anton Bruckner (1824 - 1896) verscheen ook een Militärmarsch, opus 72 (1865). Bruckner blijft daarin zijn stijl trouw maar (daardoor) is deze mars niet erg bruikbaar voor militaire doeleinden.
De Triomfmars uit de opera "Aida" van Verdi heb ik al genoemd; deze wordt gebruikt als regimentsmars door een van de twee bereden Guards Regiments in Londen, de Blues and Royals.
In Rusland maakte Peter Iljitsch Tsjaikowsky (1840 - 1893) kort voor zijn dood een regimentsmars voor het 98e Regiment Infanterie van het Czaristische leger op verzoek van een familielid, die commandant van dat regiment was.
Terug naar Frankrijk, waar nog twee belangrijke componisten onvermeld zijn gebleven. Allereerst Camille Saint-Saëns (1835 - 1921) met duidelijk militaire marsen: Marche Interalliée, opus 155 en de Pas Redoublé "Vers la Victoire", opus 152, beide verschenen in 1918 en geïnspireerd door de gebeurtenissen in de Eerste Wereldoorlog.
Veel eerder, in 1869, maakte hij een mars "Occident et Orient", opus 25, ter gelegenheid van een gala van een vereniging.
Vincent d'Indy (1852 - 1931) schreef in een Marche du 76e Régiment d'Infanterie, een vrij traditionele mars tot aan het trio, waarin de stijl van d'Indy veel duidelijker naar voren komt, maar waardoor de mars aan gebruikswaarde verliest.
Richard Wagner, de grote meester van Bayreuth (1813 - 1883) maakte verschillende breed uitgesponnen, vrij somber klinkende marsen; de Kaisermarch (in verband met de afloop van de

Camille Saint-Saëns, 1835-1921
collectie E.W. van Popta

Vincent d'Indy, 1851-1931
collectie E.W. van Popta

Frans- Duitse oorlog 1870 - 1871 en de daarop volgende uitroeping van Wilhelm I tot keizer), de Huldigungsmarsch (ter ere van koning Ludwig van Beieren, in 1864) en de Grosser Festmarsch ter gelegenheid van de feesten bij de viering van de 200-jarige onafhankelijkheid van de Verenigde Staten. Dit zijn echter concertmarsen, niet bedoeld of geschikt om op te marcheren. Eén stuk schreef hij evenwel voor militair gebruik: Drei Fanfaren für das 6. Cheveaulegers-Regiment, dat in Bayreuth gelegerd was. Een ongewoon stuk, maar wel interessant. De toenmalige kapelmeester van dat cavalerieregiment, de Stabstrompeter Göttling, was minder gelukkig met deze muziek, die hij met zijn kapel spelen moest; hij sprak tenminste over "den narreten Wagner, dessen Zeug kein Mensch blasen kann"!

Richard Strauss (1864 - 1949) componeerde in de tijd dat hij hofkapelmeester in Berlijn was, in het jaar 1905 twee stukken: hij maakte een arrangement van een 18e eeuwse melodie en noemde die "De Brandenburgse Mars", een Nederlandse titel die aldus een afkomst uit Nederland doet vermoeden, en een gedragen stuk is dat een plaats vond in de Pruissische Armeemarschsammlung bij de langzame of presenteermarsen onder I, 87; alsmede een cavaleriemars voor het Königs-Jäger-Regiment zu Pferde.
Nu hier enige cavaleriemarsen genoemd worden: in die genoemde verzameling onder de bereden marsen in afdeling III zijn er heel wat, die gebaseerd zijn op melodiën uit opera's en vooral ook operettes, welke laatste in de tweede helft van de 19e eeuw populair waren geworden. Een paar voorbeelden: galopmarsen uit "Leichte Kavallerie" en "Die schöne Galathee" van Franz von Suppé, een drafmars uit "Pariser Leben" van Jacques Offenbach en een galopmars uit "Die schöne Helena" van laatstgenoemde.
De Noorse toondichter Edvard Grieg (1843 - 1907) maakte geen militaire marsen. Zijn Huldigingsmars uit het werk "Sigurd Jorsalfar" wordt echter gaarne door blaasorkesten gespeeld.
De belangrijkste Finse componist Jan Sibelius, die in zijn lange leven heel veel muziek in noten vastlegde, schreef wel voor militaire muziek, zoals de Jääkärien Marssi, Jagersmars, die in het Finse leger nog steeds gebruikt wordt.
Nog een blik op de grote componisten in het wat lichtere genre, de operette, die vooral in Oostenrijk te vinden waren. Ferenc of Franz Lehar, wiens vader kapelmeester in de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie was, is zelf ook in zijn jonge jaren kapelmeester geweest: bij het Infanterieregiment Nr. 25 in Losoncz, bij de marine in Pola en vervolgens nog bij de Infanterieregimenten Nrs. 87, 3 en 26. In die tijd schreef hij heel wat marsen, zoals Gruss an Losoncz en de Piavemars, waarbij hij zijn Hongaarse afkomst niet verloochende, want het czardas-element klinkt er sterk in door, zoals in alle goede Hongaarse marsen.
Ook Carl Michael Ziehrer, begonnen als militaire kapelmeester, laatselijk bij het beroemde Infanterieregiment Nr. 4, Hoch- und Deutschmeister in Wenen en vervolgens k.k. Hofballmusikdirektor, schreef goede marsen, waarvan de Schönfeldmars de bekendste is. Zo zijn er nog meer te noemen, het was de bloeitijd van de operette, maar dat zou te ver voeren, ik beperk mij tot de Fliegermarsch van Hermann Dostal uit diens operette "Der fliegende Rittmeister" en de lichtvoetige marsen van Robert Stolz, wiens beste militaire mars wel de Frühjahrsparade is.
In aansluiting hierop kan Aram Khatchaturian (1903 - 1978) vermeld worden, de Sovjet-Russische componist van Armeense afkomst met een zeer eigen stijl, wiens sabeldans wij allen kennen. Voor het Rode Leger schreef hij in 1929-1930 twee veldmarsen met een heel bijzonder karakter. Verdere marsen zijn de Zangezur voor de gelijknamige film uit 1938, Aan de Helden van de Vaderlandse oorlog uit 1942 (die altijd ten gehore werd gebracht vóór een belangrijk communiqué van het opperbevel van het Rode Leger) en de mars van de Rode Banier Militia van Moskou (1972). De moderne Russische klassieke componisten schreven ook voor (militair) blaasorkest, zoals Sergej Prokofiev (1891 - 1953) vier marsen opus 69 maakte in 1935-1936 en een

mars opus 99 in 1943; zijn mars uit de opera "De liefde voor drie sinaasappelen" is eveneens bekend.
Dimitri Shostakovich tenslotte, pianist en componist, maakte een Feestelijke Mars voor blaasorkest; ook een zo moderne componist als de Zwitser Arthur Honegger (1892 - 1955), lid van de Groupe de Six, vervaardigde de Marche des Ambassadeurs, een concertmars die zeker niet voor marcheren gebruikt kan worden.
Hierna wenden we ons nog even tot de wereld van de musical en de film, die ook interessante marsen opleverde. Als voorbeelden hiervan noem ik de mars "Strike up the band" van George Gershwin en uit de film "Victory at Sea" de Guadalcanal March van Richard Rodgers.
Aan het eind van dit opstel constateer ik dat de mars tallozen heeft aangesproken en geïnspireerd, waaronder componisten van het grootste formaat, die soms ook de stoot tot vernieuwing in dit genre hebben gegeven. Het zou zeker mogelijk geweest zijn meer componisten te noemen; uit praktische overwegingen heb ik mij beperkt tot diegenen wier marsen ik op plaat of band bezit, waarvoor ik naar de hieronder gevoegde discografie moge verwijzen; mijn bronnen heb ik in een bibliografie verwerkt.

Bibliografie

A. Averkamp, "Grootmeesters der Toonkunst", 's-Gravenhage z.j.
M. Brenet, "La Musique Militaire", Paris 1917
E. Brixel, G. Martin, G. Pils, "Das ist Osterreichs Militärmusik, Graz/Wien 1982
G. Farmer, The Rise and Development of Military Music", London 1912
G. Kastner, "Manuel Général de Musique Militaire", Paris 1848
P. Panoff, "Militärmusik", Berlin 1938
J. Toeche-Mittler, "Armeemärsche I, II, III", Neckargemünd 1966 - 1975
G. Veit, "Die Blasmusik, Studie über die geschichtliche Entwicklung der geblasenen Musik", Bolzano 1972
Diverse opstellen en notities in tijdschriften en op platenhoezen.

Discografie

Erato STU 70410 "La Grande Ecurie de Versailles" (Lully)
Vogue Centrepoint M.C. 20.102 "La Musique de la Grande Ecurie" (Lully)
SERP MC 7003 "Marches et Refrains de L'Armee Francaise, No. 1, La Monarchie (Lully, Rameau)
H.M.V. CLP 1730 "Nulli Secundus" (Purcell, Clarke)
Philips 855 814 XPY "Taptoe in stereo" (Graf Waldersee Marsch)
Priv. ed. "Grenadier- und Reitermärsche" (Scipio, Salus Caesari nostro Guilelmo, Von Gluck, Johann Christiaan Bach, Joseph Haydn, Van Beethoven, Von Weber, Richard Strauss, Richard Wagner)
Christophorus SCGLX 73993 "Harmoniemusik aus drei Jahrhunderten"(Mozart, Michael Haydn, Van Beethoven, Schubert, Von Weber)
Philips 6599172 "Kleine marsen van grote meesters" (C.P.E. Bach, Van Beethoven, Joseph Haydn, Michael Haydn)
Pathé XPTX 607 "Tarihi Mehter Marslari" (Janitscharenmuziek)
Polydor 2383 207 "Regimental Marsches of the British Army" (Aida)

SERP MC 7036 "Marches de Circonstance No. 3 (Smetana, Johann Strauss Vater)
Polydor (Nippon) MR 8159/60 (Gounod)
Philips 6440 173 "Beroemde klassieke marsen" (Berlioz, Chopin, Mendelssohn-Bartholdy, Grieg, Prokofiev)
Intercord 155 022 "Auf dem Rücken der Pferde" (Von Flotow)
SERP MC 7031 "Marches de Circonstance No. 1" (Mendelssohn- Bartholdy)
SERP MC 7033 "Marches Militaires No. 1" (Bruckner, Cherubini)
SERP MC 7032 "Marches de Circonstance No. 2" (Saint-Saëns)
SERP MC 7037 "Marches Militaires No. 2" (Saint-Saëns, d'Indy)
SERP MC 7039 "Marches Militaires No. 3" (Prokofiev,Khatchaturian,Tsjaikovsky)
Melodiya 33C10 - 10379-80 (a) "Aram Khatchaturian"
RCA-Victor YFPL-1-823 "Muistoja Pohjolasta" (Sibelius)
Philips 6387071 "Militärmärsche aus Osterreich" (Lehar)
Philips 6387073 "Ein Melodienstrauss aus Tirol" (Von Suppé)
Polydor 237434 "Reiterfreuden Folge 2" (Von Suppé)
Gepa GP 203.642 "Carl M. Ziehrer"
Peters International PLD 1028 "Frühjahrsparade" (Stolz)
Philips 9105 032 "20 Jahre Militärmusik Steiermark" (Dostal)
Telefunken SDA 3500-T/1 "Traditionsmärsche aus deutschen Garnisonen" (Meyerbeer)
Philips 410 304-1 "Wagner for band"
Melodiya /H.M.V. CSD 3782 "Famous Russian Marches" (Shostakovich)
Gold Records 11183 D "Die Geschichte der Schweizer Militärmusik" (Honegger)
Mercury SRI 75055 "March Time" (Rodgers)
Bicentennial Edition "Broad Stripes/Bright Stars" (Gershwin)

Nederland '40 - '45.

J.H.M. Berlemon

Het was een gil
hoog en schril
de tiende mei
zij vielen zij aan zij
toen werd het stil....

We waren gedwee
het viel wel mee
een Leids protest
waar bleef de rest
het eerste nee....

Er kwamen verboden
eerst de Joden
Amsterdams verzet
dicht trok het net
de achttien doden....

Sprongen in de nacht
werden opgewacht
geketend en geslagen
wie kon dit verdragen
verdwenen in nevel en nacht....

Zij kwamen van her en der
onder de grote witte ster
zwaar werd gestreden
veel werd geleden
de vrijheid voor velen nog ver....

Een staking weldra
meer geweld, geen gena
koude en kommer
armoede en honger
toen kwam Manna....

De morgen was helder en kil
en ook nog zo stil
de vijfde mei
we zijn vrij
een blijde gil....

Leiden, mei 1985

De Forcering van Straat Shimonoseki

F.C. van Oosten

In 1863 en 1864 vonden enkele krijgsverrichtingen in Straat Shimonoseki plaats waaraan ook Nederlandse oorlogsschepen hebben deelgenomen.

Voor een beter begrip van de achtergronden, die tot deze gebeurtenissen hebben geleid, moet men eerst enige eeuwen in de geschiedenis teruggaan. In 1542 waren de eerste westerlingen in Japan geland. Het waren drie Portugezen in een Chinese jonk op weg naar Macao, maar voortgestuurd door een ongunstige wind op het eiland Tanegashima, bezuiden Kyushu, landde. Dit was het begin van een zich geleidelijk ontwikkelende handel met de andere Portugese nederzettingen, zoals Goa en Macao. In 1549 kwam de jezuïet Franciscus Xaverius met zeven volgelingen in Kagoshima, op Kyushu, aan. Zij begonnen met de prediking van de christelijke leer in Japan.

In 1584 arriveerden de Spanjaarden in Japan en op 19 april 1600 kwam het Nederlandse schip De Liefde (kapitein Jacob Jansz Quaeckernaeck) op de kust van Bungo. Het schip (300 ton en 18 stukken) behoorde tot de expeditie van Mahu en Cordes en had vroeger Erasmus geheten. Zij droeg nog het beeld van de humanist op de spiegel. De Japanners verwijderden het en bewaarden het als nationale schat in Japan. (Een afgietsel van het beeld kan men zien in het maritiem museum Prins Hendrik te Rotterdam).

Toch waren Jacob Quaeckernaeck en zijn manschappen niet de eerste Nederlanders, die in Japan kwamen. De eerste Nederlander was Dirck Gerritsz Pomp, alias China, die in 1585 - in Portugese dienst - als konstabel op de Santa Cruz een reis van Macao naar Nagasaki maakte. Hij verbleef daar acht maanden.

Met De Liefde arriveerde ook de eerste Engelsman in Japan. Dit was William Adams, stuurman op het Nederlandse scheepje. In 1609 begonnen de Nederlanders handel te drijven met de Japanners vanuit een vestiging op het eiland Hirado. De Portugezen zaten hier reeds sinds 1550, terwijl de Engelsen zich in 1613 hier vestigden. (Te Hirado worden nog steeds scheepsmodelletjes met de Nederlandse vlag te koop aangeboden).

In 1633 verlieten de Engelsen Hirado en vier jaar later werd aan alle vreemdelingen het verblijf in Japan verboden. Alleen de Nederlanders mochten blijven en in 1641 kregen zij het eiland Deshima, een kunstmatig eiland in de baai van Nagasaki, als verblijfplaats toegewezen. Hier mochten de Nederlanders handel drijven met goederen, die door schepen van de compagnie werden ingevoerd en uitgevoerd. Bij aankomst van de schepen werden het roer, het geschut, de munitie en alle christelijke literatuur tijdelijk van boord gehaald.

Wat waren de redenen voor het sluiten van het land, het zogenaamde Sakoku-systeem? Eén van de belangrijkste was de handelsnaijver tussen de verschillende Europese landen. De Nederlanders waarschuwden de Japanners voor Spanjaarden, terwijl de Engelsen en de Portugezen de Nederlanders in een kwaad daglicht stelden. De westerse landen begrepen niet dat hun belangen één en dezelfde waren. Bijna alle vreemdelingen werden door de Japanners gewantrouwd en dit wantrouwen werd nog versterkt door de verhalen die de ronde deden over het optreden van de Spanjaarden in de Filippijnen, van de Engelsen en Fransen in India en van de Neder-

landers in Oost-Indië. Voorts maakte het feit dat de Europeanen elkaar bestreden tot in de Japanse wateren een niet al te beste indruk op de inwoners van het eilandenrijk. Tenslotte was daar het optreden van de rooms- katholieke missionarissen. Naarmate de christelijke gemeenschappen zich uitbreidden, waren zij meer en meer geneigd zich aan het gedrag van de centrale regering te onttrekken.

De vrees voor deze ontwikkeling van een imperium in imperio en het wantrouwen hebben er tenslotte toe geleid, dat het christendom werd verboden en dat de christenen werden vervolgd. Edicten werden uitgevaardigd, die het land voor vreemdelingen sloten, behalve voor Nederlanders en Chinezen. Het werd Japanners verboden het land te verlaten en schepen te bouwen, waarmee men handel kon drijven met het buitenland.

Toen de Europeanen voor het eerst in Japan verschenen, was het rijk verdeeld door oorlogen tussen de verschillende clans, waarin de Japanners verdeeld waren. Sinds 1603 was de macht eerder in handen van de Tokugawa-shoguns gekomen en het waren dus de shoguns van deze clan, die Japan van de buitenwereld afsloten. De shogun was een soort van militair hoofd, die in naam van de keizer regeerde (de titel betekende 'barbarian-quelling generalissimo'). Zij zetelden in Edo, terwijl het keizerlijke hof in Kyoto resideerde. De macht was in handen van de shoguns en de keizer was uitgesloten van enig aandeel in de administratie van het land.

De Tokugawa stichtten een gecentraliseerde politiestaat en aanvaardden het neo-confucianisme als staatsfilosofie. De bevolking was in vier klassen verdeeld: de samurai of krijgslieden, de boeren, de handwerkslieden en de kooplieden. Officieel werd de studie aangemoedigd, die het ontstaan van een klasse van geleerden tot gevolg had.

De dienaren van de compagnie hadden alle gelegenheid de Japanse geleerden te interesseren voor de westerse wetenschappen en techniek, vooral toen in 1720 de shogun Yoshimune het verbod tot import van westerse literatuur enigszins verlichtte, zolang het maar geen christelijke geschriften waren. De Japanse belangstelling ging vooral uit naar astronomie, wiskunde, medicijnen en botanie.

De Japanse geleerden, die zich met de studie van Nederlandse boeken bezig hielden, waren de ran-gaku-sha. Deze groep vestigde een traditie, die de voorwaarde is geweest voor de snelle aanpassing van Japan aan het westen in de tweede helft van de 19e eeuw.

Via Deshima bereikte Europa de enige juiste kennis betreffende Japan en het waren enkele buitenlandse geleerden, zoals Kaempfer (omstreeks 1690), Thunberg (omstreeks 1780) en Von Siebold (omstreeks 1825) - allen in Nederlandse dienst -, die daarover vele mededelingen hebben gedaan. Over het algemeen hadden de opperhoofden naast de werkzaamheden gewijd aan handelszaken weinig tijd over om zich bezig te houden met wetenschappelijk werk. Uitzonderingen waren Isaac Titsingh (opperhoofd van 1780- 1784) en Hendrik Doeff (opperhoofd van 1803-1817).

Naast het culturele aspect moet ook nog aandacht worden besteed aan het economische aspect en aan de vroege ontwikkeling van een sterk nationalisme. Het interne moderne kapitalisme groeide zonder hulp van het westen en van westerse invloeden. De opkomst van de kooplieden had tot gevolg dat de Naturalwirtschaft plaats maakte voor de Geldwirtschaft. Er ontstonden grote concerns zoals onder andere de Mitsui. De opkomst van de middenklasse en de kapitalis-

ten had een uitholling van de samuraiklasse ten gevolge. Zij kwam in de schuld te staan bij de middenklasse, die grotere invloed kreeg. De verarming van de adel en de innerlijke verzwakking van het shogunaat had tot gevolg dat het niet langer mogelijk was weerstand te bieden aan de steeds krachtiger wordende eisen van buitenlandse mogendheden om havens te openen voor het verkeer met het buitenland.

Het Japanse nationalisme ontwikkelde zich reeds in de 13e eeuw. In 1380 werd de aanspraak van China op het universalisme afgewezen. De keizer werd het ritueel middelpunt van het Japanse rijk. De oude Japanse rite stamde van de goden af en werd 'de weg der goden' genoemd. Met de herleving van de Japanse studie onder de Tokugawa lag het voor de hand, dat twee gevoelens zouden worden gestimuleerd: het nationalisme en de trouw aan de keizer, die direct van de goden afstamde. In het keizershuis lag het centrum voor de nationale traditie.

Intussen werd de buitenlandse belangstelling voor Japan steeds groter. Russische, Britse- en Amerikaanse oorlogsschepen verschenen steeds vaker in Japanse wateren, waar zij gewoonlijk om voorraden vroegen, die soms - maar niet altijd - werden gegeven.
Daarna werden zij gedwongen om weer zo spoedig mogelijk te vertrekken.

Van oktober 1804 tot april 1805 lag het Russische schip Nadeida voor Nagasaki. Tevergeefs werd getracht een verdrag met Japan te sluiten en toen de Russen tenslotte wegvoeren, werd hen verzocht geen schepen meer naar Japan te sturen. Toch werd het steeds duidelijker voor de Russen, dat tegen het midden van de 19e eeuw, met het voortschrijden van de kolonisatie van Siberië, het belangrijk werd voorraden uit Japan te kunnen betrekken voor het oostelijk deel van Siberië en voor hun kolonie in Alaska.

Voor de Engelsen was de opening van Japan geen dringende zaak. Vele Engelse kooplieden waren van oordeel dat Japan weinig te bieden had en dat zij geen belangstelling had voor de produkten uit Engeland. Nederland was niet sterk genoeg om zelfs het gebruik van geweld in Japan in overweging te nemen.

De Amerikanen tenslotte toonden meer en meer belangstelling voor Japan. Vier factoren waren verantwoordelijk voor deze toename: 1) de ontwikkeling van de handel tussen Amerika en China via Kanton. De grootcirkelroute van de westkust van Amerika naar China voerde dicht langs de Japanse eilanden en het gebeurde wel eens dat een Amerikaans schip op die kusten verging en de Japanners de schipbreukelingen niet altijd even vriendelijk behandelden; 2) de groei van de Amerikaanse walvisvaart in de Stille Oceaan waarvoor men een steunpunt voor de proviandering nodig had; 3) de openlegging en ontginning van Californië en de daarmee samenhangende toename van het scheepvaartverkeer over de Stille Oceaan; 4) de snelle ontwikkeling van de stoomvaart en de toenemende behoefte aan kolenlaadstations.

De Japanners waren van de ontwikkelingen in de westelijke landen niet geheel onkundig. Reeds in 1844 had de Nederlandse regering een oorlogsschip - Zr. Ms. Palembang onder commando van kapitein ter zee H.H.T. Coops - naar Japan gestuurd om de taikun, de titel van de shogun in het buitenlands verkeer, een persoonlijke brief van Koning Willem II te overhandigen. De brief was opgesteld door de japanoloog Philipp Franz Balthasar von Siebold, die voorheen arts op de factorij te Deshima was geweest.

In deze brief, gedateerd 15 februari 1844, werd gezegd dat de politieke verhoudingen in het Verre

Oosten een isolationistische politiek niet langer wenselijk maakten. De koning waarschuwde tegen de gevaren, die aan het strenge stelsel van afzondering waren verbonden. Vooral nu de scheepvaart in de Japanse wateren zich uitbreidde, de afstanden verdwenen door de invoering van de stoomvaart en de handel en nijverheid in Europa zich sterk ontwikkelden. De beste middelen om botsingen te voorkomen waren het aanknopen van vriendschappelijke banden en handelsbetrekkingen. De vorst gaf ten slotte de raad de wetten tegen de vreemdelingen te verzachten. De voorstellen werden van de hand gewezen en hadden tot gevolg dat Japan haar havens en baaien versterkte en haar kusten scherper bewaakte.

Aldus stonden de zaken in 1852. In het laatste kwartaal van dat jaar waren twee vloten op weg naar Japan - het was immers duidelijk dat in het komende machtsvertoon van de westerse mogendheden zeemacht de belangrijkste rol zou spelen. Uit Europa vertrok een Russisch eskader onder commando van admiraal Putyatin naar het Verre Oosten met de opdracht Japan te dwingen een handelsverdrag te tekenen. Het eskader bestond uit vier schepen. Op 24 november 1852 vertrok uit Norfolk een Amerikaans eskader, eveneens bestaande uit vier schepen - waaronder twee stoomschepen -, onder commando van commandeur Matthew C. Perry.

Op 3 juli 1853 zeilden de Amerikaanse schepen de baai van Yokohama binnen, negeerden alle seinen om te stoppen en kwamen ten slotte voor anker bij het vissersdorp Uraga. Perry overhandigde een brief van de Amerikaanse president, M. Fillmore, aan de Japanse autoriteiten en deelde voorts mee dat hij het volgende jaar zou terugkomen om het antwoord in ontvangst te nemen. De brief bevatte onder meer de volgende eisen: een blijvende bescherming van Amerikaanse schipbreukelingen op de Japanse kusten; het verkrijgen van havens voor het drijven van handel, het verrichten van herstelwerkzaamheden en het laden van kolen. Kort na het vertrek van de Amerikaanse schepen, 'the black ships', kwam het Russische eskader in augustus voor Nagasaki ten anker. Na drie maanden gingen zij weer onder zeil.

Na ontvangst van de Amerikaanse brief besloot de shogun om een vergadering van zijn leenmannen, de daimyo, bijeen te roepen om het probleem te bespreken. Tenslotte besloot men aan de Amerikaanse eisen toe te geven, hoewel er een sterke partij was, die voorstander bleef de Amerikaanse eisen af te wijzen. Het was echter duidelijk dat Japan zonder een vloot en zonder een kustverdediging van enige betekenis niet was opgewassen tegen de kanons van westelijke zeestrijdkrachten.

In februari 1854 keerde Perry weer terug in de baai van Yokohama, thans met zeven schepen, een maand nadat ook de Russen weer voor Nagasaki waren verschenen. Op 31 maart 1854 tekenden Perry en de shogun een verdrag in Kanagawa. Het verdrag bevatte twaalf artikelen, onder andere betrekking hebbende op het onderhouden van vriendschappelijke betrekkingen, het openen van de havens Shimoda en Hakodate, handels- en bewegingsvrijheid in deze plaatsen, een meestbegunstigingsclausule, de opening van een consulaat in Shimoda en hulp aan eventuele Amerikaanse schipbreukelingen. Hiermee was de eerste stap tot de opening van Japan gezet. Spoedig volgden nu ook verdragen met andere landen, zoals Engeland (in oktober 1854), Rusland (in februari 1855) en Nederland (in november 1855 en januari 1856).

Na het vertrek van Perry in 1853 begonnen de Nederlanders weer een rol van belang te spelen toen zij door de Japanners werden benaderd om schepen te leveren voor Japans gebruik. Zij konden echter niet worden geleverd, omdat er een grote vraag was naar schepen in verband met de Krimoorlog. De Nederlandse regering besloot toen het raderstoomschip Zr. Ms. Soembing,

onder commando van kapitein-luitenant ter zee G. Fabius, naar Nagasaki te sturen. Het schip verbleef alhier van augustus tot oktober 1854; commandant en officieren instrueerden de Japanners in navigatie, scheepsbouw en artillerie. Op 5 oktober 1855 werd het raderstoomschip door koning Willem III aan de Japanse regering aangeboden, die het schip herdoopte in Kanko-maru. Het was het eerste stoomschip, dat de Japanners hadden en werd door de shogun als opleidingsschip gebruikt in de baai van Edo. Eveneens in 1855 werd luitenant ter zee der 1e klasse G.C. Pels Rijcken met enig marinepersoneel op Deshima gedetacheerd om het onderwijs voort te zetten. Tevens gaven de Japanners opdracht tot de aanbouw van drie schroefstoomschepen in Nederland. Voorts werden er in Japan enkele scheepswerven gebouwd, die onder Nederlandse leiding kwamen te staan.

Aangezien het marinedetachement slechts twee jaar in Japan mocht blijven, keerde Pels Rijcken en zijn mannen in 1857 terug naar Nederland. De Japanners hadden hun diensten echter zeer gewaardeerd en vroegen Nederland een tweede detachement te sturen ter vervanging van het eerste. Zij verzochten tevens om aan dit tweede detachement toe te voegen: een officier van de genie, een officier van de cavalerie en een officer van gezondheid om onderwijs in de geneeskunde te geven. Het detachement, onder commando van luitenant ter zee der 1e klasse jhr. W.J.C. ridder Huyssen van Kattendijke, embarkeerde te Rotterdam aan boord van het stoomschip Japan, één van de voor Japanse rekening gebouwde schepen, en kwam op 21 september 1857 te Nagasaki aan.

Met het jaar 1857 begon voor Japan een decennium van spanningen en verwarringen. Op 29 juli 1858 werd een volledig verdrag met Amerika gesloten, spoedig gevolgd door soortgelijke verdragen met de andere westerse mogendheden: Nederland op 18 augustus, Rusland op 19 augustus, Engeland op 27 augustus en Frankrijk op 7 oktober 1858. De verdragen hielden in: de opening van vijf havens, namelijk Kanagawa, Hakodate, Nagasaki, Niigata en Hyoto; zes maanden na de openstelling van Kanagwa zou Shimoda worden gesloten; exterritoriale rechtspraak; handels- en geloofsvrijheid voor vreemdelingen; de vestiging van buitenlanders in Edo en Osaka; het heffen van hoogstens 5% ad valorem van in- en uitgevoerde goederen. De Nederlandse commissaris op Deshima, mr. J.H. Donker Curtius, speelde een belangrijke bemiddelende rol bij de totstandkoming van deze verdragen, die in feite de tweede stap tot de opening van Japan betekenden.

Met de verdragen van 1858 begon de idee dat het gezag in Japan bij de keizer berustte en dat de shogun te allen tijde kon worden afgezet door de jure soeverein meer en meer veld te winnen. Immers de shoguns konden alleen de keizerlijke dynastie ondergeschikt aan zich maken indien zij de macht aan hun kant hadden en indien de bestaande toestand door het Japanse nationale gevoel als normaal werd beschouwd. De toegeeflijke politiek van het shogunaat, die leidde tot de verdragen van 1858 - waarover grote verontwaardiging ontstond omdat zij getekend waren zonder keizerlijke machtiging -, maakte echter een einde aan deze toestand en droeg bij tot de uiteindelijke val van het shogunaat. De shogun verkeerde echter in een zeer ongunstige positie. Immers de gebeurtenissen in China, waar in juni 1858 de verdragen van Tien-Tsin waren getekend, moet voor hem als een waarschuwing hebben gediend wat er met Japan had kunnen gebeuren indien hij niet aan de westelijke eisen had toegegeven.

In Japan vormden zich twee partijen: een anti-westerse, pro-keizerlijke partij met Kyoto als centrum en een pro-westerse in Edo. De eerstgenoemde partij maakte gebruik van de vreemdelingenhaat, die steeds sterker werd onder de bevolking, om het shogunaat in politieke moei-

lijkheden te brengen. Economisch gezien was de openstelling van Japan ook een zorgelijke zaak. Voorlopig was de invoer groter dan de uitvoer, waardoor het weinige geld dat er was het land uitvloeide. Bovendien gingen de prijzen omhoog.

Er ontstond een verzetsbeweging tegen het sluiten van de verdragen, onder de leuze sonno-joi, 'verering van de keizer, verdrijving der barbaren'. Het verzet was vooral groot in die kringen, die het meest aan westelijke invloeden hadden bloot gestaan. De leiders van de clans van Satsuma en Choshu speelden een belangrijke rol, aangezien zij een grote invloed hadden aan het hof van de keizer en reeds lang jaloers waren op de leidende positie van de Tokugawa-clan.

Rond 1860 begon men in Japan met de modernisering van de militaire macht. Japan moest sterk worden en dan de vreemdelingen eruit gooien. Op 24 maart 1860 werd de eerste minister van Japan, die de handelsakkoorden had getekend, vermoord. De positie van de shogun werd met de dag moeilijker. De keizer beloofde hij dat de vreemdelingen uit het land zouden worden gezet, zodra de nodige voorbereidingen waren getroffen; de vreemdelingen verzekerde hij dat de verdragen strikt zouden worden nageleefd, zodra de rust onder de bevolking was weergekeerd.

Voor het eerst werden moderne methoden bij het leger toegepast. Onder andere werden boeren in dienst genomen en werd het kanon in gebruik genomen. Nederland leverde in 1857 en 1858 de drie bestelde stoomschepen: Japan, Jedo en Nagasaki.

Op 14 september 1862 vond een ernstig incident plaats toen de Engelsman C.L. Richardson door de leider van de clan Satsuma werd vermoord. De Engelse gezantschapssecretaris had geen voorrang gegeven aan de daimyo toen zij elkaar tegenkwamen! De Engelse regering eiste genoegdoening van het Japanse gouvernement. Reeds eerder waren er vreemdelingen in Edo en Yokohama vermoord. De Britse legatie was twee keer gedurende de nachtelijke uren aangevallen.

Intussen was de keizer begonnen orders te geven aan de shogun en in januari 1863 kwam het bevel dat de 'barbaren' meteen uit het land moesten worden gezet. De shogun had echter geen middelen om deze opdracht uit te voeren en werd door zijn tegenstanders voor verrader en lafaard uitgemaakt. Hij werd naar Kyoto ontboden en tenslotte zei hij dat hij de vertegenwoordigers van de westelijke mogendheden zou mededelen dat Japan het land weer zou sluiten voor vreemdelingen. Op 5 juni 1863 bepaalde de keizer dat alle vreemdelingen op 25 juni het land zouden worden uitgezet.
Op 24 juni betaalde Edo een schadeloosstelling aan de Engelsen voor Richardson en andere Engelsen, die waren vermoord.

De daimyo had in de tussentijd maatregelen genomen om Straat Shimonoski af te sluiten voor vreemde schepen door kustbatterijen aan te leggen en oorlogsschepen in die straat te stationeren. Het Amerikaanse koopvaardijschip Pembroke was op 25 juni het eerste schip dat door de Japanners onder vuur werd genomen.

In die dagen voer Zr.Ms. Medusa in de Japanse wateren. Het schip was op 15 maart 1863 in Nagasaki aangekomen om Zr.Ms. Vice-admiraal Koopman af te lossen, die echter, in verband met de gespannen toestand in Japan, eerst in mei 1863 naar Hongkong vertrok. In juni kwam Zr.Ms. Medusa nog zonder moeilijkheden door Straat Shimonoseki toen zij van Yokohama

naar Nagasaki voer om daar de waarnemend consul-generaal D. de Graeff van Polsbroek op te halen. Op 9 juli verliet Zr.Ms. Medusa de haven van Nagasaki en even buiten de haven werd haar door een Frans schip meegedeeld dat enkele zware Japanse batterijen in Straat Shimonoseki op het vaartuig hadden gevuurd. De commandant van Zr. Ms. Medusa, kapiteinluitenant ter zee jhr. F. de Casembroot, was echter, evenals de consul-generaal, ervan overtuigd dat de Japanners niet zouden vuren op een zwaar bewapend oorlogsschip. Bovendien had er toch eeuwenlang een goede verstandhouding bestaan tussen Japan en Nederland. Toch werd het schip op alle eventualiteiten voorbereid, want de commandant was vastbesloten dat, indien er op zijn schip zou worden gevuurd, hij voor de eer van de Nederlandse vlag de doortocht zou moeten forceren.

Op 11 juli 1863 begon Zr. Ms. Medusa aan de passage van Straat Shimonoseki; het schip was gereed voor het gevecht. Bij het in zicht krijgen van Shimonoseki ontwaardde men twee vaartuigen. Het waren koopvaarders, die van Engeland waren aangekocht en bewapend met zwaar geschut. Ter hoogte van Shimonoseki werd opeens gelijktijdig het vuur geopend door een kustbatterij van acht stukken zwaar geschut en de twee schepen. Het vuur werd meteen beantwoord, waarbij de twee Japanse vaartuigen ernstig werden beschadigd. De batterij, bewesten de stad gelegen, werd tot zwijgen gebracht, maar inmiddels hadden twee batterijen beoosten de stad het vuur geopend. Na ongeveer 1½ uur was Straat Shimonoseki gepasseerd. Tijdens deze passage had Zr.Ms. Medusa het vuur van zeven batterijen moeten verduren. Vier Nederlandse matrozen waren gesneuveld, die nog diezelfde dag tegen zonsondergang over boord werden gezet. Het aantal gewonden had zeven bedragen. Voor deze actie werd de commandant benoemd tot ridder der 4e klasse der Militaire Willems-Orde.

Op 17 juli kwam Zr.Ms. Medusa in Yokohama aan. Twee dagen later kwam het Amerikaanse stoomkorvet Wyoming op de rede. Zij was een half uur slaags geweest in Straat Shimonoseki, maar had toen moeten terugkeren met een verlies van vier gesneuvelden en zeven gewonden, waarvan één later overleed. Een Japans schip was tot zinken gebracht door twee treffers in de stoomketel. Op 24 juli arriveerde het Franse schroefstoomfregat La Sémiramis op de rede van Yokohama. De Franse schout-bij-nacht Jaurès had 250 man van de Chasseurs d'Afrique aan de noordoost zijde van Straat Shimonseki laten landen en was erin geslaagd een batterij van vijf stukken te vernagelen.

Op 27 juli werd een conferentie belegd tussen de vertegenwoordigers van Nederland, Engeland, Frankrijk en Amerika, waarbij werd besloten militaire maatregelen te nemen om Straat Shimonoseki te heropenen. Tevens werd de taikun een brief geschreven om te vernemen of hij wellicht zelf plannen had in die richting. Men besloot eerst het antwoord van de taikun af te wachten alvorens tot actie over te gaan en men accepteerde het feit dat het wel enige tijd zou duren voordat er van een expeditie tegen Shimonoseki sprake kon zijn.

Op 15 en 16 augustus 1863 bombardeerde een Engels eskader, bestaande uit zeven schepen en onder commando van vice-admiraal Sir Augustus L. Kuper, de hoofdstad van de Satsuma-clan, Kagoshima, omdat de daimyo van Satsuma onvoldoende genoegdoening had gegeven voor de moord op Richardson. Deze 'gunboat diplomacy' heeft de daimyo doen inzien dat het niet mogelijk was de vreemdelingen het land uit te zetten en heeft de basis gelegd voor een wederzijds respect tussen Engeland en Japan. Dit respect groeide uit tot een vriendschappelijke band tussen de Japanse en Britse marines; bij de opbouw van de Japanse marine heeft Satsuma een grote rol gespeeld. Choshu zou dit voor de opbouw van het leger doen.

Op 11 november 1863 had kapitein-luitenant ter zee De Casembroot het stationscommando overgegeven aan kapitein-luitenant ter zee P.A. van Rees, commandant van Zr. Ms. Djambi. In 1864 arriveerden verscheidene Franse en Engelse schepen; op 28 juni het schroefkorvet Zr. Ms. Metalen Kruis, commandant kapitein-luitenant ter zee J.E. de Man, en op 4 juli het raderstoomschip Zr. Ms. Amsterdam, commandant kapitein-luitenant ter zee J.P.G. Muller.

Intussen had er in september 1863 aan het hof te Kyoto een coup d'état plaatsgevonden, waarbij men erin geslaagd was de extreme aanhangers van de daimyo van Choshu aan de kant te zetten. In augustus 1864 probeerden dezen weer hun invloed aan het hof te herwinnen, doch dit liep op een mislukking uit. Choshu zette zijn actie tegen vreemdelingen onverminderd voort en volhardde in de sluiting van Straat Shimonoseki.

De commandanten van de eskaders besloten thans een einde te maken aan het optreden van de daimyo van Choshu en zij stelden een plan op om Straat Shimonoseki te openen. Het Nederlandse eskader zou onder commando komen van kapitein ter zee De Man, die kort na aankomst in Japanse wateren tot deze rang was bevorderd. Op 28 augustus 1864 verliet het eskader onder commando van vice- admiraal Sir Augustus L. Kuper de rede van Yokohama. De vloot bestond uit negen Engelse schepen, vier Nederlanders, drie Franse alsmede één Amerikaans vaartuig.

De vloot was verdeeld in drie eskaders. Het eerste eskader zou als front- of bombardeereskader op ongeveer 900 meter vóór de zwaarste vijandelijke batterij ten anker komen. Tot dit eskader behoorden Zr. Ms. Djambi, Zr. Ms. Metalen Kruis, drie Engelse en één Frans schip. Het tweede eskader of flankeskader bestond uit lichtere schepen; Zr. Ms. Medusa, vier Engelse en één Frans schip behoorden tot dit eskader. De overige schepen behoorden tot het derde eskader, waaronder Zr. Ms. Amsterdam, het Engelse en Franse vlaggeschip, het linieschip HMS Conqueror en het Amerikaanse schip Takiang.
Op 5 september arriveerde de vloot voor Shimonoseki en te 14.15 uur gaf admiraal Kuper het sein dat de schepen zich in eskaders zouden formeren en naar hun posten zouden begeven. Te 15.40 uur volgde het sein 'engage the enemy' en openden de schepen van het bombardeereskader gelijktijdig het vuur. Na ongeveer een uur werd het vuur van de Japanners duidelijk minder. Nog vóór de duisternis wisten twee landingsdivisies van HMS Perseus en Zr. Ms. Medusa op één van de Japans batterijen te landen en veertien kanonnen te vernagelen.

Op 6 september landden te ongeveer 09.00 uur ongeveer 1300 man en werden de batterijen één voor één genomen en aan het eind van de dag waren 42 kanonnen en mortieren onbruikbaar gemaakt. Bij die actie sneuvelden aan de zijde der verbondenen twaalf man en werden 60 man gewond. Op 16 september werd een voorlopig verdrag gesloten met de daimyo van Choshu; de tegenstand van de beheerser van Straat Shimonoseki was gebroken. Straat Shimonoseki en de Japanse Binnenzee werden aldus voor de schepen van alle naties geopend.

Schepen, die brandstof, water of levensmiddelen nodig hadden, zouden deze tegen redelijke prijzen te Shimonoseki kunnen verkrijgen. De oevers van de straat mochten niet meer worden versterkt. Voorts werd bepaald, dat een schadeloosstelling zou worden betaald. Bij latere besprekingen nam het shogunaat de verantwoordelijkheid voor de betaling op zich. Op 22 oktober 1864 sloot de shogun een verdrag, de Shimonoseki-conventie, met vertegenwoordigers met Nederland, Engeland, Frankrijk en Amerika; de schadeloosstelling werd bepaald op $ 3.000.000, waarvan Nederland $ 767.500 kreeg.

Kapitein ter zee J.E. de Man en kapitein-luitenant ter zee jhr. F. de Casembroot werden benoemd tot Ridder der 3e klasse der Militaire Willems-Orde; kapitein-luitenant ter zee J.P.G. Muller, kapitein-luitenant ter zee P.A. van Rees, alsmede de eerste officieren van de vier Nederlandse schepen tot Ridder der 4e klasse der Militaire Willems-Orde.

Bij Koninklijk besluit van 12 februari 1865 nummer 1 schonk Koning Willem III de vier Nederlandse schepen een vlag: aan Zr. Ms. Medusa een zijden vlag, aan de drie andere één van vlaggedoek. Aan de ene zijde werd voor alle schepen in de witte baan het woord Shimonoseki vermeld, aan de andere zijde de datum voor het gevecht, terwijl op de zijden vlag de data 11 juli 1863 en 5 september 1864 werden vermeld. De laatsgenoemde vlag was bovendien vergezeld van een gouden koker, versierd met het ridderkruis der Militaire Willems-Orde gedekt door het Koninklijk wapen. De koker bevatte een oorkonde getekend door Koning Willem III. In tegenwoordigheid van de officieren en de bemanning werd de gouden koker door de gouverneur-generaal van Indië persoonlijk aan de commandant van Zr. Ms. Medusa uitgereikt. De Shimonoseki-vlag werd onder een Koninklijk saluut van 101 schoten van alle eenwezige schepen aan de grote top gehesen. In 1911 werd een mijnenlegger te water gelaten en naar Zr. Ms. Medusa vernoemd.

In Japan was het inmiddels voor de westelijke landen duidelijk geworden, dat hun positie in dat land zwak zou blijven, indien de keizer de verdragen van 1858 niet ratificeerde. Alles op alles werd gezet om dit doel te bereiken en onder druk van een geallieerde vloot in de baai van Osaka gelukte het op 23 oktober 1865.
Hiermee was de derde stap voor de opening van Japan genomen.

De binnenlandse situatie begon geleidelijk aan duidelijker te worden. In februari 1867 overleed de oude keizer en werd opgevolgd door de vijftien jaar oude Mutsuhito. Een half jaar eerder was de oude shogun overleden en opgevolgd door Keiki, die in november 1867 de macht overdroeg aan de keizer. Hiermee kwam een eind aan de feodale, militaire regering, die bijna 700 jaar had geduurd. De nederzetting op Deshima had thans geen waarde meer en werd in 1867 gesloten Op 3 januari 1868 nam de keizer de macht in handen en er ontstond een sterk gecentraliseerde, bureaucratische regering naar westers voorbeeld. Door veel van het westen te lenen en over te nemen werd Japan een moderne wereldmacht. De snelle industrialisatie had een toename van rijkdom en bevolking tot gevolg.

Bij de openlegging van Japan en de daarop volgende snelle groei van het land in een moderne staat heeft Nederland een zeer belangrijke rol gespeeld. Het contact tussen de Nederlanders op Deshima en de ran-gaku-sha heeft de grondslag gelegd voor deze snelle opkomst. De Nederlandse zeemacht leverde een belangrijke bijdrage tot de opbouw van de Japanse zeemacht; in de eerste plaats door de levering van vier stoomschepen, de eerste mechanisch voortbewogen schepen, die Japan heeft ontvangen; in de tweede plaats door het onderricht, gegeven door marinepersoneel, in navigatie, scheepsbouw, scheepsartillerie en aanverwante zaken; in de derde plaats door het bouwen van scheepswerven, die in het begin onder Nederlandse leiding stonden. Met het begin van de Meiji-restauratie in 1868 werden naast andere buitenlanders ook Nederlanders door de Japanse regering aangetrokken om leiding te geven op nieuw te bouwen werven en fabrieken, om les te geven op scholen en universiteiten en op te treden als maritieme en militaire adviseurs, om advies te geven op het gebied van landbouw, financiën en wetgeving. De Nederlandse taal was de meest bekende taal toen Perry in 1853 met zijn 'black ships' voor Uraga verscheen. De gebeurtenissen voor Shimonoseki in 1863 en 1864 hebben de laatste stoot

gegeven tot de definitieve opening van Japan en ook hierbij heeft de Nederlandse zeemacht een vooraanstaande rol gespeeld.

Toch hebben de Nederlanders weinig gebruik gemaakt van hun gunstige positie in Japan. In Nederlands-Indië overheerste het cultuurstelsel, dat Nederland grote financiële voordelen bracht en zolang dat het geval was, had de Nederlandse handel weinig belangstelling voor andere gebieden in het Verre Oosten. Ook na het afbrokkelen van het cultuurstelsel in de jaren zestig bleef de belangstelling van de Nederlandse ondernemers zich richten op Nederlands-Indië.

Geraadpleegde bronnen:

(F.V.v.O.)	Shimonoseki. Jaarboek van de Koninklijke marine 1963 (Staatsdrukkerij- en uitgeverrijbedrijf, 's-Gravenhage, 1965), pp. 386-403.
Sir Wm. Laird Clowes	The Royal Navy. Volume VII (Sampson Low, Marston and Company, London, 1903).
G. Jensen	Japans Seemacht (Verlag Karl Siegismund, Berlin, 1938).

Dr. F. Snapper

DE ACHTERGRONDEN VAN HET INCIDENT VAN 1 AUGUSTUS 1914

Officieel brak op 1 augustus 1914 de Eerste Wereldoorlog uit.
Duitsland en Oostenrijk-Hongarije stonden in deze krijg tegenover Frankrijk, Groot-Britannië, Rusland en Servië. In de loop van de strijd werden nog andere landen in deze oorlog betrokken.
De aanleiding van dit conflict was de moord op 28 juni 1914 in Serajewo op de Oostenrijk-Hongaarse troonopvolger en zijn gemalin, voor welk misdrijf Wenen de Servische regering verantwoordelijk hield. Er werd een ultimatum voor genoegdoening gezonden. Op 25 juli riep de Oostenrijks-Hongaarse regering haar gezant uit Servië terug, omdat zij vond dat door de regering te Belgrado haar ultimatum op onvoldoende wijze was beantwoord.
De Duitse keizer, Wilhelm II, was het met deze opvatting niet eens, maar besloot toch zijn op 5 juli gegeven belofte, de keizerlijk-koninklijke regering in deze aangelegenheid onvoorwaardelijk te steunen, te handhaven. Velen begonnen toen ernstig met de mogelijkheid rekening te houden dat in Europa spoedig een grote oorlog zou uitbreken.
Servië werd immers gesteund door Rusland, dat verbonden was met Frankrijk en Engeland.
In Nederland werden op 26 juli reeds enkele strategische voorzorgsmaatregelen genomen (1).
In Duitsland begon de chef van de Generale Staf, kolonel-generaal H.J.L. von Moltke, een ontwerp-ultimatum aan België voor te bereiden om in geval van een oorlog met Frankrijk de doortocht van Duitse troepen door België te eisen (2). Koningin Wilhelmina achtte op 27 juli de situatie zo ernstig dat zij haar zomerverblijf in Het Loo onderbrak en naar Den Haag terugkeerde om met de Nederlandse regering een zo nauw mogelijk contact te onderhouden (3).
De volgende dag verklaarde Oostenrijk-Hongarije aan Servië de oorlog. Het keizerlijk-koninklijk leger werd gedeeltelijk gemobiliseerd. Het was duidelijk dat Servië onder de voet zou worden gelopen, indien Rusland niet te hulp zou komen. In Rusland besefte men heel goed, dat, als de Russische legers de dubbelmonarchie zouden aanvallen om Servië te helpen, dit oorlog met Duitsland zou betekenen. De tsaristische Russische regering rekende er op, dat in dat geval de Franse republiek, waarmee zij een bondgenootschap had gesloten, aan Duitsland de oorlog zou verklaren. Tot de Frans-Russische entente behoorde ook Engeland, zodat het in de lijn der verwachtingen lag, dat ook dat land de Duitse en Oostenrijks-Hongaarse keizers de oorlog zouden verklaren. Op 28 juli was de Engelse vloot naar haar oorlogsbasis te Scapa Flow opgestoomd (4).
In het Engelse liberale kabinet was echter de meerderheid van de ministers van oordeel dat het bondgenootschap met Frankrijk voor Groot-Brittannië geen verplichting inhield Frankrijk te hulp te komen, indien dit land Duitsland zou aanvallen. De Franse regering wilde enerzijds de Russen in een gewapend conflict tegen de Duitsers steunen, maar anderzijds van Engelse hulp verzekerd zijn in een dergelijk conflict. Derhalve beval zij op 30 juli de Franse strijdkrachten zich tot 10 kilometer van de Duitse grens terug te trekken. De Franse chef van de Generale Staf, generaal J.C.J. Joffre, stelde toen voor om te mobiliseren of tenminste maatregelen te nemen de mobilisatie te dekken. Noch het een noch het ander werd toegestaan. Nog hoopten de regeringen in Berlijn, Londen en Parijs het conflict langs diplomatieke kanalen te kunnen regelen. Echter werd op 30 juli bekend dat in Oostenrijk-Hongarije en Rusland de algemene mobilisatie was gelast. De volgende dag, 31 juli, werd in België en Nederland het bevel tot mobilisatie gegeven. Op diezelfde dag stuurde de Britse minister van Buitenlandse Zaken, Sir Edward Grey, aan Duitsland en Frankrijk telegrammen, waarin werd verzocht het eerbiedigen van de Belgische

neutraliteit te bevestigen. Binnen een uur ontving hij het bevestigende antwoord uit Parijs. Uit Berlijn kwam geen antwoord. Daar werd de toestand van "Kriegsgefahr" afgekondigd, zodat maatregelen konden worden getroffen om de algemene mobilisatie voor te bereiden. Om half vijf 's-middags werd de Franse minister van Oorlog door een bankrelatie uit Amsterdam opgebeld, die hem dit bericht doorgaf. Spoedig hierna kreeg Joffre toestemming alle maatregelen te nemen om een eventuele Franse algemene mobilisatie te verzekeren.
Vanuit Berlijn werd om zeven uur 's-avonds een ultimatum aan Rusland gericht, waarin werd geëist dat binnen 12 uur zou worden gedemobiliseerd. Te zelfder tijd werd van Frankrijk de garantie geëist, dat dat land in geval van een oorlog tussen Duitsland en Rusland neutraal zou blijven. Op 1 augustus 's-avonds om zeven uur overhandigde de Duitse ambassadeur in St. Petersburg aan de Russische minister van Buitenlandse Zaken de Duitse oorlogsverklaring, nadat het Duitse ultimatum was verworpen. Reeds om elf uur 's-ochtends had de Duitse ambassadeur in Parijs van de Franse regering bericht gekregen, dat, in geval van oorlog tussen Rusland en Duitsland, door Frankrijk die maatregelen zouden worden genomen, waarmee de Franse belangen het best zouden worden gediend. Om vier uur 's-middags werd in Frankrijk de mobilisatie afgekondigd.
Een uur later, op hetzelfde tijdstip dat de Duitse oorlogsverklaring in St. Petersburg werd overhandigd, werd door Wilhelm II de mobilisatieorder voor de Duitse weermacht getekend in het bijzijn van generaal Von Moltke (5). Deze werd toen hij naar zijn bureau terugkeerde, achterhaald door een gemotoriseerde ordonnans met het bevel zich onverwijld opnieuw bij de keizer te melden. Bij zijn "Oberste Kriegsherr" teruggekeerd, trof hij daar tevens een aantal heren aan, waaronder de rijkskanselier, de minister van Buitenlandse Zaken en de minister van Oorlog. Er was een telegram binnen gekomen van Max Prins Lichnowsky, de Duitse ambassadeur te Londen, waarin stond vermeld, dat de Engelse minister van Buitenlandse Zaken hem had medegedeeld dat als Duitsland geen offensief tegen Frankrijk zou ontketenen, de Britse regering Frankrijk zou willen bewegen ervan af te zien de Russische bondgenoot gewapenderhand te steunen. Opgeruimd liet Wilhelm II zijn chef van de Generale Staf weten dat de troepentreinen, bestemd voor het westen, nu in oostelijke richting konden vertrekken. Von Moltke was ontsteld. Jarenlang hadden Duitse stafofficieren de plannen uitgewerkt volgens welke binnen zes weken na het uitbreken van een oorlog aan Frankrijk een beslissende nederlaag zou worden toegebracht, waarna de hoofdmacht van het Duitse leger tegen de Russen zou opmarcheren. Immers de Russen hadden veel tijd nodig om hun mobilisatie te voltooien, zodat zij tijdens het begin van een oorlog geen grote bedreiging voor het Duitse keizerrijk waren. De mobilisatieplannen waren hierop gebaseerd. De chef van de Generale Staf liet dan ook zijn keizer weten dat het opgestelde mobilisatieplan moest worden uitgevoerd, omdat zonder behoorlijk voorbereide opmarsplannen een troepenmacht van miljoenen mensen geen georganiseerde strijdkracht, maar een ongeorganiseerde horde zou zijn.
Bovendien geloofde hij niet aan de mogelijkheid dat Frankrijk in een oorlog tussen Duitsland en Rusland neutraal zou blijven. Echter noch de keizer noch de andere aanwezigen steunden Von Moltke. Teleurgesteld zei Wilhelm II dat Von Moltke's oom, veldmaarschalk H.K.B. von Moltke, die de Duitse troepen in de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) naar de overwinning had geleid, hem een ander antwoord zou hebben gegeven. Bij dit alles moet worden bedacht dat een mobilisatie in twee gedeelten verloopt. Allereerst komen de dienstplichtigen en andere reservisten op in de mobilisatiecentra. Daar worden zij gekeurd, ingedeeld en uitgerust. Vervolgens beginnen de concentratievervoeren naar de oorlogsopstellingen. In augustus 1914 hadden de Franse en Duitse legers 14 dagen nodig voordat zij volledig in deze opstellingen waren geconcentreerd. De Russen bereikten dit stadium eerst na vier weken. Dit betekende niet dat vóór die tijd geen oorlogshandelingen zouden plaats vinden. Zo hadden de Franse en Russische genera-

le staven afgesproken dat na twee weken twee Russische legers Oost-Pruisen zouden binnenvallen. Voorts konden sommige vredesonderdelen, alvorens volledig te zijn gemobiliseerd, reeds oorlogshandelingen verrichten. Zo moest twee uur nadat de mobilisatieorder was uitgegaan de Duitse 16de divisie een begin maken met de bezetting van Luxemburg om de spoorwegen van dat land in handen te krijgen. Op de vierde mobilisatiedag (aangezien in Duitsland de mobilisatie op 1 augustus was afgekondigd, was in dat land 2 augustus de eerste mobilisatiedag) moesten Duitse troepen de Belgische vesting Luik in handen hebben. Het lukte Von Molkte uiteindelijk de keizer te overtuigen dat de concentratievervoeren ongewijzigd moesten worden uitgevoerd, waarna het mogelijk zou zijn troepen van het westfront naar het oostfront over te brengen. Wilhelm II besloot toen naar de Engelse koning, George V, te telegraferen, dat het Engelse aanbod om Frankrijk neutraal te houden door Duitsland gaarne werd aanvaard en dat dientengevolge geen Duitse troepen de Franse grens zouden overschrijden en tevens dat om redenen van technische aard de voorgenomen concentratie moest plaats vinden, terwijl telefonisch naar alle troepen orders waren uitgegaan om de Franse grens niet te overschrijden. Het liep inmiddels tegen zeven uur, het ogenblik waarop de 16de divisie met de bezetting van Luxemburg een aanvang zou maken. De keizer gaf toen, tot ontzetting van zijn chef van de Generale Staf een adjudant opdracht de divisiecommandant te telefoneren de Luxemburgse grens niet te overschrijden. In doffe wanhoop op de staf teruggekeerd, weigerde hij het telegram, dat deze telefonische order bevestigde, te tekenen. Een compagnie van de 16de divisie, die Luxemburg reeds was binnengerukt, werd een half uur later door de divisiecommandant teruggeroepen.
Von Moltke bleef verbitterd, totdat hij 's-avonds laat voor de derde maal op het keizerlijk paleis werd ontboden. De keizer deelde hem toen mee dat hij van George V een telegram had ontvangen, waaruit bleek dat het telegram van Lichnowsky op een misverstand berustte. De oorspronkelijk opgestelde plannen konden volledig worden uitgevoerd. Echter de wanhoop die zich die dag van Von Moltke had meester gemaakt, heeft tengevolge gehad, dat volgens zijn eigen aantekeningen zijn zelfvertrouwen nooit meer geheel is teruggekeerd (6).
Deze episode roept de volgende vragen op:

1. Was het inderdaad onmogelijk geweest om op 1 augustus 1914 de hoofdmacht van het Duitse leger aan de Duitse oostgrens te concentreren?
2. Berustte het desbetreffende telegram van Lichnowsky op een misverstand zijnerzijds of heeft de Engelse regering op het laatste ogenblik geprobeerd buiten de oorlog te blijven?
3. Waarom heeft door dit incident van 1 augustus 1914 Von Moltke een zeker gebrek aan zelfvertrouwen gekregen?

Om deze vragen te beantwoorden moeten we ons allereerst verdiepen in de totstandkoming van de Duitse opmarsplannen, waarbij Von Moltke's voorganger, Alfred graaf von Schlieffen een belangrijke rol heeft gespeeld.

Na de Frans-Duitse oorlog was Veldmaarschalk Von Moltke tot 1888 chef van de Duitse Generale Staf gebleven. Onder zijn leiding werden, wegens de wisselende politieke verhoudingen, de voorbereidingen voor een eventuele oorlog regelmatig aangepast. Tot 1875 was de dreiging uit het oosten gering geweest, doordat vanaf 1872 Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Rusland in de driekeizersbond met elkaar waren verenigd. Moeilijkheden tussen Oostenrijk-Hongarije en Rusland naar aanleiding van belangentegenstellingen op de Balkan waren de oorzaak dat in 1879 deze alliantie werd vervangen door een neutraliteitsverdrag, terwijl Duitsland en Oostenrijk-Hongarije een nieuw bondgenootschap sloten. Aan het neutraliteitsverdrag kwam in 1887 een eind, doordat de tegenstellingen tussen Oostenrijk-Hongarije en Rusland steeds

scherper werden. Duitsland sloot toen met Rusland een herverzekeringsverdrag af, waarbij beide landen elkaar beloofden, in geval van een Europese oorlog een welwillende neutraliteit in acht te nemen, behalve indien Oostenrijk-Hongarije door Rusland zou worden aangevallen of Frankrijk door Duitsland. In 1890 werd ook dit verdrag niet verlengd.
Von Moltke was sedert 1879 voornemens om bij het uitbreken van een oorlog defensief tegen de Fransen op te treden, om in staat te zijn eerst de Russen een verpletterende nederlaag toe te brengen. Vervolgens wilde hij de Fransen definitief verslaan. Zijn opvolger, Alfred graaf von Waldersee, was het in hoofdzaak hiermee eens. Hij werd op zijn beurt, in 1891, door de reeds genoemde Von Schlieffen vervangen (7).
Von Schlieffen, die tot eind 1905 chef van de Duitse Generale Staf is gebleven, heeft het concept ontwikkeld om eerst het Franse leger te verslaan, teneinde daarna met de Russen af te rekenen. Al spoedig kwam hij tot het inzicht dat de Franse grensversterkingen het noodzakelijk maakten de Belgische en Luxemburgse neutraliteit te schenden. De Russen onderschatte hij allerminst. In 1901 hield hij een grote stafoefening waarbij zeven legerkorpsen (14 divisies), alvorens naar het westen te worden overgebracht, werden ingezet om Russische concentraties bij het uitbreken van een oorlog te verstoren. De versterking van de Franse strijdkrachten maakte het noodzakelijk deze plannen op te geven (8). Von Schlieffen had in 1899 besloten om door Luxemburg en het zuid-oosten van België tot aan het Franse Mézières op te rukken, om het Franse leger te dwingen zijn versterkingen aan het oostfront te verlaten. Hierdoor zouden de Duitsers in staat zijn de Fransen een vernietigende slag toe te brengen. Von Ritter vermeldt dat gedurende een oefening van de Duitse Generale Staf in juni 1904 Von Schlieffen "... zum erstenmal Zweifel geäusert, ob eine bis Mézières ausgreifende Bewegung genügen würde, um die Franzosen zur Räumung ihrer befestigten Front zu zwingen". Von Schlieffen concludeert dan "Also greifen wir wesentlich weiter aus, bis nach Lille (Rijsel, FS)". Volgens Ritter is dit de kern van het uiteindelijke Von Schlieffen-plan"... er entspringt rein militärtechnische Erwägungen" (9). Van de acht legers van de Duitse legermacht moesten zeven naar het westen opmarcheren; èèn was voor het oosten bestemd (10).
Ritter's opvattingen dat de veranderingen in het Duitse opmarsplan sedert 1904 op zuiver militair-technische overwegingen berusten zijn juist, indien men de logistieke omstandigheden in de meest uitgebreide zin van het woord hierin betrekt. Immers Von Staabs deelt mee dat de door de rechtervleugel uit te voeren opmars"... nach meinem Erinnern auf der grossen Generalstabsreise 1899 den Chef des Generalstabes nicht befriedigt hatte" (11). Toen Von Staabs als majoor in april 1903 chef werd van de spoorwegafdeling van de Generale Staf, vroeg Von Schlieffen hem wat hij van het vervoersplan dacht. Von Staabs was er weinig mee ingenomen dat bij Straatsburg een grote concentratie was voorzien, waarop zijn chef antwoordde dat tot nu toe hem altijd was medegedeeld dat noord van de Moezel hooguit zes korpsen (12 divisies) konden worden uitgeladen. Von Staabs antwoordde toen dat, wanneer het Duitse spoorwegnet zou worden uitgebouwd en bepaalde voorzieningen getroffen, dit aantal zou kunnen worden verdubbeld. Von Schlieffen heeft zijn voorstellen aanvaard, waarbij de uitbouw van het Duitse spoorwegnet een aantal jaren in beslag zou nemen. Zo kon Von Schlieffen in 1904 besluiten, mocht er in de toekomst een oorlog met Frankrijk uitbreken, de Duitse legers ook door het noorden en westen van België te laten oprukken. Hij nam aan dat de Belgen, wanneer hun neutraliteit zou worden geschonden, krachtig zouden protesteren, maar van een militaire verdediging zouden afzien. Von Staabs bleef, totdat hij in de herfst van 1908 een andere functie kreeg, verantwoordelijk voor het bij deze opmars behorende spoorwegvervoer (12).
Nu de Duitse troepen ook door het noordelijk en westelijk deel van België zouden moeten optrekken, moest Von Schlieffen er rekening mee houden dat tussen Duitsland en het noordelijk deel van België het zuidelijk deel van de Nederlandse provincie Limburg ligt. Hij maakte zich

hierover weinig zorgen. Tijdens de Boerenoorlog (1899-1902), die eindigde met de annexatie door Groot-Brittannië van de Zuidafrikaanse republieken Oranje- Vrijstaat en Transvaal, was in ons land de stemming zeer anti-Engels geweest. Von Schlieffen rekende er op dat deze gevoelens niet zouden verminderen. Zo kwam hij in november en december 1905, toen hij zijn definitieve ontwerp maakte, tot de slotsom dat in een oorlog, waarin Duitsland de vijand van Engeland zou zijn, een verdrag met Nederland zou kunnen worden gesloten, waarbij zou worden toegestaan dat Duitse troepen van Nederlands grondgebied gebruik zouden mogen maken (13). Volgens herinneringen van Duitse archiefambtenaren zou Von Schlieffen zich niet alleen hebben gebaseerd op een anti-Engelse stemming onder de Nederlanders, maar ook op een uitlating van de toenmalige chef van de Nederlandse Generale Staf, luitenant-generaal A. Kool (14). De desbetreffende Duitse archieven zijn in de Tweede Wereldoorlog vernietigd. Evenmin kan uit de Nederlandse archieven worden achterhaald, welke uitlating van generaal Kool de chef van de Duitse Generale Staf op dit idee heeft gebracht. Wel is bekend dat enige jaren van tevoren generaal Kool zich tegenover de Engelse militaire attaché in Nederland pessimistisch heeft uitgelaten over een doelmatige verdediging door de Nederlandse strijdkrachten van zuidelijk Limburg en het Scheldegebied (15).

Toch heeft Von Schlieffen zich hierin vergist. In diezelfde novembermaand kreeg de kapitein van de Nederlandse Generale Staf, M.D.A. Forbes Wels de opdracht na te gaan of het doelmatig zou zijn om in tijden van spanning in Limburg de landweer, bestaande uit oudere lichtingen van dienstplichtigen, onder de wapenen te roepen voordat zou worden besloten om tot algemene mobilisatie over te gaan. Hij kwam tot de conclusie dat dit onjuist zou zijn, omdat indien slechts gedeeltelijk zou worden gemobiliseerd, dit bij de Duitsers de indruk zou kunnen wekken dat van een serieuze verdediging zou worden afgezien. Volgens deze officier zou in dergelijke omstandigheden een algemene mobilisatie noodzakelijk zijn om de Duitsers ervan te overtuigen dat door de Nederlandse strijdkrachten een hardnekkige verdediging zou worden gevoerd. Het interessante is, dat bij deze passage in potlood het woord "juist" als kanttekening is geplaatst. Deze kanttekening kan door generaal Kool zelf zijn gemaakt of door een van zijn medewerkers die zijn opvattingen kende (16).

Overigens heeft Von Schlieffen zich niet ongunstig uitgelaten over de gevechtswaarde van het Nederlandse leger. Door mij werd in de "National Archives" van de Verenigde Staten een microfilm aangetroffen van de "Schlussbesprechung" van een oefening op de kaart, die Von Schlieffen, alweer in diezelfde novembermaand, met zijn stafofficieren hield. In deze oefening ging hij er van uit dat Duitsland door Frankrijk, Engeland en Rusland werd aangevallen en slechts op Oostenrijk-Hongarije als bondgenoot kon rekenen (17). Hierbij was zijn opzet dat de Duitse strijdkrachten aanvallend tegen Rusland zouden optreden en defensief tegenover Frankrijk. Onder deze omstandigheden besloten de Fransen de Belgische neutraliteit te schenden. Het gevolg hiervan was dat België automatisch bondgenoot van Duitsland werd. Echter het oprukken van de Franse troepen in noordelijke richting door België zou in Nederland zulk een vrees voor Frankrijk doen ontstaan, dat ook Nederland zich bij Duitsland zou aansluiten (18). Overigens is deze veronderstelling minder irrealistisch dan deze op het eerste gezicht lijkt. Toen in 1914 de Duitse troepen Antwerpen aanvielen is in de Nederlandse ministerraad het aan Engeland toestaan om, via de Schelde, deze vesting te hulp te komen een punt van discussie geweest. De meerderheid van de ministers voelde er echter niets voor (19).

Tijdens deze oefening op de kaart kon Von Schlieffen op grond van zijn reeds genoemde veronderstellingen over vijf Belgische en vier Nederlandse divisies beschikken. Dit bracht mee dat hij zijn oordeel kenbaar maakte over de gevechtskracht van deze troepen.

In de slotbespreking noemt Von Schlieffen de Belgische en Nederlandse legers "etwa milizartig angestrichen", maar vervolgt dan met er op te wijzen dat het Belgische leger een uitstekend of-

ficierskorps heeft, terwijl de Nederlander van huis uit een hardnekkige verdediger is. Hij acht beide legers geschikt voor de verdediging, die hij "die leichtere Form" van de militaire operaties noemt. Bij deze stafoefening had Von Schlieffen deze negen Belgische en Nederlandse divisies hard nodig om in België met succes de verdediging te kunnen voeren (20), waarbij 34 Duitse divisies waren ingeschakeld.
In het oosten werkte Von Schlieffen met 38 divisies (21). De latere Duitse generaal-majoor M. Hoffmann heeft in zijn "Tannenberg wie es wirklich war" medegedeeld dat Von Schlieffen er altijd op heeft gewezen, dat de oprukkende Russische troepen in Oost-Pruisen door de Masurische meren in twee delen zouden worden gesplitst. Hierdoor zouden de Duitsers de gelegenheid krijgen de van elkaar gescheiden legers afzonderlijk te verslaan. Hierdoor konden de Duitse strijdkrachten in dit gebied ten opzichte van de Russische minder sterk in aantal zijn. De in 1914 gevoerde Duitse strategie in Oost-Pruisen stond reeds in 1905 vast. Hoffmann heeft zelf als luitenant-kolonel bij de staf van het achtste Duitse leger, dat toen in Oost-Pruisen stond, deze richtlijnen uitgewerkt (22).
Gedurende de Russisch-Japanse oorlog (1904-1905) had de Russische legerleiding gefaald. De Duitsers namen echter terecht aan dat de Russen veel van deze oorlog hadden geleerd. In augustus 1914 maakten zij het achtste Duitse leger het zo moeilijk dat de commandant en de stafchef, de generaals M. von Prittwitz en graaf Von Waldersee, uit hun functies werden ontheven en door de generaals P. von Hindenburg en E. Ludendorff werden vervangen. Mede op grond van Hoffmann's voorbereidingen wisten zij eerst bij Tannenberg het tweede Russische leger, aangevoerd door generaal A.V. Samsonov, te verslaan en vervolgens bij de Masurische meren het eerste Russische leger, dat onder de bevelen van generaal P.K. Rennenkampf stond. Echter zou generaal Rennenkampf tijdens de gevechten tussen de troepen van Von Hindenburg en Samsonov, op die frontdelen waar hem dat mogelijk zou zijn geweest, hebben ingegrepen, dan zou volgens Hoffmann, in zijn in 1923 gepubliceerde "Der Krieg der versäumte Gelegenheiten", de katastrofe voor de Russische legers zijn voorkomen. Nu hadden Rennenkampf's strijdkrachten tijdens eerdere gevechten zware verliezen geleden, maar dit leger bezat nog een behoorlijke gevechtskracht. Echter zou het feit, dat in de Russisch-Japanse oorlog Rennenkampf ondanks uitdrukkelijke bevelen met zijn detachement het kozakkenkorps onder bevel van Samsonov niet te hulp was gekomen, een blijvende vijandschap tussen deze beide generaals hebben veroorzaakt. Hoffmann vermeldt in zijn in 1923 verschenen boek, dat betrouwbare getuigen hem meedeelden dat kort daarna het tussen deze beide aanvoerders op het station te Moekden tot "einer sehr scharfen Auseinandersetzung" kwam. Derhalve zou Rennenkampf in 1914 Samsonov niet hebben willen helpen. Tijdens de slag bij Tannenberg heeft hij Ludendorff van een en ander in kennis gesteld (23). In zijn in 1926 uitgekomen werk is de "scharfe Auseinandersetzung" een "Zusammenstoss" geworden (24). Na zijn dood werden zijn geschriften door K.F. Novak uitgegeven. Volgens hem had Hoffmann verteld dat in 1905 de beide Russische generaals elkaar hadden "geohrfeigt" (25). In hetzelfde jaar werd dit werk, door E. Sutton in het Engels vertaald, ook in Engeland uitgegeven (26). Aan de hand daarvan komt Barbara Tuchman er toe te schrijven dat "Samsonov had then knocked Rennenkampf down in a heated quarrel on the platform of the Mukden railway station. Obviously he (Hoffmann FS) demonstrated triumphantly Rennekampf would be in no hurry to come to Samsonow's aid. As it was less a question of aiding Samsonow than of winning - or losing - the campaign, it is arguable whether Hoffmann believed his own tale or only pretended..." (27). Inderdaad moet men zich afvragen of de ruzie tussen de generaals in 1905 in 1914 nog een rol heeft gespeeld. Uit de Nederlandse geschiedenis is bekend dat in 1666, na de Tweedaagse zeeslag, admiraal M.A. de Ruyter woedend admiraal C. Tromp verweet zich met zijn eskader te ver van de hoofdmacht te hebben verwijderd, waardoor de vloot een nederlaag leed. Dientengevolge mocht Tromp tot

1672 geen enkel commando bekleden. Toen verzoenden de heren zich met elkaar en in de slag bij Kijkduin in 1673, toen Tromp opnieuw met zijn eskader van de hoofdmacht was verwijderd, kwam De Ruyter hem te hulp.
De persoonlijke relaties tussen Rennenkampf en Samsonov in 1914 zijn niet bekend. Vermoedelijk zal er tussen 1905 en 1914 wel een verzoening tot stand zijn gekomen. Waarom zou men anders deze generaals commando's hebben gegeven, waarbij het vaststond dat samenwerking noodzakelijk was. Het is met betrekking tot deze samenwerking wel noodzakelijk er op te wijzen dat traditioneel in het Russische leger eerst de bevelen worden afgewacht voordat met de werkzaamheden wordt begonnen (28). Terwijl in het Duitse leger de opperofficieren opgeleid waren om zelfstandig beslissingen te nemen (29), was dat in het Russische leger in veel mindere mate het geval. Hierbij kwam dat op 27 augustus, de dag dat de Duitse aanval op het leger van Samsonov losbarstte, Rennenkampf opdracht kreeg Koningsberg met vier divisies te observeren en de Duitsers te achtervolgen in een richting, waarin zij niet waren teruggetrokken (30).
Het is in dit verband noodzakelijk er op te wijzen dat tussen een Russische en een Duitse divisie een aanzienlijk verschil bestond. De Russische divisie bestond uit 16 infanteriebataljons en 36 stukken geschut; de Duitse uit 12 bataljons infanterie en 72 stukken geschut. Tevens zij hier vermeld dat in Nederland in 1905 een divisie 15 infanteriebataljons en 36 stukken telde; in 1914 waren dat 18 bataljons en 36 stukken. Toentertijd was de sterkte van een infanteriebataljon ongeveer 1000 man (31).
Wij hebben gezien dat in de stafoefening, die Von Schlieffen in de maanden november en december van 1905 hield, de Duitse troepen, die in Oost-Pruisen zouden worden opgesteld heel wat sterker waren dan het leger dat daar in 1914 daadwerkelijk aanwezig was. Echter ging het Von Schlieffen bij een dergelijke oefening er niet zo zeer om dat dergelijke situaties ook in werkelijkheid zouden voorkomen, maar om de jonge stafofficieren te leren veronderstelde situaties op de juiste wijze te beoordelen en de juiste maatregelen te nemen. Van dergelijke oefeningen verwachtte hij dat zij zouden bijdragen tot het vormen van goede legeraanvoerders (32). Hijzelf voltooide het plan volgens welk de Duitse hoofdmacht eerst het Franse leger moest verslaan om daarna tot een offensief tegen de Russen over te gaan (33).
Op 1 januari 1906 droeg hij zijn functie over aan de reeds genoemde Von Moltke. Zelf bleef hij à la suite verbonden aan de Generale Staf. In 1911 werd hem de maarschalksrang verleend. Eind 1912, kort voor zijn dood, stuurde hij Von Moltke nog een memorandum betreffende de opmars in het westen. De gedachte dat met de Nederlanders wel een overeenkomst te sluiten viel had hij laten varen. Het Nederlandse leger moest tot achter de waterlinies worden teruggedrongen. Een legermacht van 40 bataljons met de nodige artillerie moest voorkomen dat Nederlandse troepen uit de vesting Holland zouden kunnen uitbreken (34).
Generaal Von Moltke had echter wat Nederland betreft andere ideeën dan zijn voorganger. Hij wilde Nederland gebruiken om de bevoorrading van Duitsland veilig te stellen. Hij ging er van uit dat de machtige Britse vloot de overzeese aanvoer naar Duitsland onmogelijk zou maken. Echter konden de Britten neutrale Nederlandse havens niet blokkeren. Derhalve moest Duitsland de Nederlandse neutraliteit respecteren om op deze wijze zich van de meest noodzakelijke importen te verzekeren. Immers, de Britten moesten wel, wanneer zij Duitsland de oorlog zouden verklaren wegens het schenden van de Belgische neutraliteit, de Nederlandse onzijdigheid eerbiedigen. Hierdoor zou tevens worden voorkomen dat het Nederlandse leger, versterkt met Engelse eenheden, een bedreiging voor de Duitse rechterflank zou vormen. Na de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog lijken de laatste overwegingen niet zeer reëel. Echter wil ik er op wijzen dat in de "Schlussbesprechung" van de door Von Schlieffen in november en december 1905 gehouden stafoefening de mogelijkheid van Britse landingen in Jutland, naar

aanleiding van oefeningen van de Britse marine, werd vermeld (35). Tevens mag niet worden vergeten dat bij stafbesprekingen in 1911 de Britse admiraal J.A. Fisher zelfs de mogelijkheid heeft geopperd om in plaats van het Franse leger door het Britse te versterken Britse troepen op de Duitse Oostzeekust landingen te doen uitvoeren. Hierdoor zouden de Duitsers worden gedwongen de druk op de Franse legers te verminderen door de noodzaak Duitse troepen aan het Franse front te onttrekken om te voorkomen dat de Britten naar Berlijn zouden opmarcheren (36). Von Moltke heeft zich nimmer expliciet uitgelaten over de gevechtskracht van het Nederlandse leger. Hij zal vermoedelijk hiervoor dezelfde waardering hebben gehad als zijn voorganger. Duidelijk is echter dat hij dit leger versterkt met Britse beroepseenheden een bedreiging voor de Duitse rechterflank vond.

Nu Von Moltke van een opmars door Nederlands Zuid-Limburg afzag, kon hij evenmin van de belangrijke, door dat gebied lopende, spoorlijnen gebruik maken. Hij besloot derhalve, zodra de order tot mobiliseren was gegeven, Luxemburg te bezetten en de Belgische vesting Luik door een aantal brigades, nog op vredessterkte, te laten innemen, indien België het Duitse ultimatum, waarin doortocht van de Duitse legers werd geëist, niet zou aanvaarden en weerstand zou bieden. Hiermee bracht hij een belangrijke verandering aan in het Schlieffenplan (37). Het is niet bekend wanneer Von Moltke de plannen van Von Schlieffen heeft gewijzigd. G. Ritter wijst erop dat er slechts uit 1911 een stuk bestaat, waaruit blijkt dat Von Moltke de plannen had gewijzigd (38). C. Smit wijst erop dat uit gebeurtenissen eind 1908 blijkt dat reeds toentertijd deze wijzigingen hadden plaats gevonden. De chef van de Nederlandse Generale Staf, luitenant- generaal F.N. Thiange, had in de tweede helft van november 1908 de Duitse militaire attaché, majoor M. Renner, bij zich geroepen en hem meegedeeld dat hij in geval van een Europese oorlog het in het geheel niet uitgesloten achtte dat Groot-Brittannië de Nederlandse neutraliteit zou schenden. De Nederlandse generaal gaf als zijn mening te kennen dat er in Nederland slechts in enkele kleine kringen een anti-Duitse stemming heerste. Maatregelen om de kustverdediging te versterken bevonden zich in het laatste stadium van voorbereiding. Generaal Thiange vroeg Renner in hoeverre hij in geval van een Britse invasie op Duitse troepen kon rekenen. Voorts stelde hij voor geheime besprekingen te houden tussen de Duitse en Nederlandse staven. Verbonden aan het Duitse gezantschap in Den Haag zond Renner een uitgebreid verslag van dit gesprek aan W. Stemrich, de Duitse staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. Deze lichtte Von Moltke in. In hun gesprek op 10 december 1908 liet de generaal weten dat van Duitse zijde de Nederlandse neutraliteit stipt geëerbiedigd zou worden "aus Sonstigen Gründen". Uit andere stukken blijkt dat volgens Von Moltke de aanvoer van de voor Duitsland benodigde voorraden slechts door een neutraal Nederland kon worden verzekerd. Zeer duidelijk stelde hij, wanneer Engeland aan Duitsland de oorlog zou verklaren, omdat dit land de Belgische neutraliteit zou hebben geschonden, Engeland zelf niet de Nederlandse neutraliteit zou kunnen schenden. Zouden de Nederlanders zich niet in staat achten hun neutraliteit ten opzichte van Groot-Brittannië te handhaven, dan moest Nederland een bondgenootschap met Duitsland sluiten. Voor geheime besprekingen voelde hij niets, omdat deze toch spoedig bekend zouden worden. Tot zover Von Moltke (39). In mijn "De gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht 1914-1918 en 1940" ben ik hier nader op in gegaan (40), zodat ik hier met deze korte mededelingen kan volstaan. De desbetreffende correspondentie heb ik als bijlage toegevoegd.

Von Moltke heeft kennelijk het toenmalige Nederlandse leger sterk genoeg gevonden om aan een Engelse landing zo lang het hoofd te bieden, dat de Duitsers tijd genoeg zouden hebben om de nodige maatregelen te nemen. Het Nederlandse veldleger bestond sedert 1905 uit 60 bataljons infanterie en 144 stukken geschut, verdeeld in vier divisies en een cavaleriebrigade van 16 eskadrons en 12 kanonnen. Hieraan werden in 1912 nog 12 bataljons infanterie toegevoegd.

Aan de gevechtswaarde van dit leger heb ik in mijn zo juist genoemde artikel eveneens een beschouwing gewijd (41). Op grond van het hierboven meegedeelde blijkt dat zowel Von Schlieffen als Von Moltke deze troepen voor een verdedigende taak voldoende achtten.
Von Moltke was er overigens van overtuigd dat het op een oorlog tussen Duitsland en Frankrijk zou uitlopen. Toen in 1913 de Belgische koning Albert I in Berlijn op bezoek was, heeft Von Moltke dit de Belgische vorst onomwonden gezegd, waaraan hij toevoegde dat in zulk een geval het in het belang van België zou zijn de zijde van Duitsland te kiezen. Koning Albert, die zich toentertijd inspande om de Belgische neutraliteit te verstevigen, heeft naar aanleiding hiervan het toch raadzaam gevonden de Franse ambassadeur te Brussel hiervan in kennis te laten stellen (42). Albert's inspanningen konden niet verhinderen dat op 2 augustus 1914, nadat de vorige avond laat Wilhelm II zijn toestemming had gegeven het door Von Moltke opgestelde opmarsplan uit te voeren, het Duitse ultimatum aan de Belgische regering werd overhandigd, waarin werd geëist dat Duitse troepen over Belgisch grondgebied konden opmarcheren (43).
Von Staabs merkt in zijn "Aufmarsch nach zwei Fronten" terecht op dat uiteindelijk de Duitse opmarsplannen, zoals deze waren voorbereid, zonder noemenswaardige storingen zijn uitgevoerd. Von Moltke had in Oost-Pruisen 9 infanteriedivisies en 1 cavaleriedivisie geconcentreerd. 70 infanteriedivisies en 9 cavaleriedivisies zouden in het westen opmarcheren. Von Staabs wijst er tevens op dat het onmogelijk is om voor verschillende operationele plannen gedetailleerd de bijbehorende vervoersplannen uit te werken, indien eerst bij het uitbreken van de oorlog wordt beslist welk plan zal worden uitgevoerd. Echter vervolgt hij dat de legerleiding zich niet op een bepaald plan voor alle gevallen kan vastleggen. Plotseling optredende politieke spanningen, wellicht juist door het uitbreken van de oorlog, konden onverwachte veranderingen in de toestand brengen, waardoor de legerleiding werd gedwongen in haar plannen wijzigingen aan te brengen. "Nicht alle Verhältnisse waren vorher zu übersehen, und auch Bündnisse und militärische Abmachung der Staaten boten keine Gewähr gegen veränderte Einstellung bei Kriegsausbruch" (44). Tot 1903 gaf de chef van de Duitse Generale Staf aan de chef van zijn spoorwegafdeling ieder jaar "Direktiven für den Aufmarsch", waarbij ook voor "verschiedene Fälle" richtlijnen moesten worden opgesteld. Dit laatste vond echter vanaf 1903 niet meer plaats. "Der planmässige Aufmarsch veränderte sich auch nur nach der Richtung immer grösser Verstärkung des rechten Heeresflügel". Bovendien werd regelmatig Von Schlieffen ingelicht over de mogelijkheden om bij het uitbreken van een oorlog hierin nog wijzigingen aan te brengen (45).
Von Staabs schrijft dan ook dat op 1 augustus 1914 nog belangrijke wijzigingen in het Duitse opmarsplan mogelijk waren. Zou van een Duitse opmars door België worden afgezien, dan konden vier Duitse legers vanuit hun mobilisatiecentra naar het oosten worden overgebracht. De staven waren in staat om hiervoor nog in de middag van 1 augustus de nodige orders te doen uitgaan. De spoorwegen konden zonder noemenswaardige moeilijkheden deze troepen naar het oosten vervoeren, zodat vijf legers met uiteindelijk 43 infanteriedivisies en 6 cavaleriedivisies op 15 augustus in hun oorlogsopstellingen aan Duitslands's oostgrens zouden hebben gestaan (46). Barbara Tuchman vergist zich derhalve wanneer zij schrijft: "The German General Staff, though committed since 1905 to a plan of attack on France first, had kept in their files, revised each year until 1913, an alternate plan against Russia with all the trains running eastwards", een onbegrijpelijke vergissing, omdat zij enkele regels verder de juiste situatie als volgt beschrijft: "In pages of charts and graphs he (Von Staabs FS) demonstrates how, given notice on August 1, he could have deployed four out of the seven armies to the Eastern front by August 15, leaving three to defend the West" (47). Daadwerkelijk zouden er dan vijf legers aan het Oostfront hebben gestaan, omdat het achtste leger reeds daar aanwezig was. Aangezien het

eerste Russische leger pas op 17 augustus de grens overschreed, gevolgd door het tweede op 19 augustus, zouden de Duitse troepen op tijd aanwezig zijn geweest. Terecht vraagt Von Staabs zich af of de Russische aanval plaats zou hebben gehad indien een vijf maal zo sterke Duitse legermacht in Oost-Duitsland had gestaan als in 1914 in werkelijkheid het geval was geweest. De hoofdaanval van de Russen was tegen de Oostenrijkers gericht. Het optreden van de eerste en tweede Russische legers, voordat de mobilisatie volledig was voltooid, was bedoeld om het Franse front te ontlasten. Wanneer slechts drie Duitse legers aan de Franse grens hadden gestaan was dat zo noodzakelijk niet meer geweest.

Von Staabs gaat er van uit dat in een dergelijk geval Duitsland niet alleen oorlog tegen Frankrijk en Rusland zou moeten voeren, maar ook tegen België en Engeland (48). Hij is overigens allesbehalve zeker dat de vijf Duitse legers snel een beslissende overwinning op de Russische strijdkrachten kunnen behalen. Hij schrijft, dat wanneer de Russen zich zonder strijd zouden terugtrekken"... war, bei 250 km Entfernung vom Narew bis zur Linie Lublin-Cholm, die voraussichtlich zwischen Weichsel und Bug aufmarchierende rechte Flügelarmee des Südheeres nicht ernstlich bedroht, und sie hatten Aussicht, die Entscheidung gegen die Österreicher rechtzeitig durchzukämpfen, besonders wenn ihr Hauptstoss mit starkem linken Flügel aus Wolhynien geführt wurde. Wichen sie im Norden von Njemen und Narew nicht gleich aus, so hatten sie immer die Entschluss- und Handlungsfreiheit, sich einer ernstlich drohenden Umfassung, der sie nicht genügend stark begegnen konnten, später zu entziehen..." (49). Hij komt dan ook tot de conclusie "dass die schnelle und entscheidende Niederwerfung des russischen Gegners aller Wahrscheinlichkeit nach vereitelt worden wäre" (50). Hij wijst er voorts op dat, indien tegen zijn verwachting in, door een nederlaag de Russische strijdkrachten zodanig waren verzwakt, dat het mogelijk zou zijn het grootste deel van de Duitse legers naar het westfront over te brengen, dan volgens hem de mogelijkheden voor een snelle opmars door België veel geringer zouden zijn geworden. Bovendien zou gedurende de periode, dat de Duitse strijdkrachten aan het westfront in het defensief waren gedrongen, belangrijk Duits grondgebied strijdtoneel worden. Hierdoor zou men "... die Rheinprovinz mit dem Saar-Industriegebiet, die zu dem für die Heeresversorgung so ausserordentlich wichtig war, als Kriegsschauplatz der Vernichtung ausliefern..." (51).

L. Koeltz, een Frans stafofficier, heeft de uiteenzettingen van Von Staabs aan een nadere beschouwing onderworpen. In zijn "La concentration allemande et l'incident du ler août 1914" is ook hij van oordeel dat op 1 augustus 1914 de concentratie van het Duitse leger op de manier, zoals door Von Staabs aangegeven, had kunnen worden gewijzigd. Op diens probleemstelling heeft hij echter kritiek, omdat Von Staabs er van uitgaat dat uiteindelijk de Duitse legers door België zullen opmarcheren, zodat Groot-Brittannië hierdoor toch in oorlog met Duitsland wordt gewikkeld. Dit heeft dan weer tot gevolg dat de Belgische en Britse strijdkrachten tegen de Duitsers in het vuur worden gebracht. Terecht schrijft Koeltz dat in tegenstelling hiermee er van moet worden uitgegaan dat de Belgische neutraliteit bleef gehandhaafd. Hij stelt dan ook dat het op te lossen probleem het volgende was: Aan welke van de beide tegenstanders, Frankrijk en Rusland, kan indien geen gebruik wordt gemaakt van het Belgische grondgebied en dientengevolge België en Engeland neutraal blijven, op de meest zekere en snelle wijze een definitieve nederlaag worden toegebracht, zodat wij daarna kunnen volstaan deze vijand met slechts geringe strijdkrachten te observeren en het overgrote deel van onze strijdmacht tegen de andere vijand in het vuur te werpen (52). De Belgische neutraliteit wordt in dat geval niet geschonden, waardoor de Belgische en Britse strijdkrachten niet in actie komen.

Aangezien de Russen aan de Fransen hadden beloofd om, twee weken na de oorlogsverklaring, tot het offensief tegen de Duitse strijdkrachten over te gaan, is Koeltz er niet van overtuigd dat de Russen niet in de Duitse fuik zouden zijn gelopen. Echter ook al zouden de Russische legers

in het defensief zijn gebleven dan was volgens hem een grote Duitse overwinning zeer waarschijnlijk. Immers, volgens Koeltz, zouden de Duitsers, indien de Russen zich hadden teruggetrokken, de Russische legers door een flankaanval hebben kunnen vernietigen, op de wijze zoals Von Schlieffen had gehoopt de Franse legers te verslaan (53). Koeltz gaat er verder niet op in hoe de strijd op het westfront zich zou hebben ontwikkeld, indien na een dergelijke overwinning de Duitsers hun hoofdmacht naar het westelijk front zouden hebben overgebracht. Volgens mij zou dan naar alle waarschijnlijkheid aan de Frans-Duitse grens zich een stellingoorlog hebben ontwikkeld, zoals dat in de Eerste Wereldoorlog is gebeurd. Waarschijnlijk zou geen van beide partijen een definitieve overwinning hebben behaald. De belligerenten zouden vermoedelijk door uitputting gedwongen zijn geworden vredesonderhandelingen te beginnen. In dat geval zou de vrede er wel anders hebben uitgezien dan de in 1919 gesloten vrede van Versailles.
Het is dus duidelijk dat het op 1 augustus zeer goed mogelijk was geweest de hoofdmacht van het Duitse leger naar het oosten te doen opmarcheren. Von Moltke was, zoals uit het voorgaande blijkt, zo van de oorlogszuchtigheid van Frankrijk overtuigd, dat hij de oorlog zowel met Frankrijk als met Engeland onvermijdelijk achtte. Terecht schrijft Koeltz dat Von Moltke Frankrijk als tegenstander gevaarlijker vond dan Rusland en dat dit de reden was dat hij eerst Frankrijk wilde verpletteren (54). Hij wilde derhalve de opmarsplannen niet wijzigen en heeft er zich toen op beroepen dat deze plannen niet meer te wijzigen waren.

Ik kom nu tot de beantwoording van de tweede vraag, waarvoor het belangrijk is na te gaan of op 1 augustus de Engelse regering heeft geprobeerd buiten de oorlog te blijven. Reeds heb ik vermeld dat op 31 juli de Britse regering van Frankrijk de bevestiging kreeg dat dit land de Belgische neutraliteit zou eerbiedigen. Van Duitsland was geen bericht ontvangen. Tijdens een kabinetszitting had Sir Edward Grey opgemerkt, dat Duitsland een politieke agressiviteit ontwikkelde van de slechtste soort en dat de tijd was gekomen om te besluiten òf de Entente steunen òf neutraal blijven. H.H. Asquith, de liberale eerste-minister, schreef die avond in zijn dagboek dat iedereen hoopte buiten een oorlog te blijven. Hierbij moet worden bedacht dat het bondgenootschap tussen Frankrijk en Groot-Brittannië tijdens een conservatieve regering tot stand was gekomen (55). De liberalen voelden er veel minder voor om door het in 1904 tussen Frankrijk en Engeland gesloten bondgenootschap eventueel in een oorlog met Duitsland te worden gewikkeld. Echter toen zij in december 1905 aan de regering kwamen, zegden zij deze samenwerking niet op. Evenmin hadden zij bezwaren om in 1907 deze Entente uit te breiden door nauwe betrekkingen met Rusland aan te gaan. Tijdens de kabinetszitting van 1 augustus bleek echter dat twaalf van de achttien ministers zich verzetten tegen het verlenen van steun aan Frankrijk, indien dit land in oorlog zou worden gewikkeld. Winston Churchill, die toen liberaal en minister van Marine was, werd geweigerd de vloot te mobiliseren, Grey mocht evenmin de Fransen de toezegging doen dat de Engelse vloot er voor zou zorgen dat het gebruik van het Kanaal aan de Duitse marine zou worden ontzegd. Gedurende deze kabinetszitting ging Grey naar buiten en telefoneerde met Lichnowsky. Grey schijnt toen gezegd te hebben dat, wanneer Duitsland geen aanval op Frankrijk en Rusland zou ondernemen, Engeland zich zou inspannen een aanval van Frankrijk op Duitsland te voorkomen (56). Met andere woorden, Groot-Brittannië zag zichzelf niet in staat Rusland te bewegen geen aanval op Duitsland te ondernemen. Dit betekende echter wel dat, wanneer Rusland niet gewapenderhand tegen Duitsland zou optreden, Duitsland geen militaire bijstand aan Oostenrijk-Hongarije in zijn strijd tegen het Tsarenrijk kon verlenen. En uiteraard had Rusland er helemaal geen belang bij, nu het met de dubbelmonarchie in een oorlog was gewikkeld, ook nog Duitsland aan te vallen. Zoals vermeld heeft Lichnowsky de mededelingen van Grey verkeerd begrepen en kreeg Von

Moltke op het einde van die dag toestemming het gros van de Duitse legers tegen Frankrijk te concentreren. Kort daarvoor was in Londen het bericht binnengekomen dat Duitsland de oorlog aan Rusland had verklaard. Churchill spoedde zich toen naar Asquith, waar hij ook Grey en twee andere ministers aantrof. Besloten werd de vloot te mobiliseren en de Fransen de garantie te geven dat de Britse marine tegen Duitse oorlogsschepen zou optreden, indien deze de Franse kanaalkust zouden bedreigen. De volgende dag ging het kabinet hiermee accoord, maar twee ministers namen hun ontslag. Die avond kwam bij het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken het bericht binnen dat een Duitse invasie van België dreigde. Asquith, Grey en Haldane, de "Lord Chancellor" namen nu het besluit ook de landmacht te mobiliseren (57).
In Brussel was die avond om zeven uur het ultimatum waarin de doortocht voor de Duitse troepen werd geëist aan de Belgische minister van Buitenlandse Zaken overhandigd. De kroonraad werd 's-avonds om negen uur geopend door de Belgische koning, Albert I, die het gevoelen van volk en regering vertolkte door meteen te verklaren dat de doortocht aan de Duitse troepen moest worden geweigerd. De volgende dag 3 augustus 's-ochtends om 7 uur werd deze weigering aan de Duitse gezant overhandigd. Nog hoopten velen dat deze weigering de regering in Berlijn tot nadenken zou stemmen. Koning Albert besloot eerst wanneer daadwerkelijk grensoverschrijdingen plaats hadden gevonden een beroep op Frankrijk en Groot-Brittannië te doen (58).
In Londen vergaderde het Britse kabinet de gehele dag. Om 11 uur 's-ochtends kwam het bericht dat België het Duitse ultimatum had verworpen. Een half uur later werd een brief van de leiders der conservatieven ontvangen, waarin stond dat het fataal zou zijn voor de eer en de veiligheid van het Verenigd Koninkrijk wanneer zou worden geaarzeld Frankrijk en Rusland te steunen. De gedachte dat Engeland tijdens een oorlog bondgenoot zou zijn van het Tsaristische Rusland was opnieuw de oorzaak dat twee ministers hun ontslag indienden. Zou België niet zijn bedreigd dan zou ook de invloedrijke minister van Financiën, Lloyd George, zijn ontslag hebben genomen. Om drie uur 's-middags sprak Grey het Lagerhuis toe. Hij maakte duidelijk dat het Verenigd Koninkrijk, ofschoon er militaire en maritieme afspraken met Frankrijk waren gemaakt, niet verplicht was Duitsland de oorlog te verklaren, wanneer Frankrijk op grond van zijn verplichtingen samen met Rusland de strijd tegen het Duitse keizerrijk aanbond. Hij vroeg voorts de aandacht van de parlementsleden voor de situatie van België, die met het uur ernstiger werd en waarmee grote Britse belangen op het spel stonden. Voorkomen moest worden "... the whole of the West of Europe opposite us from falling under the domination of a single power..." (59). Door dit aloude beginsel van de Engelse buitenlandse politiek zeer duidelijk naar voren te brengen kreeg Grey van de overgrote meerderheid een daverend applaus. Hierdoor kreeg de Britse regering de vrije hand om in geval van een invasie in België aan Duitsland de oorlog te verklaren. In de loop van de avond trokken de ministers, die 's-ochtends hun ontslag hadden aangeboden, dit ontslag weer in. Desalniettemin bleef het Engelse kabinet nog aarzelen. Zo werd de volgende morgen (4 augustus) aan de Duitse regering een telegram gezonden waarin de verzekering werd gevraagd dat Duitsland de maatregelen, vermeld in het ultimatum aan België, niet zou uitvoeren. Een onmiddellijk antwoord was verzocht maar echter zonder tijdslimiet (60).
In Brussel hoopte men eveneens dat de Duitsers van hun dreigementen zouden afzien. Het binnenrukken van de Duitse colonnes liet de Belgen geen keus. Omstreeks het middaguur deed Koning Albert een beroep op de Entente voor een gemeenschappelijke militaire actie (61). Om zeven uur 's-avonds werd Engelands definitieve ultimatum verzonden waarin van het Duitse keizerrijk geëist werd dat voor middernacht zou worden verklaard dat dit land de Belgische neutraliteit zou eerbiedigen. Twee uur van te voren werd een telegram uit Berlijn onderschept waarin stond dat Duitsland zich in oorlog bevond met Groot-Brittannië. De vorige dag om

kwart over zes 's-avonds had Duitsland reeds de oorlog aan Frankrijk verklaard.
Uit het bovenstaande is het duidelijk dat, indien Duitsland de Belgische neutraliteit niet had geschonden, in Groot-Brittannië de conservatieven met een minderheid van liberalen wel een parlementaire meerderheid hadden kunnen vormen, die een regering had gesteund, die Duitsland de oorlog had verklaard. Echter een niet onbelangrijke deel van het Engelse volk zou zich tegen deze oorlog hebben verzet. Aangenomen mag worden dat daarom ook een conservatief-liberale regering aan Duitsland niet de oorlog had verklaard, indien dit land de Belgische neutraliteit had gerespecteerd. Het zou dus inderdaad mogelijk zijn geweest om op 1 augustus vijf Duitse legers aan het oostfront te concentreren, waardoor een situatie zou zijn ontstaan, die volgens mij door Koeltz het beste is beschreven.
Tenslotte wil ik de vraag beantwoorden waarom Von Moltke door dit incident van 1 augustus een zeker gebrek aan zelfvertrouwen heeft gekregen.
Mijns inziens ging Von Moltke er vanuit dat voor de oorlogvoering de militaire leiding de politieke leiding naar haar hand kon zetten. Op 1 augustus 1914 werd het hem zeer duidelijk gemaakt dat dit zelfs in het keizerlijke Duitsland niet het geval was. Het feit dat ook in oorlogsomstandigheden politieke factoren van gewicht waren had hij niet alleen niet in zijn berekeningen opgenomen, maar hij wist ook niet deze invloeden in zijn plannen te verwerken. Hierdoor ontstond bij hem het gebrek aan zelfvertrouwen, waarvan hij zich vanaf 1 augustus wel bewust was. In mijn "De gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940" heb ik er eveneens op gewezen, dat ook later gedurende de Eerste Wereldoorlog de Duitse legerleiding zich moest buigen voor politieke invloeden (62).

NOTEN

(1) C.J. Snijders, "De Nederlandsche Landmacht 1898-1923" in: W.G. de Bas, ed., "Gedenkboek 1898-1923" (Voorschoten, 1923), p.217.
(2) Barbara W. Tuchman in: "August 1914" (London, 1962), p.106.
(3) Zie noot (1).
(4) Tuchman, p.99.
(5) Ibidem, pp.90-102.
(6) E. von Moltke ed. in: "Helmuth von Moltke, Erinnerungen, Briefe, Dokumente 1877-1916" (Stuttgart, 1922), pp. 19-23.
(7) H. von Staabs in: "Aufmarsch nach zwei Fronten" (Berlin, 1925), pp. 4-14.
(8) E. Ironside in: "Tannenberg, The first thirty days in East Prussia" (London, 1928), p. 55.
(9) G. Ritter in: "Der Schlieffenplan, Kritik eines Mythos" (München, 1956), pp. 43-45.
(10) Ironside, passim; Ritter, passim.
(11) Von Staabs, p. 27.
(12) Ibidem, pp. 27-28.
(13) Ritter, p. 148.
(14) Brief van het Bundesarchiv/Militärarchiv dd. 30 januari 1980 aan mij gericht.
(15) J.A. Fortuin in: "Nederland en het Schlieffenplan", Militaire Spectator (MS) CXLIX (1980), pp. 25-27.
(16) Memorie van kapitein M.D.A. Forbes Wels dd. 2 november 1905. Algemeen Rijksarchief. Archief Generale Staf (GS) omslagnummer 242.
(17) National Archives and Records Services, Washington D.C. 20408, Modern Military Headquartes Branch, Captured German Documents Section, Von Schlieffen Papers, micro-

films roll nr. 3 Document 32,1. Bij een bezoek aan het Bundesarchiv-Militärarchiv te Freiburg (im Breisgau) in 1982, waar nu weer de originelen van de "Von Schlieffen-Papers" berusten, bleek mij dat deze Schlussbesprechung daar niet aanwezig was. Derhalve heb ik een copie van de desbetreffende microfilm van de Amerikaanse National Archives aangekocht en deze aan de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf geschonken. Door deze instantie werden hiervan fotocopieën vervaardigd, die door mij op 23 augustus 1985 tijdens het Xde Colloquium van de Internationale Commissie voor Militaire Geschiedenis aan de directeur van het Bundesarchiv-Militärarchiv werden overhandigd.

(18) Ibidem, p. 20.
(19) H.W. von der Dunk in: "Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog" in: "Algemene Geschiedenis der Nederlanden" (15 dln. Bussum, 1977-1983) XIV, pp. 42-43.
(20) Schlussbesprechung, p. 21.
(21) Ibidem, p. 3.
Door mij zijn de legersterkten zoveel mogelijk in divisies gegeven. Wanneer ik de term divisie gebruik zijn dit infanteriedivisies. Slechts wanneer zulks noodzakelijk was heb ik apart de cavaleriedivisies vermeld. Ik heb mij beperkt tot de aktieve en de reservedivisies. Landweer, vestingtroepen en andere eenheden zijn door mij buiten beschouwing gelaten.
(22) M. Hoffmann in: "Tannenberg, wie es wirklich war" (Berlin, 1926), p. 7.
(23) M. Hoffmann in: "Der Krieg der versäumten Gelegenheiten" (München, 1923), p. 40.
(24) M. Hoffmann in "Tannenberg"
(25) K.F. Nowak in: "Die Aufzeichnungen des General Majors Max Hoffmann" (2 dln. Berlin, 1929), I, XIX.
(26) Max Hoffmann in: "War diaries and other papers", translated by E. Sutton and introduced by K.F. Nowak (London, 1929).
(27) Tuchman, p. 285.
(28) L.L.P. Dorrestijn in: "Het Russische leger en zijn tactische problemen" in: MS CXLVIII (1979), p. 381.
(29) Hoffmann in "Tannenberg", p. 41.
(30) Tuchman, p. 290.
(31) Ironside, pp. 18-20; Snijders, passim.
(32) Schlussbesprechung, pp. 35-36.
(33) Ritter, passim.
(34) Ibidem, pp. 181-188
(35) Schlussbesprechung, p. 2.
(36) Tuchman, p. 57.
(37) Ritter, pp. 179-180; Tuchman, p. 127.
(38) Ritter, p. 178.
(39) C. Smit in: "Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899- 1919)" (3 dln. Groningen, 1971-1972) I, p. 187.
(40) F. Snapper in: "De gevechtswaarde van de Nederlandse Landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940", Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf, III (1980), passim.
(41) Snijders, passim.
(42) Tuchman, pp. 111-112.
(43) Ibidem, pp. 105-115, 126-127.
(44) Von Staabs, pp. 41-45.
(45) Ibidem, pp. 31-33.

(46) Ibidem, pp. 51-61.
(47) Tuchman, p. 85.
(48) Von Staabs, p. 64.
(49) Ibidem, p. 73.
(50) Ibidem, p. 75.
(51) Ibidem, p. 71.
(52) Commandant Koeltz in: "La concentration allemande et l'incident du ler août 1914", in: "Revue d'Histoire de la Guerre" (1925), p. 126.
(53) Ibidem, pp. 128-129.
(54) Ibidem, pp. 129-130.
(55) Tuchman, p. 100.
(56) Ibidem, pp. 101-102.
(57) Ibidem, pp. 102, 117-118.
(58) Ibidem, pp. 105-114.
(59) Ibidem, pp. 118-122.
(60) Ibidem, pp. 122, 132.
(61) Ibidem, pp. 125-127, 132, 135-136.
(62) Snapper, p. 34.

BIJLAGE

69. DE TIJDELIJK ZAAKGELASTIGDE TE 's-GRAVENHAGE VON KÜHLMANN AAN DE RIJKSKANSELIER VON BÜLOW, 30 november 1908.
No. A 89, Depeschenkasten (A.A., Niederlande no. 60, Bd. 1; Geheime Acten betr. Stellung der Niederlande im Falle eines Krieges zwischen Deutschland und einem anderen Staate, A S 1770).

In der Anlage beehre ich mich einen Bericht des Militär- Attaché's, betreffend die Rolle Hollands bei einem europäischen Kriege, gehorsamst einzureichen.
Bei der engen Verbindung, welche zwischen Politik und Strategie besteht, ist der Aufmarsch einer Nation immer zugleich eine Zusammenfassung ihrer innersten Absichten auf politischem Gebiet, deshalb verdient dieser Bericht besondere Beachtung. Er zeigt, dasz es den Bemühungen der Deutschen Diplomatie gelungen ist, Holland von dem Ernst unserer Friedensliebe zu überzeugen. Der Holländische Generalstab hat richtig erkannt, dasz die Gefahr für die Neutralität der Niederlande viel eher von englischer als von deutscher Seite droht.
In dem Satze „Einem starken englischen Angriff gegenüber sind wir auf deutsche Hilfe angewiesen. Deshalb stellen wir uns die Frage: Wird Deutschland in jedem Falle Kräfte zu unserer Unterstützung verfügbar haben?" liegt entschieden eine Frage, doch dürfte es, wie die Dinge jetzt liegen, rätlich sein von einem diplomatischen oder militärischen Gedankenaustausch abzusehen, da zu weinig Gewähr für Geheimhaltung besteht.
Vielleicht wäre es aber der Erwägung wert, ob es sich nicht empfehlen würde, schon jetzt im Frieden, so zu sagen als diplomatische Mobilmachungsmasznahme, einen Vertragsentwurf auszuarbeiten, in welchem die Garantien für Hollands Integrität und Souveränität vollständig enthalten wären; ein solcher Vertrag im Moment der Kriegserklärung hier vorgelegt würde der Königin und der Regierung die Stellungnahme sehr erleichtern. *)

Bijlage.

Militärbericht van de militaire attaché Renner, 25 november 1908.

Die Rolle Hollands bei einem europäischen Kriege.

Über die Rolle Hollands bei einem europäischen Kriege sagte mir der holländische Chef des Generalstabes[1]) vor wenigen Tagen etwa Folgendes:
Aufrechterhaltung der striktesten Neutralität, nötigenfalls mit Waffengewalt, ist der einzige Zweck unserer Kriegsvorbereitungen.
Wir fragen uns deshalb zunächst: von welcher Seite droht die Neutralitätsverletzung am ersten?
Früher wurde nur mit einem Kriege zwischen Deutschland und Frankreich gerechnet. Die unmittelbare Nachbarschaft, die geographische Gestaltung unserer südlichen Provinzen und die Stimmung im Lande lieszen uns in Deutschland die gröszere Gefahr erblicken.
Die Wahrscheinlichkeit eines Krieges zwischen England und Deutschland hat diese Auffassung geändert und unseren Blick gegen Westen gerichtet. Die Besorgnisse wegen des deutschen Durchmarsches durch Limburg sind immer geringer geworden, die Stimmung im Lande ist deutschfreundlicher als früher, trotzdem auch heute noch von gewissen Leuten im In- und Auslande das holländische Volk gegen Deutschland systematisch verhetzt wird.
Der Frontwechsel hat eine Abänderung unserer Kriegsvorarbeiten zur Folge gehabt. Die Pläne für neue Küstenbefestigungen sind fertig. Leider fehlt es noch an den nötigen Mitteln.
Einem starken englischen Angriff gegenüber sind wir auf deutsche Hilfe angewiesen. Deshalb stellen wir uns die Frage: Wird Deutschland in jedem Falle Kräfte zu unserer Unterstützung verfügbar haben?

Wesentlich leichter würde es uns natürlich werden deutsche Hilfe zu erbitten, wenn wir gleichzeitig Garantien bekämen, dasz auch ein siegreiches Deutschland unsere Selbständigkeit unangetastet liesze.
Noch eine Frage müssen wir erwägen: Wie wird sich Belgien uns gegenüber verhalten? Gesetzt den Fall, die Engländer landen bei Vlissingen, um in der Richtung auf Wesel vorzumarschieren und wir stellen uns ihnen entgegen. Werden die Belgier etwas gegen unsere Flanke unternehmen?"
Hier setzte der holländische General hinzu:
„Ich bin vom Kriegsminister ermächtigt Ihnen zu erklären, dasz jede Abmachung militärischer Art zwischen Holland und Belgien völlig ausgeschlossen ist."
Die holländischen Besorgnisse bezüglich Belgiens bei der Konstellation Frankreich, England, Belgien (letzteres nur zur Verteidigung seiner Neutralität) gegen Deutschland, Holland (dieses ebenfalls in Verteidigung seiner Neutralität) halte ich für gänzlich unbegründet.
Was die deutsche Hilfeleistung wegen England betrifft, so dürfte ihre sofortige Zusage bei Ausbruch des Krieges der Erwägung wert sein. Zu vorherigen Verhandlungen darüber im Frieden dürfte die Geschichte der holländisch-belgischen Annäherungsbestrebungen[2]) kaum ermutigen, denen nichts mehr geschadet hat, als der Versuch, sie mit einer „Entente militaire" zu verquicken.

Ich berichte noch folgende aus nicht schlechter Quelle stammende Äuszerungen über den Aufmarsch der holländischen Truppen, ohne irgend welche Gewähr für ihre Richtigkeit übernehmen zu können:

Bis vor kurzem wäre die Versammlung der Hauptkräfte in der Gegend von Amersfort (östlich Utrecht), einer schwachen Gruppe in der Gegend von Breda, beabsichtigt gewesen. Neuerdings wären einige Abänderungen vorgenommen worden, die eine bessere Verteidigung der Küste bezweckten.

70. OPTEKENING VAN DE ONDERSTAATSSECRETARIS VAN HET AUSWÄRTIGE AMT STEMRICH, 10 december 1908.
Ganz geheim! (A.A., Niederlande no. 60, Bd. 1; Geheime Acten betr. Stellung der Niederlande im Falle eines Krieges zwischen Deutschland und einem anderen Staate, zu A S 1770).

Der Chef des Generalstabes, dem ich den Bericht aus dem Haag vom 30 v.M. vortrug, war mit dem Ansicht des Geschäftsträgers, dasz ein diplomatischer oder militärischer Gedankenaustausch mit Holland zur Zeit ausgeschlossen sei, völlig einverstanden. Er meinte binnen 24 Stunden werde man in Londen von derartigen Besprechungen unterrichtet sein.
Im Übrigen entwickelte der Graf Moltke seine Auffassung der Angelegenheit, mit der Bitte um strengste Geheimhaltung, in folgender Weise:
Bei einem kriegerischen Konflikte mit Frankreich würden wir unter allen Umständen *offensiv* vorgehen müssen und, da uns die Ostgrenze Frankreichs ersperrt sei, werde uns nichts Anderes übrig bleiben als den Weg durch *Belgien* zu nehmen. Schon im Hinblick darauf und ganz abgesehen von der englisch-französischen Entente würden wir daher gleichzeitig mit Frankreich *England* zum Feinde haben.
Was Holland angehe, so brauchen wir in einem Kriege mit Frankreich und England holländisches Gebiet nicht zu berühren, auch könne seiner Ansicht nach aus sonstigen Gründen[3]) von feindseligen Absichten gegen Holland nicht die Rede sein.
Seiner Meinung nach seien wir daher vollkommen in der Lage beim Ausbruch eines Krieges mit Frankreich zu erklären: "Wenn Holland seine Neutralität wahre und die Truppen unserer Feinde nicht in das Land lasse, würden wir seine Grenzen nicht berühren und keinerlei Feindseligkeiten gegen Holland unternehmen. Verweigere Holland die Neutralität zu wahren, so habe das selbstverständlich zur Folge, dasz wir Holland den Krieg zu erklären hätten. Erkläre Holland, es sei zur Aufrechterhaltung seiner Neutralität auszer Stande und müsse dazu unsere Hilfe erbitten, so müsse es einen Bündnisvertrag mit uns eingehen.

*) Marginale aantekening van de onderstaatssecretaris Stemrich: Mit Gen v. Moltke streng vertraulich in Verbindung treten.
1) F.M. Thiange.
2) Bedoeld wordt de zg. campagne-Baie, de in oktober 1905 door de Belgische journalist Eugene Baie in het Brusselse blad „Le petit Bleu" gelanceerde campagne voor aaneensluting van Nederland en België, zowel in de vorm ener tolunie als van een militair verbond, een en ander in samenwerking met Engeland en Frankrijk, zulks ter afwering van het van Duitse zijde dreigende gevaar.
3) Von Moltke wenste Nederlands's neutraliteit ook daarom te ontzien, omdat dit land als „Luftröhre" voor het economisch leven van Duitsland onder alle omstandigheden behouden moest blijven (Von Moltke, Erinnerungen, Briefe, Dokumente 1877-1916, blz. 429-431). Hij bracht hiermede wijziging in het oorspronkelijke opmarsplan van zijn voorganger Von Schlieffen, waarin doortocht door Nederland's Limburg wel was opgenomen.

Bron: Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919, C. Smit ed; VI Rijks Geschiedkundige Publikatiën, Grote Serie nr. 128, stukken 69 en 70.

Het Directoraat (Nederlandse) Luchtstrijdkrachten

Drs. P.C. Boer

De organisatorische ontwikkeling van L.S.K. tot Legerluchtmacht in de jaren 1944 - 1947.

Het Directoraat Nederlandse Luchtstrijdkrachten (DNLSK) werd op 26 juli 1944 te London officieel opgericht, met als directeur Schout-bij-Nacht J.W. Termijtelen en als plv directeur Lt-Kolonel wnr KNL Ir. J.P. Berdenis van Berlekom. Het was deze organisatie die, door de drie militaire vliegdiensten van personeel voorzien en ressorterend onder zowel het Ministerie van Marine als het Ministerie van Oorlog, de wederopbouw van de Nederlandse luchtstrijdkrachten zou gaan realiseren. Reeds begin juli 1944 had het DNLSK haar werkzaamheden aangevangen.

Taken en bevoegdheden van het DNLSK voor de periode na terugkeer in Nederland kwamen kort samengevat op het volgende neer:

a. werving van het voor aanvulling en uitbreiding der luchtstrijdkrachten benodigde personeel, hetwelk zonder uitzondering onder het Ministerie van Oorlog zou komen te ressorteren als een aparte categorie personeel (later aangeduid als "oorlogsvrijwilligers" of O.V.W.-ers);
b. het doen opleiden bij de RAF voor luchtvarende- en grondfunkties van vorenbedoeld personeel;
c. met het uit opleiding komend personeel de bestaande (drie) squadrons[1] van MLD en KNL op sterkte brengen en met aan deze squadrons onttrokken ervaren personeel plus uit opleiding komend personeel nieuwe squadrons vormen;
d. het personeel reeds ingedeeld bij de bestaande MLD- en KNL- squadrons in de RAF wordt voor inzet in RAF-verband tegen Japan onder leiding van de DNLSK gesteld (doch blijft te boek lopen bij MLD resp. ML/KNL met behoud van de bestaande specifieke rechten voor zover voordeliger dan geldend voor het nieuwe personeel);
e. vorming van "carrier squadrons" conform een afzonderlijke opdracht van de Minister van Marine (in verband met inzet van deze squadrons als onderdeel van de Fleet Air Arm en "deployment" zoveel als mogelijk op een eigen vliegkampschip in te delen bij de Royal Navy; de training van het benodigde personeel zou grotendeels bij de RAF gaan plaatsvinden).

In feite was een administratief commando gecreëerd dat de gehele inzet van MLD en ML/KNL in RAF-verband zou gaan overkoepelen; het DNLSK zou gaan zorgdragen voor recrutering en opleiding van personeel, het vormen van "flying echelons" en "servicing echelons" en het indelen daarvan bij de RAF, administratief beheer van het Nederlands personeel, aanvulling en aflossing van het personeel bij de Nederlandse RAF-onderdelen, het onderhouden van contacten met het Britse Air Ministry en de RAF omtrent uitrusting en materieelvoorziening door de RAF van alle squadrons die administratief onder het DNLSK zouden gaan vallen, alsmede omtrent de financiële verrekening van door de RAF gemaakte en ten laste van de Nederlandse Staat komende kosten. (Dit laatste betrof alle opleidingskosten en alle exploitatiekosten van de onderdelen die als "foreign squadron" bij de RAF zouden worden ingedeeld, het laatste met uitzondering van reeds rechtstreeks betaalde bezoldigingen, toelagen e.d.)

Daarnaast had het DNLSK nog een beperkte taak voor wat betreft het Fleet Air Arm-gedeelte van de MLD (in hoofdzaak betreffende recrutering, opleiding en de vorming van perso-

neelskernen; in verband met de integratie van de "carriersquadrons" in de vloot wenste de Minister van Marine alle overige zaken rechtstreeks door zijn departement te laten behartigen). Ten behoeve van het ML/KNIL zou het DNLSK verder de recrutering en opleiding van personeel ("oorlogsvrijwilligers") bij de RAF verzorgen. (Het KNIL bezat een eigen goedwerkende organisatie voor de administratieve bevelvoering over de operationeel bij de RAAF ingedeeld ML/KNIL squadrons en regelde zelfstandig - los van de RAAF - haar materieelvoorziening alsmede operationele training en squadronvorming.) Slechts de recruteringstaak ten behoeve van het ML/KNIL zou overblijven. De zuiver administratieve verzorging (bezoldiging, uitvoering bevorderingen enz.) van het onder leiding van de DNLSK gestelde MLD, ML/KNL en O.V.W. personeel zou in handen blijven van het Ministerie van Marine resp. het Ministerie van Oorlog.

Direkt nadat de DNLSK haar werkzaamheden had aangevangen werd geprobeerd tot afspraken te komen met het Britse Air Ministry omtrent het opleiden door de RAF van het benodigde personeel. Daar de Engelsen evenwel niet verwachtten dat de geplande extra squadrons op tijd klaar konden zijn voor inzet tegen Japan, had dit overleg niet het gewenste resultaat. Men was slechts bereid om de bestaande squadrons bij de RAF op sterkte te brengen, waarbij men aanvankelijk nog bereid was om uit te gaan van vier squadrons (rekening houdend met een splitsing van 321 Squadron MLD in een "Catalina"- en een "Liberator"-squadron). Ten aanzien van de opleidingen ten behoeve van het ML/KNIL werd in overweging gegeven in overleg te treden met de Australische Regering. In november 1944 besliste het Air Ministry vervolgens dat niet zou worden overgegaan tot een splitsing van 321 Squadron en dat de "Mitchell"-bommenwerpers van 320 Squadron zouden worden vervangen door (minder personeel vereisende) "Mosquito"-bommenwerpers. Gevolg van dit alles was een grote streep door de "force planning" en een verzoek om nadere richtlijnen door DNLSK aan de Ministers van Marine en Oorlog.

Op 10 december 1944 werd door het Air Ministry bepaald dat de RAF zich ten behoeve van de instandhouding van de drie Nederlandse squadrons de navolgende opleidingsinspanning ten behoeve van het DNLSK zou getroosten: 54 man luchtvarend personeel per maand en 800 man grondpersoneel in totaal, in te nemen in maandelijkse ploegen van ca. 200 man (600 man voor opleiding tot geschoold technicus en 200 man voor niet-technische vakken). De Minister van Koloniën had inmiddels bericht dat haar contacten met de Australische Regering hadden geresulteerd in een overeenkomst waarbij de RAAF 50 luchtvarenden en 200 man grondpersoneel per maand in opleiding zou kunnen nemen. Voor wat betreft de recrutering moest het DNLSK derhalve rekenen op een totale "intake" van ruim 500 man per maand.

Afgezien van de oorspronkelijke "force planning" ging het uitbouwen van het DNLSK tot een tijdelijke samenwerkingsverband van MLD (exclusief Fleet Air Armgedeelte) en ML/KNL volgens plan door. Eind januari 1945 was al het Nederlandse personeel bij RAF-opleidingen en -eenheden bij de Nederlandse RAF-eenheden in de eigen personeelsadministratie ondergebracht en waren afspraken gemaakt met de RAF omtrent het beheer van Nederlands personeel ingedeeld bij de RAFVR (t.w. personeel bij RAF-opleidingen, bij 322Squadron en enig ML/KNL-personeel bij 1316 Dutch Communications Flight). Op 6 februari 1945 werd het zgn. "Opkomstdepot LSK" geopend te Eindhoven. Dit officieel op 1 februari 1945 ingestelde depot werd ingedeeld bij het september 1944 als onderdeel van het DNLSK te London gevormde "Commando Opleidingen LSK" (C.O.L.), dat belast was met de recruterings- en opleidingsfunktie. Het recruteren van LSK-personeel geschiedde aanvankelijk bij de aanmeldingsbureau's voor

de strijdkrachten die op diverse plaatsen in bevrijd Nederland (o.a. in Eindhoven en Maastricht) waren opgericht en voor een klein deel ook door de "liaison officers" van de Luchttransportdienst der LSK (bepaalde categorieën personeel zoals vooroorlogse vliegers, sportvliegers en M.T.S.-ers; het ging hierbij uitsluitend om Nederlanders die zich in het buitenland bij Nederlandse autoriteiten hadden gemeld). Het Depot LSK ging de recrutering, keuring en selectie en de doorzending van het aangeworven O.V.W.-personeel naar Engeland regelen. Nog in februari 1945 werden de eerste groepen O.V.W.-ers overgevlogen naar Engeland voor hun opleiding bij de RAF, dan wel voor verzameling in een kamp te Malvern Wells van waaruit transport naar Australië zou worden geregeld.

Inmiddels was als onderdeel van het "Metropolitan Communications Squadron" van de RAF te Hendon het reeds genoemde Nederlandse luchttransportonderdeel no. 1316 Dutch Communications Flight (D.C.F.) opgericht. Dit op 7 juli 1944 opgerichte onderdeel was in het bijzonder bestemd voor het onderhouden van de verbindingen met bevrijd Nederlands gebied en andere landen ten behoeve van de Nederlandse Regering en strijdkrachten. Deze Nederlandse vlucht werd direkt bij oprichting "LSK-onderdeel", hetgeen zich uitte in een gemengde personeelsbezetting geleverd door ML/KNL en MLD (overigens aangevuld met enig door de RAF uitgeleend grondpersoneel). In de organisatie van de DNLSK werd de D.C.F. aangeduid als de "Militaire Luchttransport Dienst", een dienst waarvan de D.C.F. na enige tijd (door uitbreiding van de grondorganisatie) alleen nog maar de vliegende arm vormden. In juni 1945 werd een tweede vliegende eenheid aan de dienst toegevoegd, namelijk de zgn. "Dutch Dakota Flight" te Croydon. Hoewel formeel onderdeel van een RAF-transportsquadron, viel deze vlucht net als de D.C.F. in de praktijk rechtstreeks onder de DNLSK. Het personeel was in dit geval gemilitariseerd KLM-personeel (in werkelijke dienst geroepen bij de ML/KNL) en enig ML/KNL-personeel.

Op 15 april 1945 kwam het nr. 6 Dutch Auster Squadron onder bevel van de DNLSK. Dit communicatiesquadron was al januari 1945 gevormd als Dutch Auster Flight doch opereerde aanvankelijk (hoewel van personeel en materieel voorzien door de zorg van het DNLSK) onder verantwoordelijkheid van de Minister van Waterstaat (eigenaar van de Auster-vliegtuigen). Op 16 april 1945 werd het onderdeel gestationeerd op Gilze-Rijen (toen RAF-basis) en als nr. 6 Dutch Auster Squadron onder bevel gesteld van de zgn. Commandant LSK Bevrijd Gebied. Het Commando LSK Bevrijd Gebied was kort daarvoor, in april 1945, als onderdeel van het DNLSK opgericht en gestationeerd te Eindhoven. Taak van dit onderdeel werd het als staforgaan fungeren voor alle in bevrijd Nederland gestationeerde LSK-onderdelen, voor zover niet behorend tot het C.O.L.

Ten tijde van de bevrijding werd het Commando LSK Bevrijd Gebied uitgebreid met een "air transport office" te Eindhoven (een ander a.t.o. werd ingesteld te Brussel), terwijl tevens de Voorlichtingsdienst LSK van London naar Eindhoven werd overgebracht. Op 1 juni 1945 werd de gehele organisatie "LSK Bevrijd Gebied" per vrachtautokonvooi van Eindhoven naar Ypenburg overgebracht, waarbij op genoemde datum de benaming van het Commando werd gewijzigd in "LSK Nederland". Als regel werd echter kortweg van Commando LSK gesproken. Pas in maart 1946 zou deze Nederlandse "arm" van het DNLSK verdwijnen door opname in de destijds uit London naar Scheveningen overgeplaatste Staf van het Directoraat. Na de bevrijding van Nederland bleef de situatie als hiervoor geschetst voor wat betreft de vliegende onderdelen voorshands bestaan. De beide in Europa ingezette squadrons (320 en 322) zouden tijdelijk deel gaan uitmaken van de geallieerde bezetingsmacht ("British Air Forces of Occupation") en zo-

dra mogelijk uit de operationele slagorde van de RAF worden afgevoerd. Na "verversing" van het personeelsbestand en na een opwerkperiode zouden de twee squadrons worden toegevoegd aan de luchtstrijdkrachten bestemd voor de strijd tegen Japan ("Tiger Force").

Gezien de door de RAF noodzakelijk geachte omscholing op de Mosquito-bommenwerper werd 320 Squadron - op 2 augustus 1945 - als eerste gedeaktiveerd. Sedert mei 1945 was dit squadron gestationeerd op de basis Achmer nabij Osnabrück, waar in juni 1945 reeds een eerste groep dienstplichtig grondpersoneel afscheid nam om te worden gedemobiliseerd. Op 15 augustus 1945 werden de Mitchell-bommenwerpers (gedeeltelijk RAF Lend Lease, gedeeltelijk Nederlandse Lend Lease) ingeleverd op RAF Station Fersfield in Engeland. Een deel van het luchtvarend en grondpersoneel aangevuld met een aantal recent door de RAF-scholen afgeleverde Nederlanders (nog altijd zowel MLD- als ML/KNL-personeel) werd vervolgens op 12 september 1945 overgeplaatst naar RAF Station Croft voor omscholing op de Mosquito. Enkele vliegtuigtelegrafisten en vliegtuigmitrailleurschutters werden aangewezen voor omscholing tot vlieger of waarnemer en het resterende personeel werd her en der over Nederlandse onderdelen en staven verspreid. Hoewel Japan inmiddels had gecapituleerd ging de Mosquito-conversie gewoon door in verband met de nu geplande inzet in Nederlands-Indië van 320 Squadron.

Het 322 Squadron was ten tijde van de Japanse capitulatie gestationeerd - sedert juli 1945 - op Wunstorf nabij Hannover. Ook bij dit squadron werd al in juni 1945 een deel van het grondpersoneel teruggetrokken voor demobilisatie. Op 15 augustus 1945 werden op twee man na alle RAF-vliegers overgeplaatst en vervolgens vervangen door Nederlanders, voor een deel ervaren vliegers, voor een ander deel jonge vliegers net uit OTU- training. Op 18 september 1945 was het "flying echelon" helemaal Nederlands (24 vliegers). Voor de verversing van het "servicing echelon" van het squadron (dat in tegenstelling tot dat van 320 Squadron grotendeels bestond uit dienstplichtig en vrijwillig dienstplichtig personeel) moest echter gewacht worden tot de eerste groepen oorlogsvrijwilligers - begin 1946 - door de RAF zouden zijn afgeleverd. De RAF besloot kort na VJ Day de squadrons bestemd voor "Tiger Force" zoveel mogelijk op te heffen danwel over te geven aan de nationale autoriteiten van de landen die de uitrusting en exploitatie van de "foreign squadrons" betaalden. Voor wat betreft 322 Squadron besloot Nederland echter tot (tijdelijke) deaktivering. Op 1 oktober 1945 werd een groot deel van het resterende grondpersoneel naar Nederland overgeplaatst en op 7 oktober 1945 werd 322 Squadron "reduced to a number only". De Spitfires (RAF eigendom) werden op 13 oktober via Gilze-Rijen overgevlogen naar RAF Station Lasham in Engeland en daar ingeleverd. Het resterende personeel werd vervolgens verspreid over diverse Nederlandse onderdelen en staven. Tot de tijdelijke deaktivatie van 322 Squadron was besloten omdat - in verband met een dringend verzoek uit Nederlands-Indië - de eerste groepen "oorlogsvrijwilligers" bestemd voor de verversing van het onderdeel, waren herbestemd voor de vorming van een nieuw naar Nederlands-Indië uit te zenden "Army Co-operation" squadron.

In september 1945 werd het primaire doel van de opbouw der luchtstrijdkrachten (in overeenstemming met politieke besluitvorming terzake) bijdrage aan het herstel van het Nederlandse gezag in Nederlands-Indië. De wederopbouw in Nederland (in bondgenootschappelijk verband) kwam op de tweede plaats. Aanvankelijk wilde men alle bestaande Nederlandse gevechtssquadrons (320, 321 en 322) zonder meer in Nederlands-Indië inzetten ter versterking van het ML/KNIL en de daartoe benodigde vliegtuigen, gronduitrusting en reservedelen aankopen uit RAF-voorraden. De opleidingen van luchtvarend en grondpersoneel bij de RAF voor de aan-

vulling van de personeelsbestanden en de vorming van nieuwe squadrons zouden zodra mogelijk naar Nederland worden overgebracht en in eigen beheer worden uitgevoerd onder leiding van het Commando Opleidingen LSK. Ook de in dit verband nodige uitrusting wilde men door het DNLSK laten aankopen uit RAF-voorraden. De bestaande afspraken met het Air Ministry omtrent het opleiden van luchtvarend en grondpersoneel werden in september 1945 door de Britten geannuleerd. Enkele nieuwe contracten werden door het DNLSK gesloten voor de opleiding van beperkte aantallen vliegers, waarnemers (navigator-bombardiers) en technici bij de RAF, om de periode te overbruggen tot het moment waarop eigen opleidingen in Nederland operationeel zouden worden. Plannen voor eigen opleidingen waren reeds in oktober 1945 goeddeels uitgewerkt en eind 1945 volledig gereed en voorzagen in de oprichting van een Initial Training Wing (I.T.W.) te Woensdrecht, een Voortgezette Vlieger Opleiding (V.V.O.) te Gilze-Rijen, een Aanvullende Vliegeropleiding Tweemotorigen (A.V.O.T.) en een Jachtvliegschool (J.V.S.) te Twente, alsmede een Waarnemersschool, een Telegrafistenopleiding en een Luchtschuttersopleiding te Gilze- Rijen. Voor een Technische Opleidingsingsinrichting (T.O.I.) zouden aanvankelijk faciliteiten in Engeland worden gehuurd wegens het ontbreken van een geschikte vestigingsplaats in Nederland.

In september 1945 verzocht het KNIL door tussenkomst van het Departement van Koloniën of een "Army Co-op squadron" zou kunnen worden uitgezonden naast de reeds geplande squadrons, aangezien hier dringend behoefte aan bestond in Nederlands-Indië. De ML/KNIL kon geen personeel bij de RAAF opleiden gezien de politieke situatie in Australië en het zeer snel afbouwen van haar opleidingscapaciteit door de RAAF. Voor wat betreft de squadrons gevechtsvliegtuigen dacht men nu dat de uitzending van 320 Squadron MLD, een nieuw te vormen ML/KL squadron (beide uit te rusten met de Mosquito-bommenwerper) en 322 Spitfire Squadron van de ML/KL een voldoende aanvulling zou betekenen op de ML/KNIL-sterkte. Toen de DNLSK de plannen hiervoor begon uit te werken bleek echter al snel dat een en ander niet op korte termijn te realiseren zou zijn. Voornaamste knelpunten waren:

a. de MLD kampte mede door de snelle demobilisatie van grote groepen dienstplichtigen met een groot tekort aan vliegend en grondpersoneel bij haar in Nederlands-Indië beschikbare eenheden, dat eerst aangevuld moest worden;
b. het in opleiding nemen van oorlogsvrijwilligers door de RAF was veel trager gegaan dan gedacht en kort na VJ Day zelfs helemaal gestopt; de aantallen bij de RAF in opleiding zijnd personeel waren daardoor zo gering dat voor het nieuwe ML/KL squadron en het opnieuw te formeren 322 Squadron gewacht zou moeten worden totdat de eerste klassen door de nieuwe eigen LSK-opleidingen zouden zijn afgeleverd.

Het tekort aan personeel bij de MLD was met name ernstig in 321 Squadron dat ten tijde van VJ Day op Ceylon was gestationeerd en toen was uitgerust met 12 Liberator-bommenwerpers en ca. 6 Catalina-patrouillevliegtuigen. De Liberators waren Britse "Lend Lease"-vliegtuigen en moesten eind september 1945 worden ingeleverd bij de RAF te China Bay (Ceylon), vanwaar RAF- en MLD-crews 6 toestellen overvlogen naar een verzameldepot in Brits-Indië. Op dringend verzoek van Nederlandse zijde en om te helpen voorzien in de urgente transportbehoefte voor "relief flights" op routes van en naar Nederlands-Indië mochten 6 Liberators tijdelijk worden aangehouden. Begin oktober 1945 werd het squadron geconcentreerd op de Cocos Islands, van waaruit 6 oktober 1945 een voordetachement werd geplaatst te Kemajoran op Java. Op 16 oktober 1945 werd dit detachement door indeling van een aantal Catalina's als "detachement 321 Squadron" operationeel. Op 8 december 1945 werd 321 Squadron (onder handhaving van een detachement te Kemajoran) geconcentreerd te Soerabaja, waar het op dezelfde dag met de

complete inventaris door de RAF werd overgegeven aan de Koninklijke Marine. De Liberators werden nu uitsluitend ingezet voor verkennings- en transportwerk in de Indische archipel. Eind 1945 werd door demobilisatie van dienstplichtigen het opereren met de relatief veel vliegend maar vooral veel onderhoudspersoneel vereisende Liberators een onhoudbare zaak. Besloten werd de toestellen te vervangen door een serie van 15 inmiddels uit USAAF-voorraden aangeschafte C-47's, die in Australië voor de MLD werden gerevideerd en 321 Squadron verder aan te vullen met in Australië beschikbare Catalina's. Vanaf december 1945 kwamen geleidelijk de C-47's ter beschikking en werden de Liberators afgevoerd. Begin 1946 werden de laatste 5 Liberators (één toestel was inmiddels te Semarang gecrashed) in opdracht van het RAF HQ in Nederlands-Indië te Soerabaja gesloopt, waarna per 1 februari 1946 uitsluitend nog met C-47's en Catalina's werd gevlogen. In verband hiermee was het onderdeel in januari 1946 herdoopt tot "Oostelijk Verkennings- en Transport Squadron" (O.V.T. Squadron).

Het 320 Squadron MLD was inmiddels nog steeds on non-aktief doch werd in maart 1946 op de vliegbasis Twenthe opnieuw geformeerd. Op 1 mei 1946 werd het echter opgeheven en het personeel grotendeels geplaatst bij het O.V.T. Squadron in Indië, dat door demobilisaties en overplaatsingen en het nog niet beschikbaar zijn van voldoende, uit krijgsgevangenschap teruggekeerd personeel met zeer ernstige personeelsproblemen kampte. Het herscholen van ex-krijgsgevangenen vliegers geschiedde overigens grotendeels in Nederland, waar de MLD-vliegers na een recuperatieperiode een "refresher course" kregen bij de inmiddels als eerste opleiding van het Cdo Opleidingen LSK op volle toeren draaiende A.V.O.T. op Twenthe. De voor o.a. 320 Squadron bestelde Mosquito-vliegtuigen werden afbesteld. De grondorganisatie van de DNLSK in Nederland was inmiddels ook enigszins uitgebreid, terwijl de recruteringsinspanningen na de bevrijding van Noord-Nederland werden verlegd naar de provincies boven de rivieren. Op 1 maart 1946 werd de Londense organisatie overgeplaatst naar Scheveningen onder achterlating van een dependance met de Staf van het C.O.L. in London, in verband met de noodzakelijke intensieve contacten met Air Ministry en RAF met betrekking tot personeel- en materieelaangelegenheden, alsmede voor de administratieve verzorging van het LSK-personeel geplaatst in Engeland. Op 1 mei 1946 werd de RAF-basis Langham gehuurd waar een geheel Nederlandse technische school verrees voor de opleiding van monteurs en hulpmonteurs, de "Dutch Technical Training School". Kleine groepen luchtvarenden waren inmiddels al bij de RAF in opleiding genomen en op 20 maart 1946 waren de eerste 13 vliegers gebrevetteerd, goeddeels mensen die voorjaar 1945 te Eindhoven waren opgekomen doch ten dele nog oorlogsvrijwilligers die zich al najaar 1944 hadden gemeld en vele maanden hadden zitten wachten tot ze eindelijk in opleiding konden werden genomen. De eerste opleidingen van het Commando Opleidingen LSK in Nederland draaiden inmiddels al uitstekend, in oktober 1945 was als eerste de opleiding van meteorologen van start gegaan bij het KNMI te De Bilt, welke opleiding op 1 februari 1946 in eigen beheer werd genomen, en in november 1945 was het eerste detachement personeel op Twenthe gestationeerd in verband met de te vormen A.V.O.T. In december 1945 was het eerste detachement voor de te vormen I.T.W. op Woensdrecht gestationeerd. Overigens werden de vliegbasis Woensdrecht en Twenthe respectievelijk 10 januari 1946 en 31 maart 1946 officieel door de LSK in gebruik genomen en februari 1946 resp. mei 1946 startten er de eerste officiele vliegopleidingen bij de A.V.O.T. en de I.T.W. op Oxford resp. Tiger Moth trainers.

Het Commando LSK Nederland was tot de integratie met het DNLSK ook gestaag gegroeid. In oktober 1945 werd op Ypenburg al de eerste van een aantal Centrale Magazijnen en Werkplaatsen opgericht en in december 1945 werd een Bureau Militaire Vorming opgericht bedoeld als

voorbereiding voor de vorming van een Regiment Luchtvaart Troepen, dat op 1 april 1946 werd opgericht. In april 1946 werd vliegbasis Valkenburg geheel door de LSK in gebruik genomen, waar nu het nr. 6 Auster Squadron opereerde en waar in juni 1946 ook de nr. 1316 Dutch Communications Flight uit Hendon werd gestationeerd. Van de vorming van meer operationele onderdelen kon voorlopig nog geen sprake zijn en alle aandacht lag bij het opleiden en vormen van personeel. Op 1 mei 1946 werd in dit verband ook de vliegbasis Gilze-Rijen in gebruik genomen waar de meeste in Engeland plaatsvindende luchtvarenden opleidingen naar werden overgebracht en scholen verrezen voor de opleiding van ondermeer boordtelegrafisten en waarnemers (navigator-bombardiers). In januari 1947 startte te Gilze-Rijen de Voortgezette Vliegopleiding (V.V.O.) van het Commando Opleidingen, waar de leerling-vliegers van de Militaire Luchtvaart en Marine Luchtvaart Dienst, na geslaagd te zijn voor de "Tiger Moth" cursus bij de I.T.W., op de "Harvard" hun brevet haalden. Het Commando Opleidingen LSK was toen evenwel reeds opgeheven en op 1 juli 1946, gezien de sterk gegroeide omvang, een Directoraat geworden onder de benaming Directoraat Luchtvaartopleidingen. De nog in Engeland achtergebleven organisatie van het voormalige C.O.L. werd nu naar Nederland overgebracht.

De opleidingen van zowel vliegend als grondpersoneel en van zowel ML- als MLD-personeel bleef bij het Directoraat Luchtvaartopleidingen ondergebracht. Alleen de militaire training was gescheiden, de selectie geschiedde voor alle kandidaten op Ypenburg bij het Depot Personeel (tot 1 juni 1945 Opkomstdepot LSK geheten en waarvan o.a. onderdeel was de in 1945 op Ypenburg opgerichte Selectie Commissie Vliegtuig Bemanningen), doch de militaire vorming daarna vond plaats bij het Regiment Luchtvaarttroepen voor het ML-personeel en een Marine Opleidingsinrichting voor het MLD-personeel. Het Depot Personeel kwam nu rechtstreeks onder de Staf DNLSK in Scheveningen zodat het Directoraat Luchtvaartopleidingen zich kon concentreren op de diverse technische en vliegende opleidingen. In juni 1946 was inmiddels de "Dutch Ferry Flight" op de Engelse basis Pershore opgericht, welke eenheid werd belast met het overvliegen van een groot aantal in Engeland uit surplus-voorraden aangekochte lesvliegtuigen en Spitfire jachtvliegtuigen. Op 17 juni 1946 werd het nr. 6 Dutch Auster Squadron als eenmotorigevlucht ingedeeld bij de tot Transport Vliegtuigafdeling omgedoopte 1316 Dutch Communications Flight, terwijl op dezelfde datum nr. 1 Oefen ArVa werd opgericht op Woensdrecht. Dit nieuwe squadron vertrok met voor het grootste deel in Engeland opgeleid personeel als nr. 1 Artillerie Verkenningsafdeling op 16 oktober 1946 naar Nederlands-Indië. Austervliegtuigen, voertuigen en uitrusting werden rechtstreeks uit Engeland naar Indië verscheept. In juli 1946 was inmiddels op Twenthe de Jachtvliegschool (J.V.S.) gevormd waar jonge vliegers die in Engeland of bij de V.V.O. op Gilze-Rijen hun brevet hadden gehaald op de Spitfire tot jachtvlieger zouden worden bijgeschoold[2]. Dit onderdeel was overigens een onderdeel met uitsluitend ML-personeel en werd als een operationeel onderdeel beschouwd zodat het in de begintijd rechtstreeks onder de Staf in Scheveningen ressorteerde. In oktober 1946 werd (op papier) te Twenthe ook nog nr. 1 Jachtvliegtuigafdeling gevormd welk onderdeel evenwel pas in maart 1947 (toen ook de eerste voorlopige organisatie werd gepubliceerd) en onder de benaming nr. 322 Jachtvliegtuigafdeling uit de J.V.S. werd afgesplitst. Ook dit was een "ML-onderdeel" en bestemd om na voltooiing van de training op Twenthe in september 1947 naar Indië te vertrekken.

In maart 1947 werd de funktie "Chef van de Luchtmachtstaf" ingevoerd waarop per 1 april 1947 het "Commando Legerluchtmacht Nederland" werd opgericht. De scheiding van ML en MLD was hiermee een feit en alleen het Directoraat Luchtvaartopleidingen en Depot personeel bleef gecombineerd ML/MLD. Het Directoraat LSK werd op 1 april 1947 opgeheven en het Marinepersoneel werd overgeplaatst of ging over naar de Legerluchtmacht. De Staf van het Com-

mando Legerluchtmacht Nederland overkoepelde nu de navolgende onderdelen: het Regiment Luchtvaarttroepen (nu herdoopt tot Commando Luchtvaarttroepen), het Directoraat Luchtvaartopleidingen, het Depot Personeel en de reeds opgerichte operationele onderdelen en Centrale Magazijnen en Centrale Werkplaatsen. De eerste commandocommandant van het Commando Legerluchtmacht Nederland werd Kolonel (later Generaal-majoor) I.A. Aler, daarvoor Directeur Luchtstrijdkrachten. De basis voor de huidige Koninklijke Luchtmacht was gelegd.

Bronnen:
- "Londen Archief", voormalige Ministerie van Oorlog;
- "Witboek 1955" en begrotingsplannen Kon. Luchtmacht (SMLH);
- Gegevens m.b.t. 320 en 321 Squadron MLD (ontvangen van AMH);
- "Het wapen der Militaire Luchtvaart in de Engelse periode 1940 - 1945", J. Tammes, Staatsdrukkerij 1961.

Noten:
1) Deze drie squadrons waren nr 320 van de MLD (evenwel met een gemengde MLD-ML/KNL bemanning), nr. 321 van de MLD (MLD-bemanning met slechts enkele bij de MLD gedetacheerde ML/KNL-personeelsleden) en nr. 322 van de ML/KNL (ML-bemanning met enkele bij de ML/KNL gedetacheerde MLD-personeelsleden).
2) Dit onderdeel was door personeel- en materieelgebrek evenwel verre van operationeel en begon pas na de winter '47 - '48 enigermate te functioneren.

Gebruikte afkortingen

WNR	- waarnemer
DNLSK	- Directoraat Nederlandse Luchtstrijdkrachten
KNL	- Koninklijk Nederlands Leger
OVW	- Oorlogsvrijwilliger
RAF	- Royal Air Force
MLD	- Marine Luchtvaartdienst
ML	- Militaire Luchtvaart
KNIL	- Koninklijk Nederlands Indische Leger
RAAF	- Royal Australian Air Force
RAFVR	- Royal Air Force Volenteer Reserve
CO	- Commando Opleidingen LSK
LSK	- Luchtstrijdkrachten
MTS	- Middelbaar Technische School
DCF	- Dutch Communication Flyght
OTU	- Operational Training Unit
ITW	- Unitial Training Wing
VVO	- Voortgezette Vlieger Opleiding
AVOT	- Aanvullende Vlieger Opleiding Tweemotorigen
JVS	- Jachtvliegschool
TOI	- Technische Opleidingsinrichting
USAAF	- United States Army Air Force
OVT	- Oostelijk Verkennings- en Transport Squadron
KNMI	- Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut

C.A. Heshusius

ONZE 2.200 MILITAIRE DODEN EN HET ERE-VELD "PEUTJOET" OP ATJEH

Een beschouwing over een bijna vergeten Nederlands militair kerkhof in Atjeh en onze gevallenen in de Atjeh-oorlog (1873-1913)

Atjeh ook helemaal niet meer actueel

De Atjeh-oorlog is voor ons bepaald niet meer actueel te noemen sinds er zo veel gebeurd is met Nederland in de Tweede Wereldoorlog, sinds ons land twee spectaculaire militaire nederlagen leed, in Europa in 1940 en in Zuid-Oost-Azië in 1942. En sinds de souvereiniteit in Nederlands-Indië werd overgedragen ondanks onze reusachtige militaire inspanning, waarbij wij meer dan 100.000 militairen overzee zonden.
Die Atjeh-oorlog nu begon meer dan een eeuw geleden: om precies te zijn was het in maart 1873 dat wij het rijk Atjeh formeel de oorlog verklaarden en dat er een Nederlandse expeditionaire strijdmacht van bijna 3.400 man onder een generaal landde in Atjeh[1].

Oorlog

Het was een voor die tijd grote operatie; een landing, inzet van marineschepen in een nog vrij onbekend land, een ruig gebied, 1½ maal zo groot als Nederland met iets meer dan een ½ miljoen inwoners. Een land op de uiterste noordpunt van het grote eiland Sumatra en met een zeer godsdienstige islamitische bevolking; erg onafhankelijk voelende mensen, fier en uiterst strijdlustig.
Deze Nederlandse militaire agressie zou de geschiedenis ingaan als de eerste Atjeh-expeditie. De Atjeh-oorlog was begonnen en die zou voortduren met steeds wisselende hevigheid, politieke en militaire complicaties, tot in 1913, toen het laatste verzet door ons was gebroken. En deze 40-jarige krijg besloot tevens de lange periode waarin Nederland nagenoeg de gehele Oost-Indische archipel onder zijn gezag had gebracht en heerste over het Nederlands-Indië zoals wij dat kenden tot aan de Pacific-oorlog welke eind 1941 begon.

De misrekening

Bij ons militair-imperialistisch streven, waar met zo weinig mogelijk geweld en financieel steeds op de goedkoopste wijze (dus met een geringe troepensterkte) moest worden gehandeld, kwam men met de berekening omtrent de hoeveelheid in te zetten militaire middelen wel eens faliekant uit. Vanuit het stevig in onze handen zijnde hoofdeiland Java zijn in de loop van de 19e eeuw verscheidene militaire expedities van diverse grootten naar de andere eilanden gezonden. Het programma was stereotiep: oorlogsschepen op de rede, ultimatum, soms een bombardement, landingen van KNIL-troepen en de tegenstanders werden verslagen of vlot tot onderhandelen gedwongen, het gezag vestigde zich, de driekleur werd gehesen en de expeditie scheepte zich in, met achterlating van een kleine militaire bezetting. Nagenoeg altijd wonnen de KNIL-eenheden de strijd. Soms lukte dat niet dadelijk; dan kwamen er versterkingen van Java en alles was geklaard.
Maar in Atjeh liep dat allemaal heel anders: voor onze militaire en politieke leiding een uiterst onaangename verrassing. De Atjehers vochten namelijk meteen terug. En hoe... Het werd een reeks van hevige gevechten waarbij wij nauwelijks voordelen wisten te behalen en diverse ernstige tactische misslagen demonstreerden; tot overmaat van ramp sneuvelde onze bevelhebber generaal-majoor J.H.R. Köhler. De expeditie scheepte zich weer in en was binnen twee maanden terug in Batavia op Java. Een blamage van de eerste orde[2].

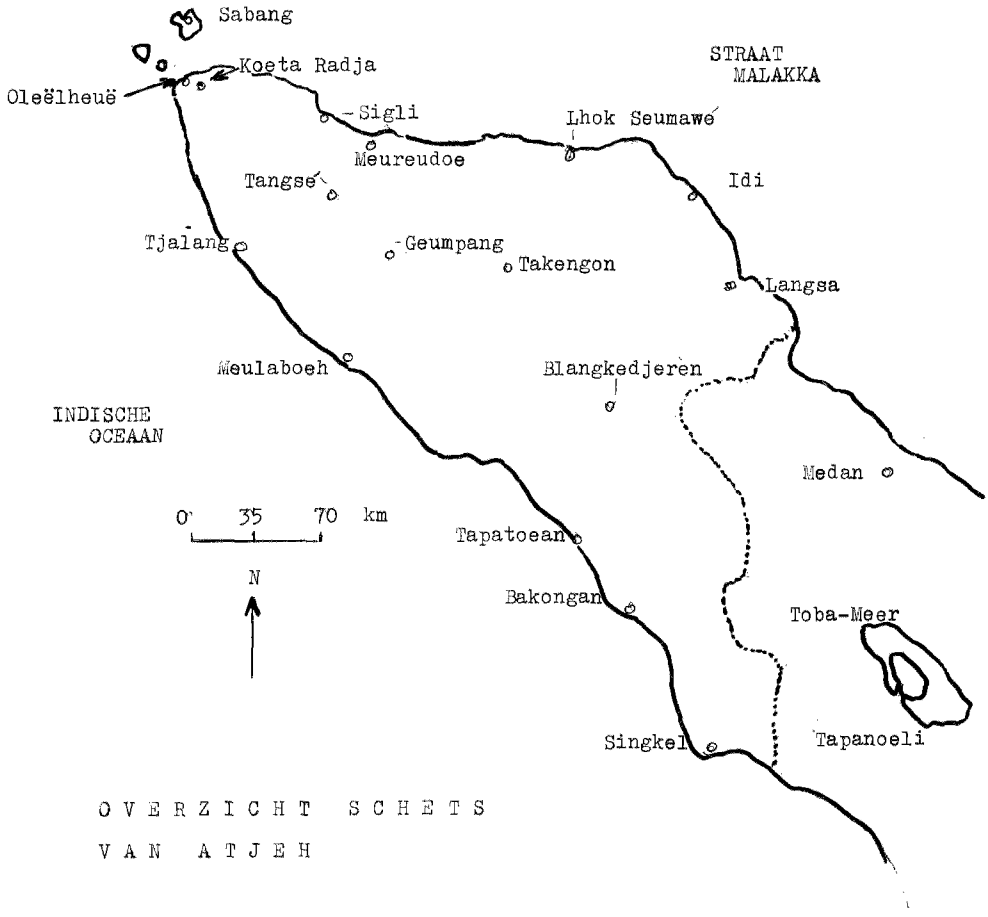

O V E R Z I C H T S C H E T S
V A N A T J E H

Toelichting:
Koeta Radja in 1875; geheel in NO-hoek onze eerste begraafplaats en geheel in ZW-hoek bij Kota Gonnoengan en K.PODJOET = PEUTJOET, in stippellijn de latere omtrek van ons ereveld Peutjoet.

SCHETS VAN HET

BIVOUAK PENAJOENG

EN VAN DEN

KRATON MET OMGEVING

(uit boek van G.F.W. Borel, "Onze vestiging in Atjeh", 1878)

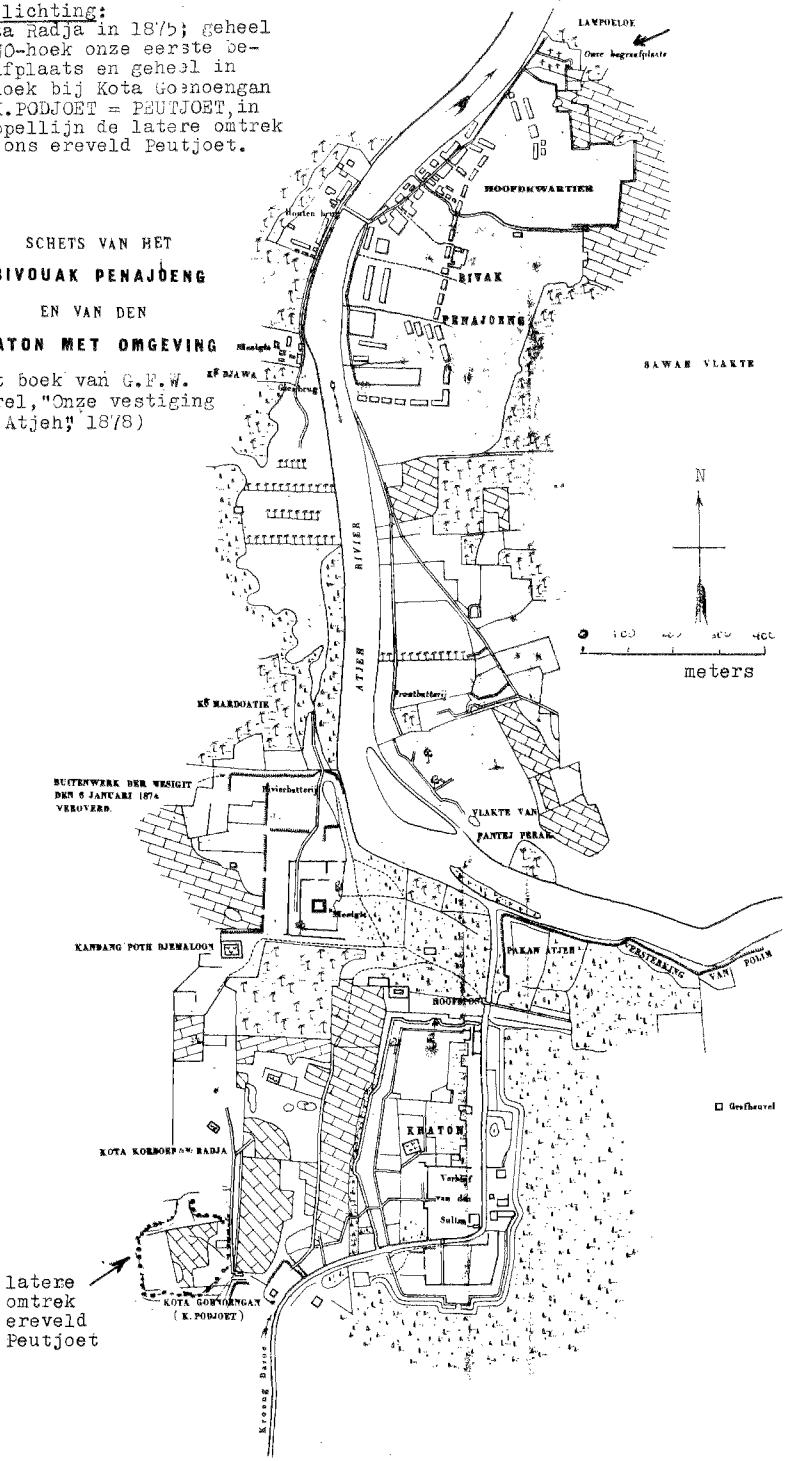

latere omtrek ereveld Peutjoet

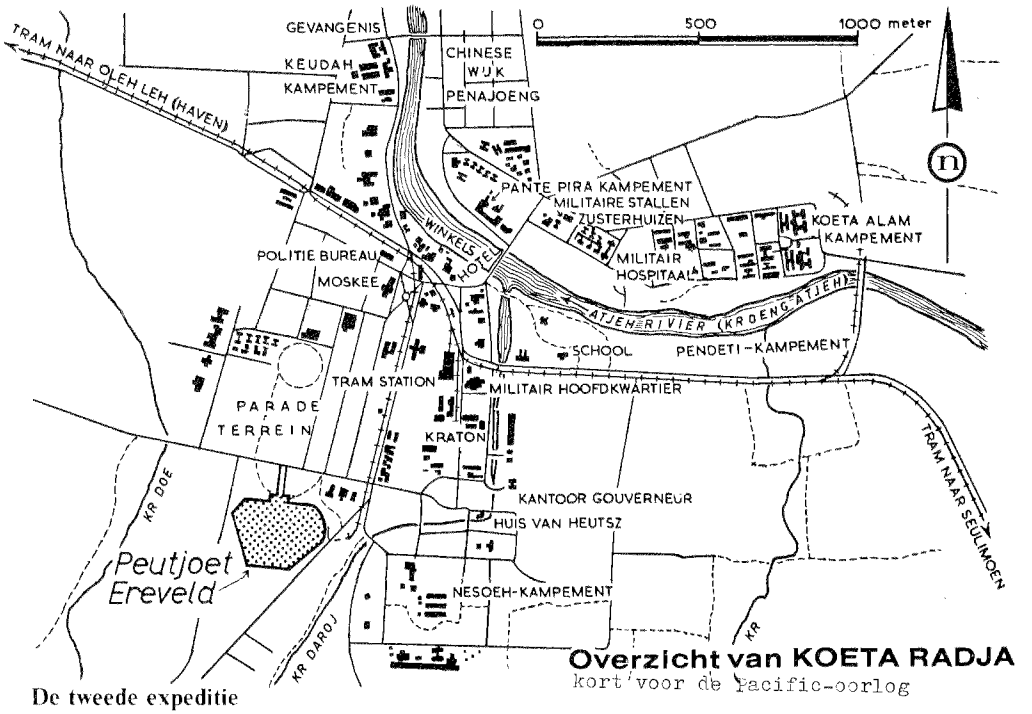

De tweede expeditie

Een tweede expeditie was nodig, nu met meer dan verdubbelde kracht: ruim 8.200 man onder luitenant-generaal J. van Swieten en met meer dan 270 stukken geschut. Opnieuw een landing niet ver van de hoofdstad Koeta Radja in november van het zelfde jaar 1873; nu succesvol zodat de kraton van de hoofdstad al in januari 1874 was veroverd en het militaire doel was bereikt[3]. Atjeh werd prompt ingelijfd bij Nederlands-Indië; de expeditie scheepte zich weer in en een troepenmacht van ruim 3.000 man werd achtergelaten als kern van onze blijvende macht aldaar; deze bezetting had een sterkte van ruim 10% van het potentieel van het KNIL. Maar intussen waren er in onze gelederen geduchte verliezen geleden: ruim duizend militairen waren omgekomen, bijna 800 gewond en bijna 900 wegens ziekte geëvacueerd[4].

In het kort het verdere verloop

Onze troepen bezetten maar een klein gebied in de streek Groot-Atjeh, aan de monding van de grote Atjeh rivier, de Kroeng Atjeh. Met een smalle landstrook waren de troepen, die enkele kilometers landinwaarts een klein gebied van maar enkele kilometers straal beheersten, overal omgeven door een immer agressief optredende tegenpartij.

Wij zullen niet trachten de hele oorlog te behandelen: daar is overigens literatuur genoeg over geweest, tot in de huidige tijd[5]. Slechts een enkele opmerking. Tot 1884 werd hard gevochten om ons kleine territoir in Groot-Atjeh en met succes: de ruimte werd aanzienlijk vergroot en ook landden onze eenheden blijvend op twee punten elders in de zo geheten "Onderhorigheden", aan de noord- en oostkust. Na 1884 en eigenlijk nog tot 1896 ging het weer bergaf met ons gezag en met de militaire toestand. Er kwam toen een van uit Nederland opgelegde politieke beslissing (gebaseerd op zuinigheid), waarbij onze eenheden in Groot-Atjeh zich moesten terugtrekken op een passief opgezette fortenlinie om Koeta Radja heen, in een gebied van luttele vierkante kilometers groot. Voor deze merkwaardige opzet werd een allerminst fraai woord uitgevonden, namelijk "concentratie". Men sprak over de "geconcentreerde linie". Reeds al in 1893, maar definitief pas in 1896 (het bekende overlopen van Toekoe Oemar) begon van onze

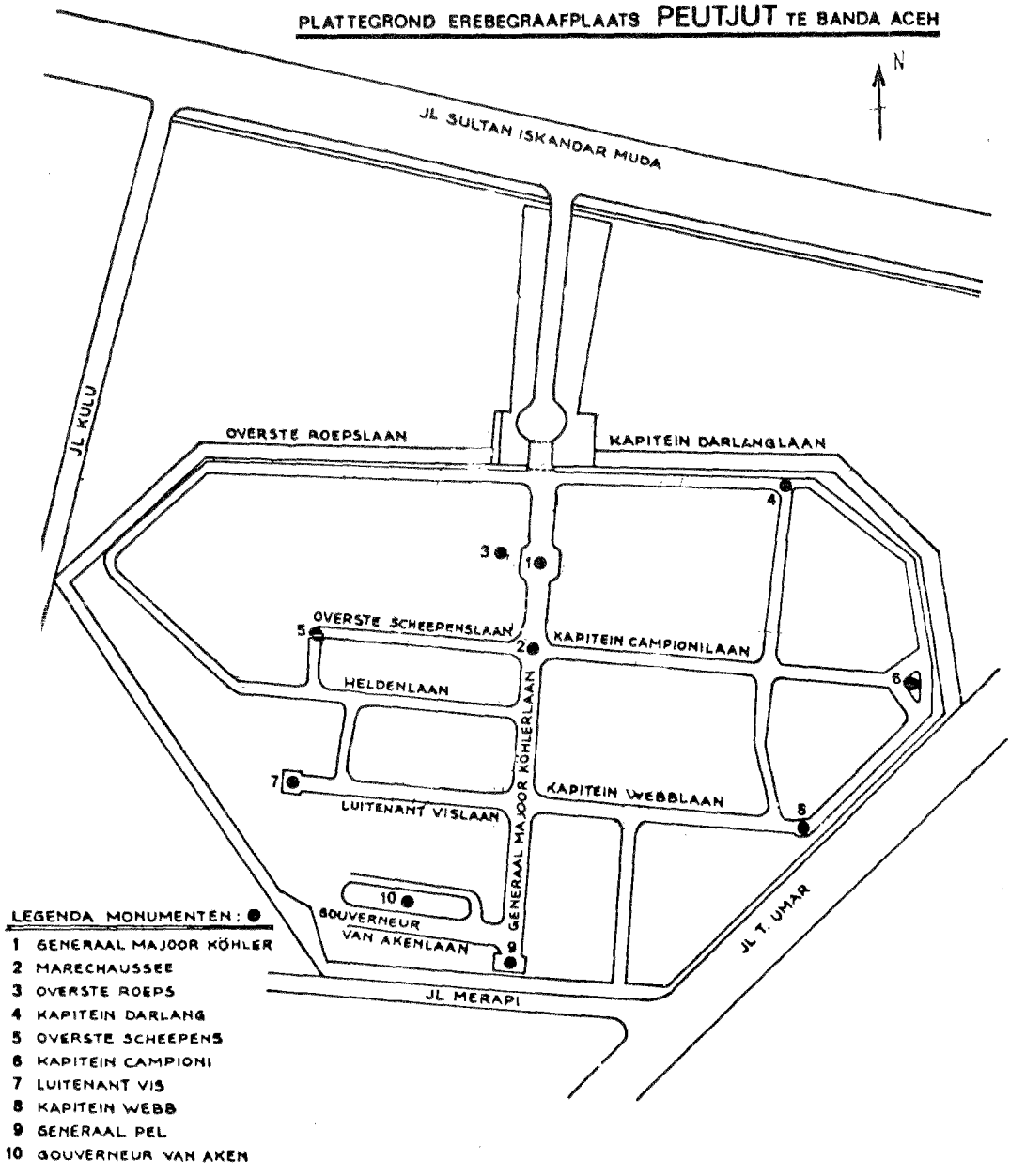

zijde een lange periode van harde en agressieve krijg die zich ook uitbreidde tot in alle Onderhorigheden, achtereenvolgens onder leiding van onze militaire commandanten, die tevens ook civiel gouverneur waren, de generaals van Heutsz, van Daalen en Swart. Totdat in 1913 de krijg daar verstomde en Atjeh in 1918 definitief een civiel bestuur kreeg.

De militaire doden

Bij onze eerste expeditie (waar wij 45 man verloren) werden de doden begraven dicht bij de monding aan de oever van de Kroeng Atjeh[6]. Van één der gevallenen echter, generaal Köhler, werd het stoffelijk overschot per schip meegevoerd naar Batavia en aldaar onder grote belangstelling en met veel militair eerbetoon ter aarde besteld op de Europese begraafplaats Tanah

De 2e Atjeh-expeditie in volle gang, 1874. Nog vóór de verovering van de Kraton zien wij Europese soldaten, nog enkele met sjako's op het hoofd, binnen de opgeworpen wallen bij de westzijde van de Missigit-Besar (de grote moskee). Zou men over de wal naar links kijken, dan zou men op 6 à 700 meter de nog niet geheel veilige vlakte bij Kampong Podjoet (= Peutjoet) zien. In deze periode waren er bij het KNIL nog veel Europese manschappen, ongeveer 15.000, bijna zo veel als inheemse soldaten. Rechts ziet men de schamele onderkomens voor de manschappen: nauwelijks hygiëne, dubieus drinkwater, slechte latrines, veel vliegen, tropische hitte: een invitatie voor de cholera in dit miserabele oord. Op de achtergrond het sombere geboomte ...Koeta Radja zouden wij deze plaats gaan noemen.
(coll.: 48 Pain.bat. "Van Heutz")

Abang. Pas na ruim een eeuw zou het gebeente van Köhler weer naar Atjeh terug worden gebracht en worden her-begraven op het ere-veld Peutjoet. Wij komen er straks op terug.
Bij de tweede expeditie vonden de begravingen eerst hoofdzakelijk plaats eveneens aan de Kroeng Atjeh, op de oostelijke oever bij kampong Lampoeloe aan de noordrand van ons militaire tussenreduit Penajoeng[7].
Uiteindelijk, in de loop van 1874, werden onze doden te ruste gelegd op een vlakte, gelegen in de zuidwest-hoek van Koeta Radja, op ongeveer een halve kilometer westelijk van ons militaire centrum "de Kraton", nabij kampong Podjoet. Woorden en vooral geografische namen in de Atjehse taal, zijn moeilijk precies te schrijven met ons schrift (over de uitspraak zwijgen wij maar); in het verdere verloop zullen we deze begraafplaats aanduiden met "Peutjoet".

Getallen
Volgens redelijk nauwkeurige doch ook weer niet volledige gegevens, verzameld door G.D.E.J. Hotz[8], zijn er in Atjeh tenminste 1.216 militairen in Nederlandse dienst (bijna allen van het KNIL of daarbij gedetacheerd vanuit het Nederlandse Leger -de KL- en enkele van de

Koninklijke Marine) gesneuveld. Verder zijn er 793 overleden aan verwondingen die zij door de vijand hadden bekomen. Men komt dan aan een totaal van tenminste 2.009 onzer militairen die zijn gedood door vijandelijke Atjehse acties.
Uiteraard zijn er in de wereld militaire conflicten geweest waarbij het doden-cijfer bij de militairen onnoemelijk veel hoger is geworden, doch daar gaat het in ons geval niet om. Voor het Nederlandse militaire optreden in Indië mogen wij gerust stellen dat ruim twee duizend actiedoden een fors getal is. Dat verliescijfer uit Atjeh is enige malen groter dan dat van de acties van het KNIL in alle andere gebieden van de archipel tesamen, met uitzondering van de Java-oorlog (1825-30 met 15.000 omgekomen militairen)[9].
In Atjeh moeten we nog optellen het aantal overleden militairen wegens "non-action"-oorzaken: we komen op niet minder dan circa 10.000 in deze categorie: dus ziekten, ongevallen enzovoorts.
Het totale doden-getal bij de militairen die op last van het Nederlandse gezag bij de oorlog op Atjeh waren betrokken komt dan op 12.000[10]. Een formidabel getal verhoudingsgewijs, zeker ook omdat het al weer zo veel jaren na de Java-oorlog gebeurde: betere inzichten in de handhaving van de hygiënische maatregelen bij troepen te velde en de betere medische verzorging.

Epidemieën

De verhouding in het dodental onder onze militairen in Atjeh is wel erg curieus: men zou het niet zeggen dat de kans van de soldaat om daar het leven te verliezen vijf maal zo groot was door, zeg maar, ziekten, dan door het geweer of de klewang van de Atjehers.
Tijdens de perioden van ontzettende epidemieën bezweken vooral in de aanvang van de krijg tot aan circa 1880 vele militairen aan de cholera en (ook later nog) vooral aan de beri-beri, een kwaadaardige avitaminose.
Een idee van de omvang van de sterfte krijgen we niet zo gemakkelijk uit statistieken, maar wel uit een klein tabelletje waarin na het jaartal de legersterkte op Atjeh genoteerd staat, daarna de sterfte in aantallen en ten slotte het percentage:

1875	5.220	1.316	25,2%
1876	8.951	1.398	15,6%
1877	9.422	944	10 %
1878	10.454	778	7,4%[12]

Begraven

Na 1880 daalde, ondanks de beri-beri, het percentage van overlijden wegens niet-actie-oorzaken, maar verliezen van allerlei aard bleven wij lijden. Toen de oorlog zich na 1896 ook naar de Onderhorigheden verplaatste, vielen ook daar doden te betreuren en werden daar eveneens militaire begraafplaatsen ingericht. Dit was onder meer het geval in de plaatsen Bakongan, Blang Kedjerèn, Lhok Seumawé, Meredoe en Idi. Onze doden liggen in Atjeh overal begraven, niet allen dus in en bij Koeta Radja en niet allen op de ere-begraafplaats Peutjoet.
Want ook elders nabij de hoofdstad werden islamieten in bepaalde gevallen ook buiten Peutjoet ter aarde besteld. Preciese gegevens zijn niet voorhanden. Bovendien weten wij van Peutjoet vrij veel en is speciaal dit ereveld gehandhaafd gebleven. Alle overige begraafplaatsen van onze militairen in Atjeh zullen nu wel geheel overwoekerd en onherkenbaar zijn geworden als ze in het terrein liggen; of door de tijd weggevaagd zijn, dan wel officieel geruimd. Van wat nog

Beeld uit Koeta Radja; 30% van het KNIL ligt in en rond de stad. Gezinnen van militairen gaan zich vestigen in dit sombere oord en men gaat huizen op palen bouwen. Er is zelfs een verkeersregeling, want op het bordje, rechts bij de lantaarnpaal staat RUITERS STAPVOETS. Het is circa 1880; de cholera wordt iets minder, maar nu begint de beri-beri-epidemie slachtoffers te eisen en niet zo weinig. Alle geknetter van de vuurwapens en de donder van het geschut wordt door een ieder gehoord, want de vijand is vlakbij en steeds vallen er gesneuvelden. Langs deze straat, voerend naar de Kraton, kwamen steeds maar die begrafenisstoeten voor Peutjoet. Somber tromgeroffel, langzame rouw-pas; moreel fnuikend. (foto nr 95/10/50/32 Koninklijk Instituut voor de Tropen)

herkenbaar zal zijn, is de registratie weg en zijn vaak ook de naamplaten verwijderd. Wij constateerden dit verschijnsel recentelijk zelfs op Java bij de Europese en christelijke kerkhoven van voor 1942.

De "andere" doden

Alvorens wij ons meer op het enige overgebleven kerkhof, Peutjoet, zullen gaan concentreren, lijkt het zinvol om zeer beperkt even aandacht te schenken aan de overige slachtoffers van de Atjeh-oorlog. Want uiteraard vielen er naast de militairen in Nederlandse dienst nog vele andere doden te betreuren. Allereerst gaat het om de dwangarbeiders (dragers, werkvolk, corveeërs), inheemse burgers met langdurige vonnissen; zij werden in massa ter beschikking gesteld van onze militaire eenheden op expeditie. En zij deelden alle risico's en vermoeienissen van onze militairen tijdens acties en patrouilles; ook zij leden verliezen bij de epidemieën. Deze veroordeelden komen in de militaire literatuur van het KNIL voor onder diverse benamingen: gestraf-

Een beeld van omstreeks 1894, even buiten Koeta Radja, uit de periode van de geconcentreerde linie. Op een plaats zonder trambaan. Daar gingen de transporten van de posten naar de hoofdstad te voet over afstanden van 4 tot 6 kilometer. Hier vervoer van gewonde en dode militairen; die werden in brancards gelegd en gedragen door dwangarbeiders. De tocht ging dan hetzij naar het hospitaal hetzij meteen door naar Peutjoet. Voor, achter en tussen de brancards een gewapend geleide; ook in witte broek vermoedelijk een officier van gezondheid (arts). Onderweg werden de transporten meer dan eens overvallen; dan kon het gebeuren dat er wéér verliezen werden geleden. Een macabere optocht; de sombere bomen op de achtergrond vormden een passend decor. (uit H.C. Zentgraaff, Atjeh)

ten, kettingberen (of eenvoudigweg "beren") en strapans. Van hen zijn nauwelijks juiste verliescijfers bekend. Aanvaardbare verklaringen en berekeningen terzake gemaakt door de schrijver Paul van 't Veer geven voor hen een dodencijfer van maar liefst 25.000[12]. Tenslotte geeft genoemde auteur ook een berekening betreffende het aantal omgekomen Atjehse strijders en burgers aan, gesneuveld of op andere wijze omgekomen tengevolge van de oorlogshandelingen: de schatting ligt dan tussen de 60 en 70.000[12].

Koeta Radja

Men kan gevoeglijk stellen dat tot en met het gebeuren rond de geconcentreerde linie en de affaire met Toekoe Oemar, onze militaire activiteiten zich voornamelijk afspeelden in Groot-Atjeh en binnen een straal van circa 10 à 12 km van de hoofdplaats Koeta Radja, op circa vier kilometer van de kust in het binnenland gelegen, helemaal in de noordpunt van Sumatra.
Koeta Radja was daar toen het absolute militaire centrum; eerst later verspreidde het militaire

gebeuren zich meer. In de hoofdstad was het eigenlijk alles militair wat de klok sloeg; niet alleen vier grote kazernecomplexen ("kampementen" zei men), maar staven, bureaus, logistieke installaties en het zeer grote en uitgestrekte militaire hospitaal. Het was allemaal gegroeid van niets tot iets, want in den beginne was er totaal niets. Men vergelijke slechts schets C met schets D.

Koeta Radja, oorspronkelijk alleen maar bestaande uit de missigit en kraton, lag bij de samenvloeiing van de Kroeng Atjeh en de Kroeng Daroy, en was door de oorlog een plaats van betekenis geworden, met een uitgesproken militair aanzien. Tegen 1880 lag circa 30% van het KNIL in en om de stad; in het begin van de 20e eeuw was dat nog altijd 18%; in 1922 13%[13]. Een duidelijke concentratie van kracht vergeleken met al de overige gebieden buiten Java; anders gezegd: absolute militaire noodzaak gezien de aard van het volk van Atjeh. Maar genoemde militaire dichtheid op Atjeh kon alleen maar gehandhaafd blijven indien er geregelde aflossingen kwamen vanuit Java en als de vele zieken massaal per schip konden worden geëvacueerd naar herstellingsoorden. Het op operationele sterkte houden van de troepenmacht op Atjeh is destijds steeds een zware taak geweest waaronder de leiding van het KNIL immer gebukt ging[13].

Donker en somber

Koeta Radja was zeker geen mooie en beslist geen vrolijke stad. Amusement is er nauwelijks geweest buiten de cantines en sociëteiten. Het klimaat was uitgesproken warm en vaak met hevige rukwinden. Tot in de jaren na de eeuwwisseling zag het er donker en somber uit, vanwege de vele schaduwbomen en typerende zeer hoge oerwoudstammen. Door de vele regens die de rivierbedddingen niet konden verstouwen en het geringe verval daar in, stond de plaats soms een paar maal per jaar geheel blank. Niet voor niets stonden de woningen meestal op palen, althans niet direct op het maaiveld. Tot aan het einde van de Atjeh-oorlog hebben de militairen van het KNIL in donkerblauwe uniformen gelopen, waarbij het hoofd eerst was bedekt door een donkere sjako en na 1895 door een eveneens donkere helmhoed (pas na 1904 hier en daar ook de donkerbruine bamboe-hoed). Ook deze kleding accentueerde dus het sombere beeld van Atjeh en Koeta Radja uit die tijd. Het was ook de periode dat de fotografie uiteindelijk ook naar Atjeh kwam en daar furore maakte. Want talrijk zijn de foto's uit Koeta Radja van de 2e expeditie en de geconcentreerde linie. Maar altijd somber en met militairen in het donker gekleed...

Cholera

Maar er was nog veel meer "donker" in die tijd...: de epidemieën. Met de aanvoer van de troepen uit Java bij de aanvang van de tweede expeditie kwam ook deze vreselijke ziekte mee naar Atjeh; op een enkel troepenschip waren al doden tijdens de overtocht in zee gegooid. In de dicht opeen legerende troepenmacht in en om de kraton van Koeta Radja woedde de epidemie hevig en ook de Atjehers er om heen werden in massa aangetast. Men stond absoluut machteloos tegen dit drama: de bacterie die de ziekte verwekte zou pas in 1883 ontdekt worden...

En dan zoveel mensen boven op elkaar met onbetrouwbaar drinkwater, slechte latrines, tekort aan hygiënisch besef, de tropische temperaturen en de vliegen. Het decor in Koeta Radja wordt scherp getekend door de kapitein der artillerie G.F.W. Borel in 1875; dat was dus al tijdens de tweede, mogelijk de derde cholera-explosie: "... De maand februari was voor ons met betrekking tot de gezondheidstoestand buitengewoon ongunstig geweest. Allerlei dodelijke ziekten, maar vooral de cholera, hadden op vreselijke wijze onder de troepen en koelies huis gehouden, niet alleen te Koeta Radja, maar ook op sommige posten. Sedert onze landing op Atjeh's kust hadden we nimmer in een zo kort tijdsbestek zulke schrikbarende verliezen geleden als thans... Al-

leen in de ambulances te Koeta Radja stierven bijna 500 mensen, waaronder 270 militairen, dus gemiddeld 15 à 18 per dag; er waren dagen waarop het sterftecijfer tot 25 en zelfs tot 30 klom... Het hoofdkwartier geleek thans één ziekeninrichting, waar van de morgen tot de avond niets dan treurige tonelen te aanschouwen waren; dit werkte zeer nadelig op het moreel der weinigen, die nog het voorrecht ener goede gezondheid genoten. Onophoudelijk zag men lijken door de binnenruimte van Koeta Radja vervoeren; zij werden eenvoudig in een sprei gewikkeld en door middel van een op wielen geplaatste brancard naar het kerkhof te Kampong Podjoet gebracht. Die onheilspellende wagentjes, door een paar kettinggangers getrokken en van een ziekenvader begeleid, reden steeds heen en weder tussen de ambulances en de begraafplaats; zij mochten daartoe niet buitenom de borstwering gaan, wat zeer goed te doen geweest ware, maar moesten binnendoor, langs de kazernen der troepen, de grote weg volgen zo het heette om de doden niet stil weg te moffelen. Men had nochtans beter gedaan dergelijke tonelen, die hoe langer hoe menigvuldiger werden, aan het oog der soldaten te onttrekken, want ze dienden alleen om moedeloosheid te verwekken en de sombere stemming, die vrij algemeen heerste, nog te verhogen. (...) De ziekenloodsen waren op de zijden geheel open, zodat men voortdurend het gezicht had op de rijen kribben, waarin vele lijders lagen te zieltogen..."[14]. (N.B. Kampong Podjoet = "Peutjoet")

Overkomst dringend gewenst

Wij hebben op jeugdiger leeftijd eens geluisterd naar het aangrijpende verhaal van een oom, die destijds in Atjeh als kind, tesamen met zijn jonger zusje, zijn moeder had verloren gedurende een cholera-epidemie. Zijn vader, de officier van gezondheid der 2e klasse (eerste luitenant) A.A. Grondhout, bijna 30 jaar, stond toen alleen met de kinderen. Zijn chef, die in Holland een jongere ongetrouwde zuster had, zond ijlings een telegram hierover naar haar. Zij stapte prompt op de eerstvolgende mailboot en was relatief snel ter plekke in Atjeh, waar zij de verzorging van beide kinderen dadelijk op zich nam. En men begrijpt het: zij werd de nieuwe doktersvrouw. Oom had een grote verering voor zijn stiefmoeder: hij aanbad haar, zo vertelde hij ons... Zijn eigen moeder werd op Peutjoet begraven.

Beri-beri

De oorzaak van de sterfte, de eerst als zeer geheimzinnige ziekte geziene avitaminose, werd pas tussen 1886 en de eeuwwisseling bekend en in die tussenperiode is er in Atjeh vreselijk aan geleden; het getal der doden was hier hoger dan bij de cholera. Aangezien het verloop minder snel was dan bij de cholera, kon men later de lijders nog afvoeren naar plaatsen aan de westkust van Midden-Sumatra, waar veel verse groenten en fruit waren. De sterfte in Atjeh liep wel terug door de evacuatie, maar men twijfelde wel omdat men de sterfte snel naar elders had verplaatst voor lijders die al te ver weg waren[15].

Kerkhoven

We vernamen al dat zelfs bij Koeta Radja niet alle militaire doden op het Peutjoet-kerkhof terecht kwamen. Veel doden werden overal in het actiegebied terstond ter plaatse begraven, zeker in tijden van hevige spanning, wanneer de gevechten oplaaiden en grootscheepse infiltraties van de Atjehers het verkeer van de enigszins buitenwaarts gelegerde detachementen naar het centrum onmogelijk maakten.

Trouwens tot ergens in het jaar 1874 was Peutjoet nog niet in gebruik genomen om de eenvoudige reden dat onze troepen nog niet zo ver het terrein beheersten. En zo werden er ook midden in het legeringsgebied de doden begraven. Want waar zou dat elders kunnen? Bovendien in de tropische hitte, vaak ver boven de 30 graden, was snelle begraving ook al weer een gebiedende hy-

giënische en esthetische oorzaak.
De uit Atjeh zo zeer bekende soldaten-pastoor P.H. Verbraak had, toen hij in juni 1874 in Koeta Radja aankwam, als pastorie, tevens zijn slaap- en werkkamertje, een bamboehutje van vijf bij vier meter. "Het was gebouwd (bleek later) boven een graf waarin choleralijders met de nodige haast zeer ondiep begraven waren; bij het vegen der aarden vloer kwamen herhaaldelijk doodsbeenderen te voorschijn en de pastoor werd bij vochtig weer soms onpasselijk van de lijkenlucht"[16].
Zo verging het ook de linkerhelft van het 14e Bataljon Infanterie dat al eerder door de epidemie verliezen had geleden, maar nu in de Kraton te Koeta Radja legerend vrij immuun bleek te zijn geworden ondanks een maatregel die verbijstering opwekte: "... Toen wordt de onzinnige maatregel genomen dat bataillon vlak naast de cholera-loodsen en het kerkhof en zelfs boven graven te legeren..."[17].
Inderdaad: tijdens de dagen van de 2e expeditie en daarna kwamen al deze bijna niet te geloven toestanden voor. Het voorlopige ziekenhuis stond in de zo juist veroverde Kraton; de gehele noordwesthoek van die Kraton lag vol met gewonden en zieken; het was een slechte oplossing omdat deze omgeving al geheel verpest was. In 1877 werd begonnen het militaire hospitaal op de grasvlakte van Panteh Perak te bouwen op de rechter oever van de Atjeh rivier[18]. Ook de troepen kwamen in betere onderkomens te liggen dan de lekke en wrakke schuilhutten van de eerste maanden. En, de doden werden nu naar Peutjoet gebracht.

Wanneer Peutjoet in gebruik is genomen.
Het is met redelijke zekerheid bekend dat reeds voor de tijd van de Nederlandse invasie op of nabij Peutjoet enige vooraanstaande Atjehers begraven waren. Met zekerheid kan men nu nog daar het graf aanwijzen waar in het begin van de 17e eeuw de zoon van sultan Iskandar Muda zou zijn begraven; nadat hij, op last van zijn eigen vader was terechtgesteld, beschuldigd van overspel met de vrouw van een der officieren des sultans strijdkrachten... "Peutjoet" zou dan zijn afgeleid van het begrip "jonge vorst"[19].
En zoals met zo vele dingen, tasten wij nog in het duister omtrent de juiste datum waarop de begravingen op Peutjoet een aanvang namen. Wederom uit de gegevens van kapitein Borel[20] nemen wij aan dat het is begonnen tussen januari 1874 en januari 1875[21].

Het trieste drama op het tijdelijke kerkhof Lampoeloe
Onze troepen waren bij de landingen van de 2e Expeditie, oost van de monding van de Kroeng Atjeh, daarheen over het strand opgemarcheerd en waren toen het binnenland in gegaan, langs de rivier tot aan de Kraton in de plaats die Koeta Radja zou gaan heten. Men was toen nog lang niet ter hoogte van Peutjoet gekomen; doden werden - we lazen het al - begraven op het kerkhof Lampoeloe bij het reduit Penajoeng (zie schets C). Toen de acties verder gingen en onze eenheden de Kraton en omliggend terrein hadden genomen, werd Penajoeng losgelaten. Op het Lampoeloe-kerkhof kregen we vervolgens op 26 april 1874 het volgende dramatische toneel: "... of de Atjehers kwamen van alle kanten toestromen om een kijkje in onze gewezen legerplaats te nemen en zich van de achtergelaten voorwerpen meester te maken, zoals ledige flessen, kisten en andere rommel. Dit betekende op zich zelf niets, maar het ergste was dat zij de schendende hand sloegen aan de laatste rustplaats van zovele onzer dapperen, die te Lampoeloe aan de noordelijke rand van het bivouak begraven lagen. Op menig graf, vooral van officieren en onderofficieren, was door de liefderijke hand van vrienden en kameraden een eenvoudig monument geplaatst, waarop de naam van de overledene en soms enige woorden van hulde vermeld stonden. Alles werd door de Atjehnezen vernield en verwoest; zelfs lijken werden opgegraven en met echte kannibalenwoede aan stukken gehakt. Deze daad van barbaarsheid was

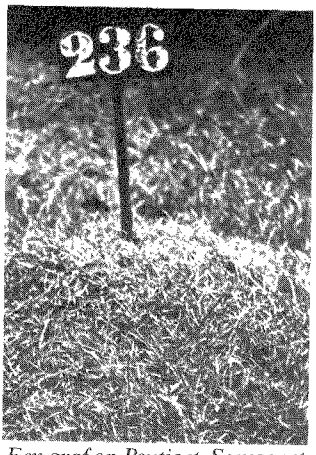

Een graf op Peutjoet. Soms met een model-kruis, met midden in een naamplaatje; dat moest echter wèl betaald worden en dat deden (voor simpele ongegradueerden) zijn slapies en kameraden, met bijdragen van enkele centen en dubbeltjes. Maar bij de "zeer geringen" kwam er alleen maar een nummer op het graf. Zij waren tóen al vergeten. En dit zijn nu de lege plekken op de ere- begraafplaats geworden. (uit boek "Sumatraantjes" door H.C. Zentgraaff en W.A. van Goudoever)

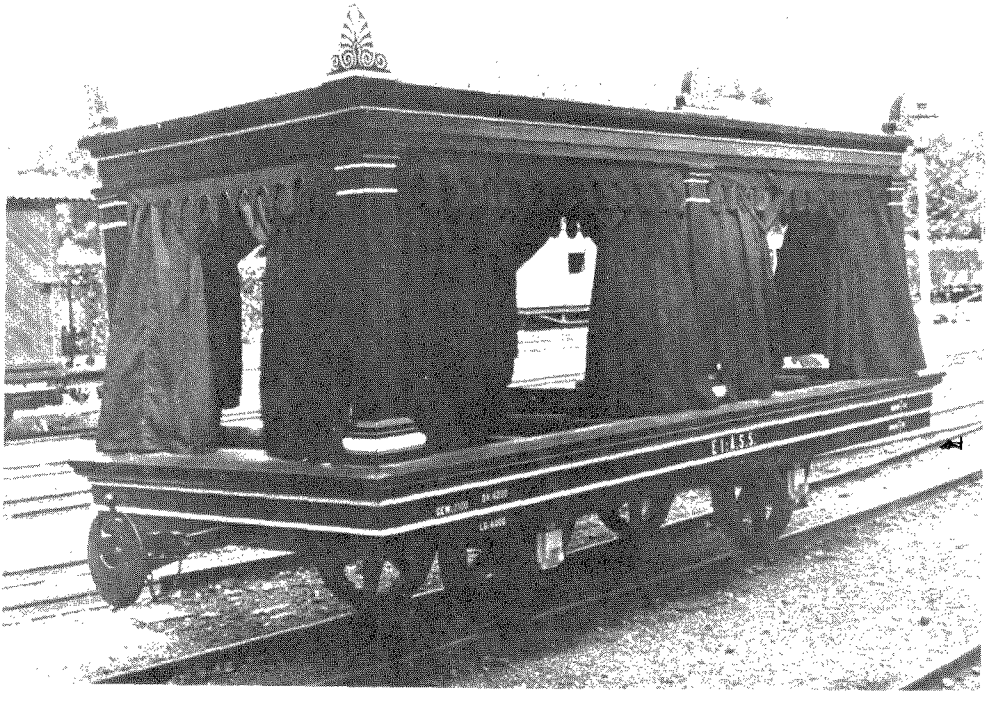

De speciale rail-lijkwagen van de Atjeh-tram. In 1891/92 gereedgekomen in de werkplaats van de genie-dienst. Begraven per trein, een efficiënte tevens elegante oplossing. De tramrails werd verlengd...van het militaire hospitaal naar...Peutjoet. (Uit Gedenkboek Korps Marechaussee van Atjeh en Onderhorigheden, door A. Doup)

des te minder te verschonen, omdat wij steeds de lijken onzer gesneuvelde vijanden met eerbied behandeld en hun een eerlijk graf gegund hadden (...) De zwakke bezetting van het fort Penajoeng was niet bij machte door een uitval de verfoeilijke schennis van onze dodenakker tegen te gaan. Het had voor ons een dure plicht moeten zijn hunne graven te beschermen"[22]. Wellicht om een herhaling te voorkomen op Peutjoet, heeft men dat kerkhof tijdens de krijg steeds goed in handen gehouden. Voor zover bekend en na te gaan hebben zich op Peutjoet deze tonelen niet voorgedaan.

Peutjoet: boven de nog open graven gelijktijdig ere-salvo's en ook gevechts-salvo's

Hoewel, in de onmiddellijke nabijheid van de nieuwe begraafplaats hebben zich enige keren hevige gevechten afgespeeld. En het waren waarlijk niet uitsluitend de ere-salvo's bij de talrijke begrafenissen die toen op Peutjoet boven de graven onzer gevallenen snerpten. Want het bleef steeds onrustig om dit ere-veld heen, tot in 1876.

Dat klopt, want reeds voordat de Kraton in onze handen was, hadden wij het terrein om Peutjoet genomen; begraven werd er nog niet; het was 12 januari 1874 dat wij de vlakte tactisch beheersten[23].

Maar Peutjoet lag in 1874 nog ruimschoots in de vuurlijn; wij vonden een paar incidenten die zich afspeelden op en rond ons kerkhof. In de maand mei: "... werd Podjoet bedreigd en de bezetting moest herhaaldelijk salvo's uit de Beaumont geweren lossen om de Atjehnezen, die op korte afstand in de struiken verscholen lagen, te beletten storm te lopen..."[24]. En op 20 juni was het helemaal mis: "... Te Kampong Podjoet... naderde de vijand de borstwering zo dicht dat er verscheidene salvo's uit de Beaumontgeweren nodig waren om hem terug te drijven. Het kanongebulder deed zich langs onze gehele stelling horen..."[25].

Het is curieus dat hier twee maal het Beaumont geweer wordt genoemd; dit is ons inziens opzettelijk geschied om aan te tonen hoe hevig de aanval wel was en met welke (toen) modernste wapens onze infanterie riposteerde; het Beaumont geweer Model 1871 was bepaald dernier cri, het verving het oude Indische tirailleurgeweer. Bij de tweede expeditie waren enkele bataljons, als super-eenheid, met de pas uit Nederland per schip aangekomen moderne geweren bewapend.

Volledige zekerheid dat men al in de loop van 1874 op Peutjoet was begonnen met begraven, vernemen wij uit het volgende fragment: "... In januari 1875 werd al met grote regelmaat een aanzienlijk aantal onzer militairen op Podjoet begraven: door de zware regens raakten de ambulances overal overstroomd en konden niet alle zieken meer herbergen (...) Te Koeta Radja stierven gedurende de maand januari gemiddeld 10 à 12 mensen per dag. Het kerkhof te Kota Podjoet moest telkens aanzienlijk uitgebreid worden om het grote aantal doden te kunnen bevatten; de lange rijen graven aldaar konden ten getuige strekken van de kolossale verliezen aan mensenlevens die wij sedert de bezetting van de Kraton geleden hebben..."[26].

Dodenvervoer per trein

Was al - zoals wij vernamen - in 1878 geklaagd dat de triest aandoende begrafeniswagentjes maar steeds midden door Koeta Radja naar Peutjoet reden en er toe bij droegen dat aan het moreel der troepen werd geknaagd, toch bleef die situatie zo gehandhaafd. Ja zeker: het aantal militaire doden nam gestaag af, omdat men een veel betere medische verzorging kreeg en de hygiënische maatregelen rigoureus werden gehandhaafd. Maar voortdurend sneuvelden er militairen of overleden aan hun gevechtsverwondingen. En zo gingen de militaire begrafenissen regelmatig door. Het overlijden was voor de nabestaanden en vrienden altijd te meer een grote schok, omdat in de tropische hitte alles sneller te werk moest gaan. Volgens de geldende bepalingen moest de teraardebestelling nog dezelfde dag plaats vinden; was de dood in de late na-

middag ingetreden dan geschiedde de uitvaart de volgende morgen vroeg.
Maar toen de Atjeh-tramweg van de haven van Koeta Radja (Oelèë-Lheuë) naar de hoofdstad zelve gereed was (in de tijd van de geconcentreerde linie met een ceintuurbaan en drie straalbanen naar drie buitenposten) en aldus een heel tramwegsysteem in en om Koeta Radja tot stand kwam, maakte men er nog twee bijzondere zij-lijntjes bij, van enkele honderden meters elk. Eén er van ging over de brug van de Kroeng Atjeh naar het grote centrale militaire hospitaal en de andere zijtak naar... de begraafplaats Peutjoet. Gesneuvelde en overleden militairen werden van uit de posten in de linie of vanuit het hospitaal vanaf 1891/92 in een speciale spoorwagon rechtstreeks naar het Peutjoet-kerkhof vervoerd. De leger-genie had intussen in 1891 de bouw en exploitatie van de Atjeh-tramweg toegewezen gekregen. Een van de meest vooruitstrevende scheppingen was wel de in de genie- werkplaats gebouwde lijk-spoorwagen op het onderstel van een gewone spoorwagon. Het merendeel van de militaire begrafenisstoeten dat door de stad Koeta Radja placht te gaan kon nu achterwege blijven: dus geen triest tromgeroffel meer en volg-escortes in de trage cadans door de stad welke zich in de loop der jaren al aardig had uitgebreid.
De feitelijke begrafenis-plechtigheden (treurmuziek, slippendragers, enz.) konden voortaan pas vlakbij, in feite op en naast het Peutjoet-kerkhof beginnen. De wagon kon, blijkens het daar op voorkomende dienstopschrift, wel 4000 kg lading hebben. Er was voldoende ruimte om veel meer dan één kist te vervoeren. Voorts kon men het zicht op de ingeladen kisten - als dat wenselijk was - aan het oog onttrekken door de organieke zwarte floersgordijnen dicht te schuiven.
De rail-lijkwagen was een moderne en piëteitvolle uitvinding; hij deed vele jaren dienst. Toen in de jaren na het einde van het Atjeh-conflict er aldaar nauwelijks meer verliezen werden geleden en er geen ziekten in epidemieën overgingen, werd de spoorwagon buiten gebruik gesteld en in het Atjehs Leger Museum te Koeta Radja neergezet.

Peutjoet: plaats en hoofdingang
Op de plek waar het kerkhof kwam te liggen, was voor de komst van de Nederlandse troepen een grote vlakte geweest welke was bedekt met een moeilijk uit te roeien scherp en wild gras, de alang- alang. Weer eerder, rond de tijd van de geëxecuteerde sultanszoon, was hier ook een lusthof ingericht ter weerszijden van de Kroeng Daroj; nog steeds zichtbaar aan de oostzijde van de begraafplaats is het monument de Kota Goenoengan, ook Kota Petjoet genoemd: eveneens een oude begraafplaats van geringe afmetingen van 20 x 15 meter, met een drie meter hoge muur erom heen en een brede toegangstrap. Vanwege deze opstellingen kreeg onze begraafplaats, in 1883 naar wij vermoeden, de officieële naam van "Peutjoet".
De hoofdingang lag in het noorden; door middel van een toegangsweg of beter gezegd een fraaie oprijlaan, was de ingang verbonden met de weg die (op enkele tientallen meters afstand) uitkwam op het grote paradeterrein. Boven en over de hoofdingang was in 1893 een prachtig portiek gereed gekomen. Een doorgangspoort werd het, een hoog stenen gebouw met dak er op, waar men aan die zijde binnen trad en in zuidelijke richting gaande op de begraafplaats kwam. De eerste militair, wiens stoffelijk overschot door de fraaie pas in gebruik gestelde erepoort werd binnengedragen, was de zojuist gesneuvelde dappere eerste-luitenant J.J.P. Weyerman.
In het portaal van de grote ingang, aan de beide wanden, maar ook op de twee zijwaarts lopende vleugelmuren van het bouwsel, zowel aan de buiten- alsook aan de binnenzijde doorgaande, waren langwerpige, meters hoge marmeren naamtafels van lichte kleur aangebracht (het werden er circa 100 stuks). Op die marmeren platen, telkenmale voorzien van het jaartal van sneuvelen of omkomen aan gevechtsverwondingen, staan van de betrokken militairen de na-

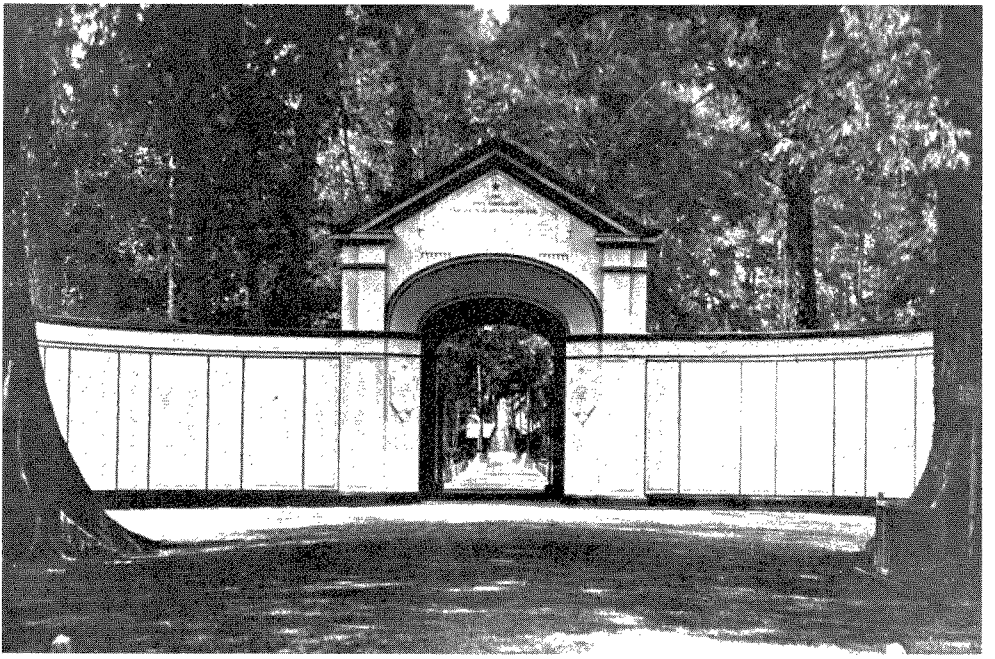

Het ere-portaal van de begraafplaats Peutjoet in de jaren '30 van deze eeuw. Kijkend door de poort zien we daar achter op het middenpad het in 1931 opgerichte monument ter ere van het 40-jarige Korps Marechaussee. Boven de poort een ster met het opschrift "AAN ONZE KAMERADEN GEVALLEN OP HET VELD VAN EER". Let op de geweldig hoge schaduwbomen van tientallen jaren oud. Een rustig en vriendelijk oord. Generaal van Heutsz placht te zeggen: "Ik heb zo'n idee dat ik hier ook nog eens kom te liggen". Dat kwam niet uit; hij overleed in Zwitserland en werd met een staatsbegrafenis naar een rustplaats op een Amsterdams kerkhof gebracht. (Uit Gedenkboek Korps Marechaussee, A. Doup)

men ingebikt en met zwart geverfd. Hun aantal is 2.200 en het gros van hen ligt op Peutjoet begraven. Er zijn ook militairen vermeld die niet door vijandelijke actie omkwamen. Ook zijn er niet-militairen op Peutjoet begraven; vroeger ook Europese gezinsleden en ook een paar christelijke burgers. Een register is niet meer te raadplegen.
Terzijde van de hoofdpoort, in het poortgebouwtje, maar dan aan de buitenzijkant, werden twee dodenkamers gebouwd. Van daaruit kon dan de feitelijke begrafenis-ceremonie in latere jaren en vanaf de tijd van de spoorwagon, met alles wat daarbij hoorde, aanvangen.

Ere-vermelding op de marmeren platen

We kunnen zeggen dat een belangrijk deel van de omgekomen militairen op Peutjoet begraven ligt. Slechts de namen der gevallenen staan op de marmeren tafels gegrift. Er is zeer recentelijk een fraai boekwerk verschenen waarin wij, naast een schat aan foto's, ook de jaarsgewijze opgave aantreffen van de gevallenen, met bij elk afgekort de beklede rang of stand en ook de landaard; de jaartallen beginnen in 1873 en eindigen in 1935[27].

Op de muur van de erepoort staat ook een twintigtal geografische namen en jaartallen van plaatsen waar veel militairen zijn omgekomen. Bovendien staat hoog op de hoofdpoort de grote inscriptie: "Aan onze kameraden, gevallen op het veld van eer", zowel in het Nederlands alsook in het Arabisch en Maleis-Javaans letterschrift, met daar boven een ster. Aan de binnenzijde is op de punt bij het dak een kruis aangebracht, met daaronder lauwertakken. Verder nog een paar aparte opschriften, onder meer vermeldende de naam van generaal Köhler.

Op Peutjoet liggen 35 militairen van de Marine begraven; de overige zijn van het KNIL of waren daarbij gedetacheerd vanuit Nederland. Er liggen, naar wij vernamen, 118 officieren begraven die gesneuveld of op andere wijze zijn omgekomen[28]. Volgens de aanwezige statistieken zijn in Atjeh 101 officieren van het KNIL gesneuveld[29].

De monumenten op Peutjoet

De talrijke grafmonumenten die daar gebouwd zijn, zijn allen privé bekostigd. De "dienst" verzorgde alleen de begrafenissen inclusief de daarvoor benodigde grafkisten, een en ander volgens de in de betrokken jaren vigerende bepalingen, reglementen en tarieven. Zo werden in 1899 te Koeta Radja de kisten aanbesteed voor f 6,65 per stuk; voor kleine kinderen was de prijs slechts f 2,85. Wij vonden deze getallen in een prijslijst van de militaire administratie. In dat schrijven werd ook aangeraden om vast vooruit ook kleine kistjes aan te besteden; dat was voordeliger dan het vermaken van een grote kist in een kleine, en dat werd gestaafd met een calculatie en dan verder: "... In 's lands belang zouden deze kleine doodkisten ook wel gemaakt kunnen worden van pakkisten die niet meer tot verzending van goederen geschikt zijn...". Wij zouden zeggen: je moet er maar op komen[30].

Op Peutjoet werden de doden, ongeacht rang of stand, naast elkaar begraven, zij het ook dat er bepaalde uitzonderingen waren, welke, zoals wij verderop zullen zien, de architectuur van de begraafplaatsen hielpen bepalen. De "dienst" zorgde verder uitsluitend voor een nummer op elk graf, meestal bevestigd aan een metalen piketje dat in de grafheuvel werd geplaatst, vaak ook bevestigd aan een kruis en niet steeds voorzien van naam, rang of stamboeknummer.

Heden ten dage, na de Tweede Wereldoorlog, zijn wij vooral gewend geraakt aan de sobere doch toch wel eenvormige en efficiënte methodiek op de erevelden die verzorgd worden door de Nederlandse Oorlogsgraven Stichting, een overheidsstichting, die, zoals wij weten het hele complex rond de oorlogsgraven uit die laatste oorlog regelt: alle graven hebben nagenoeg het zelfde aanzien, hoogstens voor religie een afwijking, met naam, voorletters en rang en met data van geboorte en overlijden. Een ereveld van deze stichting ziet er overzichtelijk en "uniform" uit, gemakkelijk voor het zoeken en ...in de dood is ieder gelijk... en ook meer in de laat-20e-eeuwse-idee. Niet echter op Peutjoet, waar men begon in de 19e eeuw en waar nimmer vaste regels gegeven zijn voor privé-tenaamstelling van graven met hun monumenten. Er waren ook geen bepalingen voor de dimensies van de graven[31].

Grafopschriften op Peutjoet

Peutjoet is vanwege de honderden gafmonumenten en de opschriften daarvan geworden tot een zeer merkwaardig, ja zelfs uniek militair "campo santo". Alles werd aangebracht door familieleden, vrienden en/of collega's van de betrokken militair. Het logische resultaat was dat de

De traditionele "gedenkdag der doden"; plechtigheid in de maand april van 1936 op het militaire kerkhof te Bakongan, westkust van Atjeh, bij de 6e divisie marechaussee, hier gewapend aangetreden in groot tenue. We zien links de commandant, kapitein (Bas) Veth, met getrokken sabel; geheel rechts een deel van het groepen-detachement. Verder de echtgenoten en kinderen van de militairen en ver weg de bevolking. Veel graven met dak- constructies. (collectie W. Hoeven)

fraaiste en degelijkste monumenten (tevens de meest kostbare) slechts op de graven van een aantal officieren kwamen en in veel mindere mate op graven van gegradueerden beneden de officiersrang en slechts bij uitzondering op graven van manschappen en dan nog alleen en vooral bij Europeanen.
Zo kwam op het graf van de in 1899 gesneuvelde, algemeen zeer geliefde, kundige en stoutmoedige eerste-luitenant H.M. Vis RMWO- 4, een 2,65 meter hoge werkelijk prachtige roodmarmeren zuil met bovenaan in brons het hoofd en dat alles op een voetstuk van het zelfde marmer, waarop gegraveerd "Zijn vrienden en vereerders in en buiten het leger". Met een inzamelingsactie was het hele bedrag bijeengespaard. Niet minder dan f 2.400,-. In die tijd meer dan het jaarsalaris in die rang. Dit monument maakt (met enkele andere) als het ware front naar de graven van zijn ondergeschikten; verderop meer hierover.
Alle grafopschriften op Peutjoet hadden zorgvuldig gekozen woorden van innerlijke voldoening, omdat de gevallene zijn plicht deed en zijn best had gedaan. Vaak ook hun laatste woorden: Leve de Koningin, of: Zeg aan mijn vrouw dat ik mijn best heb gedaan. Verder ook veel liefdevolle uitingen, opgedragen door een moeder aan haar zoon en van een vrouw aan haar man, van vrienden aan een krijgsmakker[32]
Het bestek van dit artikel laat niet toe een aantal zeer sprekende grafschriften te behandelen of

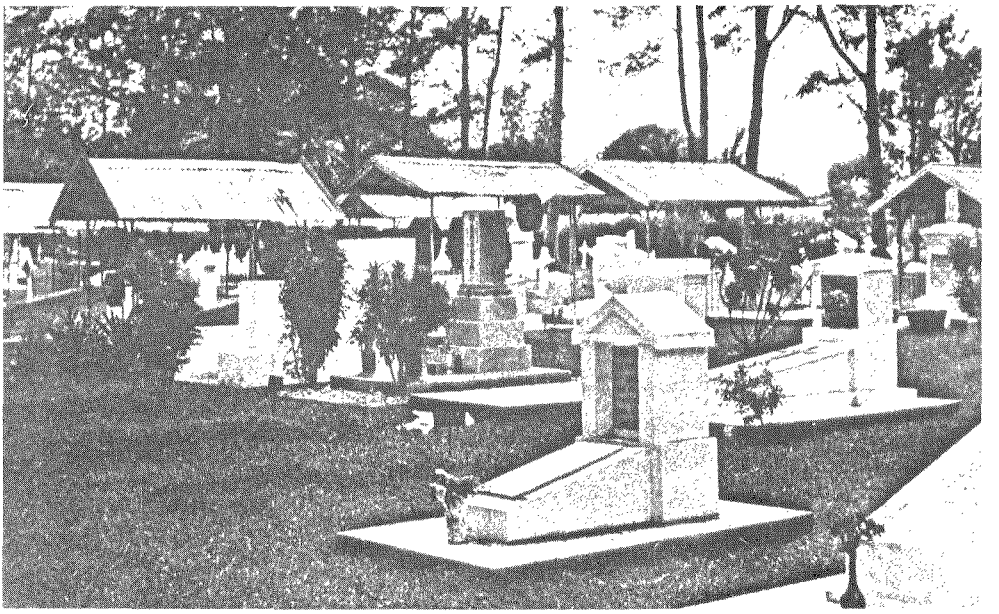

Een hoekje op de ere-begraafplaats Peutjoet circa 1938 met volop geboomte en alles keurig verzorgd. Met daken boven enkele graven en trommels met kunstbloemen onder glazen deksel. Doch links op de voorgrond - nauwelijks te zien, tóen al niet - een graf zonder monument en alleen een nummer. Als dan ook nog de administratie zoekraakt, weet niemand meer wie daar nu ligt. (uit boek Zentgraaff, Atjeh)

meer monumenten te beschrijven en daarbij - en daar gaat 't natuurlijk om - het hoe en waarom uiteen te zetten. Want elk monument en elk opschrift heeft een ontroerende eigen story. Maar voor diegenen die van veel van bedoelde graven de afbeeldingen zouden willen aanschouwen en de hele persoon en zijn (laatste) handelingen daar achter zouden willen zien, is het raadzaam en ook uitermate boeiend om hierover twee uitgaven van Zentgraaff met veel foto's te bestuderen. Want niemand die dat alles over Peutjoets monumenten zo treffend heeft weten te verwoorden als hij dat deed in de vooroorlogse jaren dertig; hij was onderofficier op Atjeh geweest en wist waarover hij sprak en schreef[33].

De geest van die tijd waart over Peutjoet

Wil men alles wat met de genoemde grafschriften in verband staat, met de ingegeven bezieling van vrienden, dan wel de liefde van familieleden van de gevallenen in het juiste daglicht zien, dan moet men wèl beschikken over een gave van het hart welke het mogelijk maakt om (als mens van het einde van de 20e eeuw) als het ware "terug te schakelen naar die tijd". Dus vele tientallen jaren terug, ja, mogelijk zelfs een eeuw! Zou men dat niet kunnen of niet willen, dan is het beter om Zentgraaff maar niet daarop na te slaan.

In de bestudering van hetgeen plaats vond in de grote oorlogen en talrijke andere grote militaire conflicten van deze eeuw en bij het optreden van westerse krachten in derde-wereld-landen blijkt vaak een overmacht van grandioos materieel, super-techniek en know-how en dat alles in drie dimensies tentoongespreid. Hoe ánders was het gesteld met onze militaire eenheden in de Atjeh-oorlog. Geen sprake van superlatieven en overwicht, maar uitsluitend het optreden als contra-guerilla van kleine geharde militaire groepjes, die steeds als numerieke minderheid

opereerden, met nagenoeg dezelfde wapens als de tegenstander; deze vijand opzochten, te voet en in diens eigen terrein, teneinde hem daar te verontzijdigen in een treffen op zeer korte afstanden. Kleine eenheden gesterkt door een combinatie van kwaliteit in opleiding en commandovoering, waarbij een grote dosis van menselijke moed, in een vaak weken lange onvermoeibare doorgezette reeks van riskante acties, waarbij het risico van zelf in de pan gehakt te worden steeds levensgroot aanwezig bleef. Het was de tijd van de legendarische lagere commandanten, die door hun eenheid vaak op de handen werden gedragen: meest jonge officieren en sergeanten, "les chevaliers sans peur en sans reproche". En herhaaldelijk ging het met hen ten lange leste ook wel mis. Dan kwamen ze op Peutjoet te liggen. Met grafschrift...

Peutjoet niet zomaar een kerkhof

Deze ere-begraafplaats vanaf het begin van onze militaire aanwezigheid op Atjeh, midden in de hoofdstad Koeta Radja gelegen, heeft in de jaren waarover wij het hebben, heel veel betekend voor al diegenen die in uniform hierheen waren gestuurd in deze lange koloniale oorlog, waarin onze totaal-sterkten varieerden van 3.000 tot 10.000 man uit het KNIL. Het waren meest jonge mannen in de kracht van hun leven die de dood al zó vaak in het wit van zijn ogen hadden gezien, dat zij daar geen angst meer voor hadden, ja, dat de dood voor hen iets gewoons ging worden. En straks mogelijk ook op Peutjoet begraven te worden, als het mis was gegaan, was vaak een (laatste) wens als het zover moest komen. De familie was er in die tijd altoos trots op om - als het nu toch zover was gekomen - de overledene op Peutjoet te ruste te leggen. Zo dacht men in die tijd. En als we ons helemaal in die sfeer hebben ingeleefd, klinkt het beslist niet als een goedkope smartlap of als een zwijmel-bessensap - bloedverhaal, als Zentgraaff het zo vertelde in 1938: "... Zo hadden velen zich vertrouwd gemaakt met Peutjoet, dat na een der ouderwetse zaterdagavond fuiven in de soos... 's morgens altijd een stuk of wat officieren nog even een bezoek aan Peutjoet brachten, waar ze naar de stenen en zerken gingen om bepaalde namen te lezen en even te mijmeren. Als ze op één dier paadjes een sobat (= collega) ontmoetten, waren ze een beetje verlegen voor elkaar; en zeiden, verontschuldigend, dat ze maar even een eindje waren opgelopen en op Peutjoet waren gekomen waar het 's morgens zo lekker fris was..."[34].

En ook het volgende: "... De officieren kregen meestal hun plaats op Peutjoet en dit had voor velen die in de zware tijd de kans op sneuvelen tot een vast element in hun denken had omgezet, een weemoedige bekoring. De gedachte, daar te rusten, te midden der oude kameraden met wie men zoveel jaren lief en leed had gedeeld, scheen den Dood zijn angel te ontnemen. Daar: in rij en gelid, een colonne van marmer, opgesteld als voor een laatste parade, bestond immers geen gevoel van eenzaamheid, doch men lag er, verenigd door oude banden die sterker moesten zijn als ze van de materiële naar de geestelijke wereld waren overgebracht..."[35].

De rustige periode tot aan de Pacific-oorlog

In 1913 was de pacificatie van Atjeh eigenlijk al een feit geworden. In heel dit land heerste een relatieve rust; er kwamen bijna geen opstandige bewegingen meer voor en ook geen acties van grote omvang meer. Niet dat het helemaal rustig was in Atjeh. Verre van dat, want hier en daar smeulde het verzet nog altijd; meest niet merkbaar, soms wel - om dan met een grote schrik te bemerken dat er plots groepen strijders aan de andere kant stonden die zich, als vroeger, vanuit een hinderlaag, op onze militaire patrouilles stortten, het geduchte wapen, de klewang, geheven[36]. Maar in het algemeen herstelde Atjeh zich allengs wat van de oorlogstoestand die daar zo 40 jaar lang in vele streken had geheerst. Aan de opbouw en de bevordering van de welvaart werd op alle gebieden grote aandacht besteed.

Ook onze militaire verliezen daalden heel scherp in deze rustige periode van 1913 tot en met

In de jaren '30 een doorkijk van buiten naar binnen door het ereportaal op Peutjoet. Aan beide zijden de marmeren naamtafels van de gevallenen met het jaartal. Geheel bovenaan horizontaal aangebrachte geografische namen en weer jaartallen. Belangwekkende militaire gebeurtenissen zoals Longbatta 1874 of Tjot Besetoel 1883-1884. (collectie van de auteur)

1941: het aantal door actie omgekomen militairen in deze lange jaren was iets meer dan één procent van dat van het totaal. Als gevolg van ziekten overleden niet meer militairen in Atjeh dan elders in Indië.
En ook op Peutjoet was het getal der militairen dat in die periode kwam te vallen en op de marmeren tafels werd gememoreerd zeer klein. Het erekerkhof werd bijzonder goed onderhouden. Het was zelfs al uitgegroeid tot een monument: een grote dodenstad, met overal forse schaduwbomen, waaronder vele op sparren gelijkende statige en hoge tjemara's. Trouwens, Koeta Radja zelf was inmiddels ook uitgegroeid tot een stad van formaat; de grote missigit (moskee) was door het Nederlandse gezag degelijk herbouwd en van fraaie torens (minaretten) voorzien. Er was een "vredespark" verrezen; kortom, de jaren van onzekerheid en krijg leken nu zo ver weg.
De doden werden echter door de militairen uit de latere jaren niet vergeten. Meest in de maand april werd op alle militaire kerkhoven in Atjeh, en dus ook op Peutjoet, de "gedenkdag der doden" georganiseerd. Daarbij werden alle graven met bloemen getooid als zinvolle manifestatie van piëteit. Een militaire kapel speelde daarbij koraalmuziek en als op kleine plaatsen geen kapel was, werd door tamboers en hoornblazers een eerbiedige groet ten gehore gebracht en door een Ambonnees fluitorkest een psalm gespeeld.

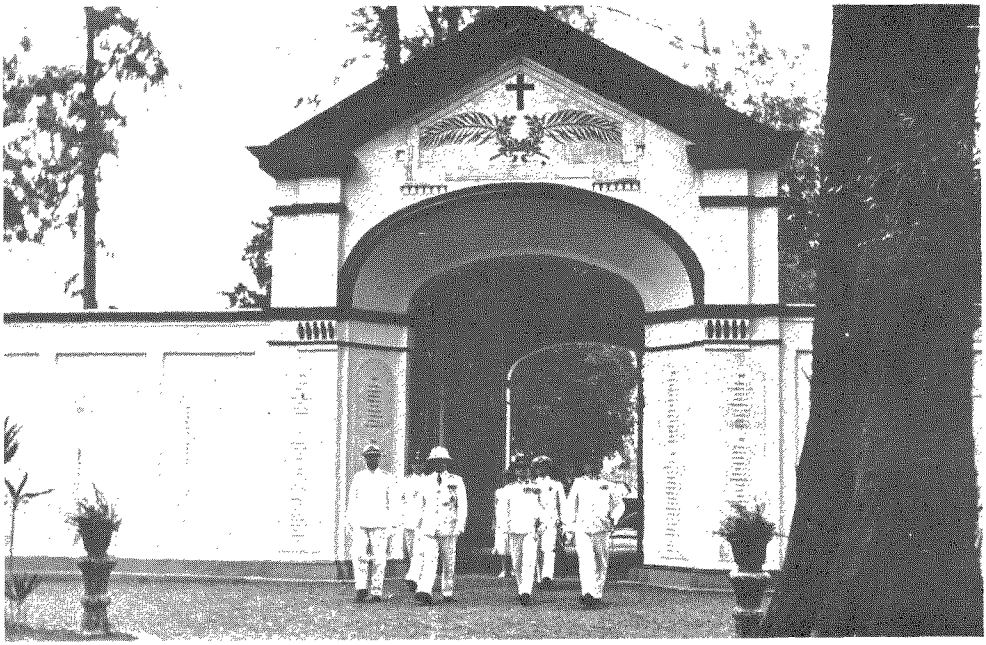

Hier de binnenzijde van het ereportaal op het kerkhof Peutjoet te Koeta Radja omstreeks 1938. Tijdens heel hoog bezoek: de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, Jhr.Mr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer (met tropenhelm). Links van hem de gouverneur van Atjeh en rechts naast de landvoogd de militaire commandant van Atjeh, kolonel G.F.V. Gosenson (MWO-3) Een deel van de marmeren tafels met daarin gebeiteld de namen der gevallen militairen is duidelijk te zien. Het gezelschap betreedt de begraafplaats en loopt onder de decoratie van het topdak: kruis en erepalmen. (collectie G.H.O. de Wit)

Zo was het op 18 april 1931 op Peutjoet een zeer bijzondere dag toen daar het centrale monument werd onthuld. Bij de viering van het 40-jarig bestaan van het Korps Marechaussee in 1930 waren in Deli, op Sumatra's Oostkust, gelden bijeen gebracht door de Nederlandse planters die een huldeblijk wilden aanbieden: immers door de militaire aanwezigheid heerste overal rust en bloeiden de landerijen en plantages. Een monument was het tastbare resultaat. Indien men door de erepoort de begraafplaats binnenkwam viel dat fraaie monument op het middenpad terstond op[37].

Ook de hoogste gezagsdrager in Nederlands-Indië, de gouverneur- generaal, bezocht het erekerkhof. In 1927 was dat het geval met Jhr.mr. A.C.D. de Graeff en indien wij juist zijn was het in 1938 dat de laatste gouverneur-generaal Jhr.mr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer op Peutjoet was en daar eer betuigde aan de vele doden van weleer. We zien op de foto van dat bezoek het gezelschap de poort door naar binnen gaan; terzijde zijn enige van de circa 100 marmeren platen te zien die elk 20 of meer namen van gevallenen dragen.

Oorlogsdreiging - het weghalen van militairen - de catastrofe van 1942

Toch bleef er in Atjeh nog heel lang een relatief grote bezetting van KNIL-eenheden gehandhaafd. Op enkele staven en diensten na practisch geheel bestaande uit licht bewapende infanterie en marechaussee. In 1913 of daaromtrent nog bijna 6.500 man. Daarna daalde de sterkte tot bijvoorbeeld nog geen 4.400 in 1922. Maar toch lag in 1923 van alle infanterie buiten Java nog een derde deel op Atjeh[38].

Bij de oorlogsdreiging ging de sterkte weer omlaag; eind 1939 totaal nog maar 3.450 aan troepen in Atjeh. Naarmate nadien de oorlogsdreiging toenam werden om vele redenen, die voor dit artikel niet relevant zijn, steeds meer militairen uit Atjeh weggehaald naar andere plaatsen in Indië. Het resultaat was dat in 1940 de sterkte in dat gewest daalde tot 3/4 en in 1941 tot 1/4 van het toch reeds verzwakte totaal, zodat tijdens de maanden van oorlog tegen Japan, vanaf 8 december 1941, in Atjeh slechts een schimmetje aan KNIL-troepen overbleef. Nog geen 1.000 man, over de nog overblijvende buitenposten en in de hoofdstad gegroepeerd in brigades, dat wil zeggen patrouille-eenheden van 15 à 19 man.

De onrust in Atjeh werd steeds meer voelbaar toen overal in de archipel de Japanners landden en wij reeksen van militaire nederlagen moesten incasseren. Kort na medio februari 1942 begonnen opstandige bewegingen, welke, na aanvankelijk nog neergeslagen te zijn, steeds in hevigheid en omvang toenamen tot een algemene opstand. Toen na de capitulatie van het KNIL op Java (9 maart 1942) de overmachtige Japanse vijand ook nog op 12 maart 1942 op twee plaatsen op de kust van Atjeh landde, raakten onze eenheden daar dubbel in de tang, als gevolg waarvan de restanten daarvan op 18 en 28 maart 1942 naar het binnenland teruggedrongen, daar moesten capituleren[39].

Wat er met Peutjoet gebeurde na het definitieve einde van de Nederlandse heerschappij in Atjeh

Het was nu - nog geen 70 jaren later - voor goed afgelopen met onze militaire aanwezigheid op Atjeh welke in 1873 was begonnen.

Onze doden die vielen tijdens de opstand, gedurende de gevechten tijdens de Japanse invasie en in het verloop van de bezettingstijd (omgekomen in de kampen of geëexecuteerd) werden overal ter plaatse begraven en zijn, naar wij weten, niet op Peutjoet bijgezet. Koeta Radja werd dadelijk na de vijandelijke landingen ontruimd door onze troepen. Voorzover na de oorlog bekend was waar al deze gevallenen begraven lagen, zijn de stoffelijke resten meestal bijgezet op erevelden van de Oorlogsgraven Stichting, welke thans (zeven in het geheel) op Java gelegen zijn.

Tijdens de Japanse bezetting en de jaren die daarna volgden (Atjeh was het enige gewest in Indonesië waar de Nederlanders na de oorlog niet meer met troepen zijn teruggeweest: een hernieuwde Atjeh-oorlog zou te riskant zijn geweest!) werden practisch alle Europese en militaire kerkhoven overal aan hun lot overgelaten; zeker was dat het geval in Atjeh. De kleinere militaire begraafplaatsen raakten overwoekerd, verdwenen allengs in de loop der jaren of werden zelfs geruimd.

Doch Peutjoet, in de bebouwde kom van Koeta Radja, was te groot om zomaar te verdwijnen. Het had per slot van rekening afmetingen van 300 bij 400 meter, honderden grote graven en monumenten, een ereportaal en een omheining. De Japanners hadden vrij snel de ijzeren omheining om de begraafplaats doen weghalen, doch hadden verder geen enkele interesse getoond voor Peutjoet. De Atjehse bevolking heeft zich in het algemeen niet vergrepen aan graven en opschriften; zij hebben zich hoogstens niet verzet tegen een grote verwaarlozing en een afbrokkeling. Gewelddaden kwamen maar sporadisch op Peutjoet voor: niet belet kon worden dat enkele heethoofden monumenten beschadigden. Zo ging de marmeren kolom op het graf van lui-

tenant Vis om en werd van het borstbeeld van kapitein Darlang (dat voor ruim f 2.400,- door bewonderaars was opgericht op een fors monument) het hoofd afgeslagen: hetzelfde geschiedde met de koppen van de monumenten van Scheepens, Webb en Campioni.
Doch met de algehele en verdergaande verwaarlozing was het erger gesteld, want jaren van regen, overstroming en felle tropenzon of rukwinden deden hun slopend werk, dat van kwaad tot erger werd; en niets werd meer bijgehouden. Nu ook de omheining weg was, begon daar op het kerkhof een weideplaats voor het vee van de omliggende kampongbewoners te ontstaan. Koeien, karbouwen, geiten en pluimvee dartelden er rond. De massa der stadsbewoners begon zich, niet alleen te voet of per fiets (om geen omweg behoeven te maken) midden over de dodenakker te verplaatsen, doch kapte al spoedig alle fraaie tjemara - en andere schaduwbomen om, teneinde die te gebruiken als brandhout in de keuken. Op deze wijze werd Peutjoet een akelig en miserabel open veld. Van diverse graven werden de gemakkelijk te verwijderen naamplaten van marmer of brons door kleine diefjes verwijderd (en vervolgens zwart verkocht), terwijl het dak van het ereportaal tot een kaal geraamte gereduceerd raakte. Omdat ook de afvoergoten door gebrek aan onderhoud verstopt raakten, had de begraafplaats in de natte moeson met toch al overstromingen in de stad, het aanzien van een groot meer.

Triest beeld

Bij alle ellende kwam nog het feit dat in het bijzonder aan de zuidzijde de vlak daaraan grenzende kampong langzaam maar zeker huisjes ging neerzetten op het terrein van Peutjoet en dat daar mensen kwamen te wonen. Nu is een kerkhof nimmer een opgewekt iets, doch daarom behoeft het er nog niet totaal triest te zijn. Niets is echter schrijnender dan een steeds verder in verval rakende ere-begraafplaats: zou een en ander door een grote ramp zijn vernield, dan had het niet erger kunnen zijn. Maar dit langzame verval en dan die onwettige occupatie door kamponglieden... Ja, en wie zou of kón of wilde er wat tegen doen? In Atjeh vonden tijdens en na de Japanse bezetting vele schokkende gebeurtenissen plaats. Dus, wat gebeurde er met Peutjoet; het was het kerkhof van soldaten van de vroegere overheerser: wat moet je daarmee?
Nederlanders kwamen er niet meer: de souvereiniteit in Indonesië werd eind mei 1949 overgedragen en tengevolge van het politieke conflict tussen Nederland en Indonesië over westelijk Nieuw-Guinea werden in de jaren '50 bovendien nog alle aanwezige Nederlanders het land uitgewezen. En in deze constellatie zou Peutjoet toch echt op de lange duur nog verder degraderen en wellicht tóch nog verdwijnen. Doch zover is het gelukkig niet gekomen, want, om het maar bloemrijk te zeggen: vijf minuten vóór twaalf kwam de redding op gang.

Bezoek van een oud-Atjeh officier

Sinds de presidentswisseling van 1966 - '68 kwam er in het radicaal geregeerde onafhankelijke Indonesië tegenover het Westen in het algemeen en ten aanzien van Nederland in het bijzonder, een politieke wending van 180 graden tot stand. Om het maar simpel te zeggen: Nederland en de Nederlanders raakten weer geheel "in". En enkele oudgasten onder onze landgenoten - nu als toerist in Indonesië en in den beginne nog wat onwennig - begonnen na een poosje ook in de periferie een kijkje te nemen. Zij waren het allen over één ding eens: men was overal meer dan welkom. En het was merkbaar dat de mensen daar zich wat gegeneerd voelden vanwege de ruzie met oude vrienden. En zo kwam pas in juli 1970 de oud-kolonel J.H.J. Brendgen van de infanterie van het voormalige KNIL aan in Koeta Radja dat inmiddels weer herdoopt was in Banda Aceh. Brendgen had vroeger als luitenant en kapitein niet minder dan zeven jaar in Atjeh op diverse plaatsen gediend en hij was van land en volk gaan houden. Bovendien sprak hij vloeiend de Atjehse taal, hetgeen hem tot de uitzonderingen deed behoren en overal een introductie bezorgde. Een van de eerste gangen van Brendgen was naar Peutjoet. Daar wachtte hem

een ontstellende ontgoocheling: het luisterrijke beschaduwde ere-kerkhof was een zielige puinhoop geworden.

Niet berusten maar restaureren

Een van de eerste Indonesische autoriteiten, met wie de heer Brendgen terstond in Atjeh besprekingen opende voor een spoedige restauratie, was de brigade-generaal Teuku Hamzah, militair commandant in deze autonome provincie. Het was meteen raak, de generaal was het eens met Brendgen en vond dat Peutjoet gerestaureerd moest worden. Zijn woorden waren: "Hier liggen de mannen die werkelijk orde en rust gebracht hebben in de Indonesische archipel en bovendien moet dit kerkhof na restauratie voor de Atjehers een bewijs zijn, dat zij hun vrijheid niet voor niets hebben verkregen en begrijpen dat dit kerkhof voor hen van historische betekenis is"[40]. Deze uitspraak was niet incidenteel: bij alle volgende contacten - wij zullen ze niet allemaal gaan beschrijven - kwam deze tendens naar voren en werd van Atjehse zijde tevens de wens uitgesproken dat ook de jonge generatie dit moest begrijpen. Vandaar dat men Peutjoet en de restauratie daarvan wilde gebruiken om mede te helpen deze boodschap door te geven voor de toekomst. Genoemde instelling van Atjehse zijde was van essentieel belang voor wat er nu ging gebeuren.

Begrip

Kort na die eerste contacten werd reeds in diverse kringen ter plaatse het vermaan gehoord om zeker geen vernielingen of andere ontluisterende handelingen meer op de dodenakker te tolereren; ook andere profane uitingen van onschuldiger aard moest men nalaten: wij duiden onder meer op kinderen en graffiti die zerken en kruisen met verf en spuitbussen hadden bewerkt, omdat dat zo ludiek was. Bij onze bezoeken mochten wij zelfs een soort spijt voelen bij Atjehers die zich eigenlijk geneerden dat destijds enige onverlaten zich aan enkele monumenten hadden vergrepen. Er was al vroeg een en ander teruggekomen: de bekende zuil op het graf van luitenant Vis is het meest sprekende voorbeeld. "Misschien," zo grapten wij, "komt het hoofd van kapitein Darlang en die anderen ook nog eens terug...". Maar tot algemene geruststelling en opluchting van onze regionale zegslieden konden wij verzekeren (want dat oude fenomeen was men hier al lang vergeten) dat andere schuins afgebroken zuilen op diverse graven destijds met opzet door de schenkers zo waren geplaatst, teneinde aldus plastisch aan te duiden dat het jonge leven ven betrokken militair zo plots was afgebroken!

Stichting Peutjoet-Fonds

In Nederland zette de kolonel Brendgen terstond een fonds op dat naar de begraafplaats werd genoemd en in de vorm van een stichting de restauratie zou gaan bekostigen. Er stroomden direct gelden toe en al in 1972 werd op Peutjoet begonnen met opruim- en schoonmaakwerkzaamheden. Een beheerder werd aangesteld (een oud- KNIL-militair die daar nog woonde): zijn eerste taak was om met een aantal gehuurde koelies de wildernis te lijf te gaan, het hoge wilde gras te maaien en waar mogelijk uit te rukken en alvast (reparatie en echte verf zou later komen) de geheel groen en zwart uitgeslagen grafzerken en kruisen te witten. Grootscheepse werkzaamheden begonnen pas goed in september 1975; de stichting had toen al f 50.000,- beschikbaar. Successievelijk werd enerzijds jaren achtereen (tot op de huidige dag) doorgegaan met de restauratie, anderszijds een organisatie en bestuur opgebouwd in Nederland en autoriteiten en instanties ingeschakeld in zowel Indonesië als Nederland.

Medewerking

Om met de autoriteiten te beginnen: de centrale regering van de Republiek Indonesië had geen

Na 34 jaar verwaarlozing: de puinhoop op Peutjoet. Het ereportaal in het dieptepunt van verval: men kijkt in een der "dodenkamers". De restauratie is aangevangen; de eerste f 50.000,- is in Nederland met giften bijeengekomen! Men kan werklieden op het dak zien die de laatste dakpannen nog verwijderen om daaronder goed te repareren. Gelukkig hebben de marmeren tafels met de namen der gevallenen de jaren van verval goed overleefd. Op een enkele struik na is al het geboomte binnen het kerkhof verdwenen. (collectie Stichting Peutjoet-Fonds)

enkel bezwaar tegen alle handelingen ten behoeve van Peutjoet en de regering van de bijzondere provincie Aceh (nog al ver autonoom als uitzondering in Indonesië) werd belast met de liaison en de uitvoering, benevens de overige rechtstreekse contacten met de stichting[41].
Bijzondere steun werd ook op meer dan een gebied ontvangen van Harer Majesteits Ambassade te Jakarta: meër dan eens kwam onze ambassadeur naar Atjeh om Peutjoet te bezoeken; hetzelfde gold voor onze militaire attaché.
De provincie, alsook de plaatselijke militaire en civiele autoriteiten van Atjeh werkten met voortvarendheid mee; meest voor contacten en regelingen en in de vorm van controle over de bestede fondsen en uitvoering der restauratiewerkzaamheden (waarvoor betrouwbare aannemers werden ingezet). Veel financiele steun kon men daar niet verkrijgen, aangezien overal in Indonesië groot geldgebrek heerst omdat zo vreselijk veel daar met grotere prioriteit moet worden opgebouwd. Toch was elke steun welkom: zo de electrische belichting (floodlight) van de buitenzijde van de toegangspoort gedurende alle donkere uren, alsmede de terbeschikkingstelling van jonge schaduwboompjes.
De centrale planning geschiedt bij het bestuur van de stichting in Nederland. Elk jaar komt er een geïllustreerd jaarverslag uit voor de leden en donateurs met daarin naast de financiele verantwoording de stand van voortschrijding bij de restauratie.

Peutjoet valt niet onder de Oorlogsgravenstichting

Bij alle voortvarendheid gelukte één ding niet, of beter gezegd: nóg niet. En dat was het streven om de Peutjoet- begraafplaats mede onder te brengen in de Oorlogsgravenstichting (overbekend vanwege het onderhoud van zovele erevelden overal ter wereld). Edoch - en hier zit het criterium - die zorg is uitsluitend voor de rustplaatsen van de gevallenen uit de Tweede Wereldoorlog. Een tegenvaller dus en voorshands geen adoptie door of namens de overheid.

Wel ontvangt het Peutjoet Fonds meestal (en telkens op aanvraag) financiële steun door een jaarlijkse schenking van ons ministerie van CRM, nu WVC. Maar dat is bij lange na niet genoeg voor het voortzetten van de restauratie; en, wat nog veel belangrijker gaat worden: voor het blijvend en steeds terugkerend onderhoud. En, we lazen het al: veel rupiah's zijn in Indonesië niet te verwachten, al worden pogingen in het werk gesteld toch iets meer te doen. Dit betekent allemaal dat de benodigde gelden voor het overgrote deel uit privé-schenkingen van particulieren in Nederland moet komen.

Nog eens de Stichting Peutjoet Fonds[42]

De stichting die officieel werd goedgekeurd in 1976 beweegt zich niet uitsluitend rond de Peutjoet-begraafplaats, doch heeft een veel bredere armslag door tevens te bevorderen: de studie van de historie, de taal en cultuur van Atjeh en de verspreiding van kennis over deze onderwerpen. Daarbij bevordert de stichting onder meer contacten met en steun aan instellingen en organisaties in Atjeh, werkzaam op dat gebied en ook vertalingen terzake over en weer.

Donateurs van de stichting hebben in ons land fiscale voordelen, omdat hun schenkingen als "gift" kunnen worden beschouwd.

Om in Atjeh ter plekke de verrichte werkzaamheden periodiek te controleren en het beleid voor het komende jaar daar te bespreken, moet om de een à twee jaar een bestuurslid van de stichting vanuit Nederland daarheen reizen. Teneinde hiervoor niet de matig gevulde kas van het fonds te belasten heeft de oud-kolonel Brendgen destijds in zijn functie van secretaris/penningmeester al zijn reizen daarheen zelf betaald. Hij zou daarmee ongetwijfeld zijn voortgegaan, ware het niet dat zijn gezondheidstoestand dat na 1982 niet meer gedoogde. Nadien werden deze inspecties in Atjeh (wederom buiten bezwaar van de kas) in 1982 verricht door de voorzitter (luitenant-generaal b.d. F. van den Veen) en eenmaal in 1984 door de auteur zelve[43].

Het nieuwe Peutjoet

De armslag van dit artikel laat niet toe om de totaliteit van de restauratie van fase tot fase in beeld te brengen: dit zou de publicatie van diverse series foto's vergen, in de geest van: hoe het eerst was, hoe erg het in 1970 was en hoe het er nu uitziet. Voor de geïnteresseerde lezer bestaat echter de mogelijkheid om, in een boekje gegroepeerd, een serie van meer dan 120 uitstekende foto's, voor de helft in kleur, te verkrijgen[44].

Zelf hadden wij het voorrecht ook al in 1980 als toerist Peutjoet te bezoeken, zodat wij vier jaar later bij ons tweede bezoek weer duidelijk een verschil konden registreren. Het is formidabel en wij geloofden onze ogen niet, toen we zagen hoe deze Nederlandse militaire ere-begraafplaats is herrezen uit de trieste vergetelheid en verwaarlozing van dertig lange jaren. De jonge bomen (dennen en acacia's) zijn tot wasdom gekomen en hoog opgeschoten, prachtige schaduw gevend en al weer zó hoog, dat daar beneden alle monumenten en andere grafbouwsels (bijna allen weer hersteld en ditmaal met verf wit gemaakt) prachtig uitkomen. Overal nu ook stukken opgehoogd terrein en drainagegoten ter voorkoming van moerasvorming in de natte moesson; enkele goten al gecementeerd met verzamelputten. De gehele begraafplaats is alweer omheind met bijna een kilometer stevig geplastificeerd harmonicagaas met een hoogte van ruim twee meter. Met aan de zuidelijke zijde (aan de kampong) zelfs een ruim 100 meter lange muur van

In 1976: begin van het wederom aanbrengen van een omheining op het ereveld Peutjoet. Er komt hoog harmonica-gaas en op een enkele zijde ook een muur. Nu geen verkeer meer dwars over het kerkhof, geen weideplaats meer voor het vee en geen speelplaats meer voor de jeugdigen. Maar wat een kale boel: geen enkele boom meer. De graven allen nog zielig aangetast en vuil. Ze zullen allen compleet worden gerestaureerd. (collectie Stichting Peutjoet-Fonds)

2,5 meter hoogte; de onwettig neergezette huizen zijn op last van de autoriteiten van de dodenakker verwijderd[45].
Ook de monumentale erepoort is compleet hersteld en terug in de oude luister: lichtcrême van kleur met wijnrode lijsten en zwarte onderkant. De in de vele marmeren platen diep gebeitelde namen van de gevallenen zijn met zwart hersteld. In de poort zelve is nu een prachtig smeedijzeren zilverkleurig afsluithek. Na zonsondergang gaat dat hek dicht; er is verder ook nog bewaking, want de beheerder slaapt vaak in een tot woonplaats verbouwde voormalige dodenkamer. Ook de wegen en paden zijn nu verhard.
Natuurlijk waren er ook tegenslagen: een daarvan was de in 1978 twee maal plaatshebbende watersnood; eerst een overstroming waarbij 15.000 bewoners de stad ontvluchtten, daarna nog erger: 30.000 inwoners moesten evacueren en overal, ook op Peutjoet, stond het water meer dan een meter hoog; mensen vluchtten naar de hooggelegen moskee, het oude militaire hospitaal (nog steeds als zodanig in functie) en naar etagewoningen. Het aanzien van Peutjoet is alweer bijna dat van vóór de oorlog; nog een paar jaar en de bomen zijn op een hoogte van weleer. Een andere tegenvaller is de ellende met het zeer hardnekkig woekerende wildernis-gras (alang-alang) dat zich niet zo eenvoudig laat vernietigen. Dit wordt het laatste gevecht; men gaat het onkruid nu op de ergste plekken te lijf met herbicide vloeistoffen. Dit is succesvol, alleen niet voor de kassa van de stichting omdat de verdelgingsmiddelen zo kostbaar zijn.

In 1978: Peutjoet kan weer doden ontvangen. De her-begrafenis van generaal-majoor J.H.R. Köhler (MWO-4) die in 1873 sneuvelde bij onze eerste expeditie naar Atjeh: nu meer dan een eeuw terug. De kist, waarin het restant gebeente, met daarop de Nederlandse driekleur, wordt onder het ereportaal door gedragen door kolonel b.d. Brendgen, die op nadrukkelijk verzoek van Atjehse zijde in KNIL-uniform is. Tijdens deze gang klinkt tromgeroffel. Begeleiders zijn twee Atjehse krijgers. (collectie Stichting Peutjoet-Fonds).

Herbegravingen

Een merkwaardig feit dat met de voortschrijdende restauratie plotseling nog al wat aandacht heeft getrokken is een kleine serie van herbegravingen op Peutjoet. De eerste daarvan was tevens de meest spectaculaire en haalde zelfs de Nederlandse pers: de bijzetting op 19 mei 1978 van de stoffelijke resten van de Nederlandse bevelhebber bij de mislukte eerste expeditie (april 1873), generaal-majoor Köhler. Het sneuvelen van de hoogste bevelhebber nadat onze troepen de missigit hadden veroverd, verhaastte onze aftocht destijds. Een uitvoerige beschrijving van dit niet-alledaagse gebeuren - met onze driekleur op de kist en militair en civiel eerbetoon van Atjehse en Indonesische zijde - vinden wij terug in een der nummers van Mars et Historia[46]. Alle kosten hieraan verbonden, ook de overbrenging van de marmeren platen van het oude grafmonument en het maken van een gelijksoortig nieuw monument op Peutjoet, werden gedragen door het Peutjoet-Fonds. Weer een ander later artikel in genoemd blad vertelt ons dat ook in Nederland een Atjehs graf weer in de belangstelling kwam[47].

In 1979 kwam de herbegrafenis van luitenant-kolonel J.J. Roeps (RMWO-3e kl), die vóór de eerste expeditie in 1840 al tegen de Atjehers sneuvelde bij gevechten aan de grens van dit rijk met de al in Nederlandse handen zijnde kuststrook van Tapanoeli, aan de westelijke zijde van Sumatra[48]. Nazaten van overste Roeps voldeden hier de kosten, ook van het monument dat niet

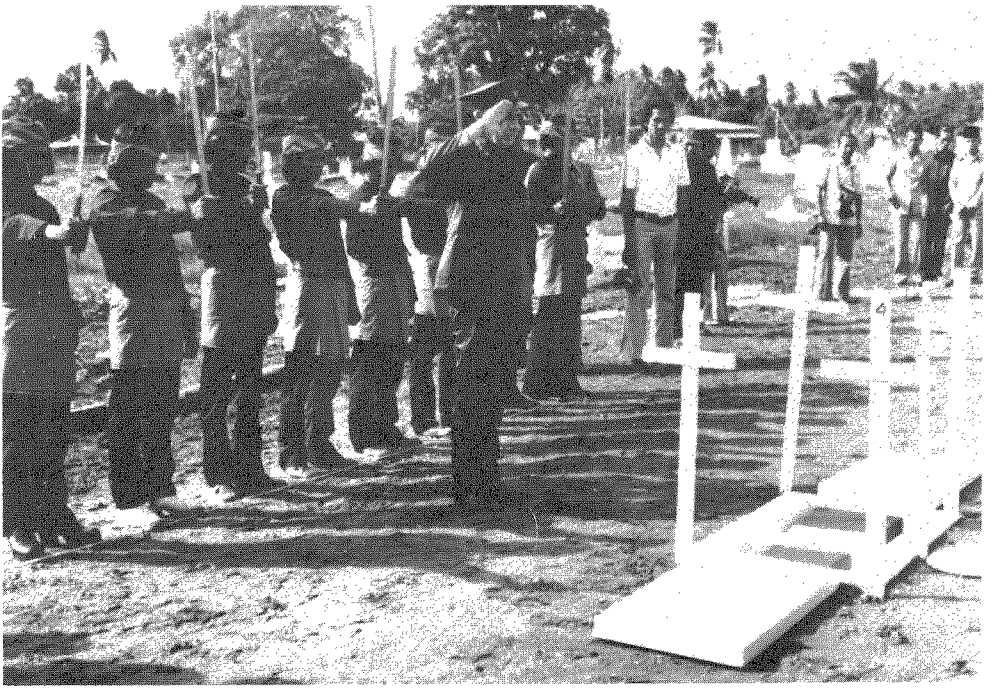

De kist van generaal Köhler is in de groeve gedaald met onze driekleur er op; op de witgeverfde kruisen komen zo dadelijk de kransen te hangen. Een algemeen saluut volgde. Het was doodstil op Peutjoet. In dit historische decor klonk heel ijl de "last post" op de trompet, geblazen door een T.N.I.-soldaat. Wij zien kolonel Brendgen de militaire groet brengen. Achter hem de Atjehse erewacht in traditioneel uniform. Ook zij presenteren hun nationale wapen: de klewang. Generaal Köhler was na ruim een eeuw weer terug bij zijn soldaten; hij was hen in de dood voorgegaan. (collectie Stichting Peutjoet-Fonds)

ver van dat van generaal Köhler kwam te staan; het eerste graf van Roeps was namelijk nog te vinden.

Dat was ook het geval bij de derde herbegraving in 1980 van fourier J.H. Grotjahn, in opdracht van zijn familie te Amsterdam; betrokkene was in 1913 elders in Atjeh, bij Lhok Seumawé, gevallen en zijn graf daar was nog te traceren. Bij de eerste twee begravingen droeg oud-kolonel Brendgen de kistjes met het overgebleven gebeente; bij de laatste geschiedde een en ander door de Atjeher Aboe Bakar, hoofd van het Centrum voor Documentatie en Informatie voor Atjeh. Vermeld moet worden dat de heer Aboe Bakar eigenlijk steeds aan Atjehse zijde "de" hoofdpersoon is geweest voor alle liaison tussen de Stichting en de Atjehse autoriteiten. Het spreekt overigens welhaast vanzelf dat voor deze drie officiele gebeurtenissen, na de nodige voorbereidingen, alle protocollaire toestemmingen waren gevraagd en verkregen. Ook bij de twee laatste plechtigheden was onze nationale vlag betrokken.

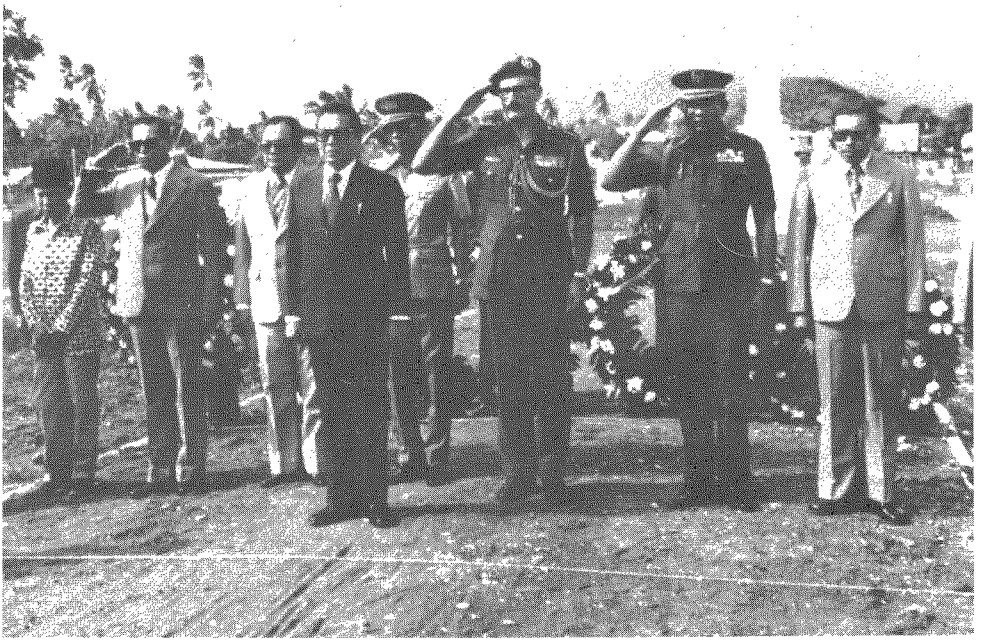

Tijdens de bijzetting in het nieuwe graf van generaal Köhler werd eer bewezen door Indonesische en Atjehse civiele en militaire autoriteiten. Vierde van links de gouverneur van Atjeh; zesde, de Nederlandse militaire attaché, kolonel J. Linzel; zevende: chef-staf T.N.I. op Atjeh; achtste is de burgemeester van Banda Aceh, zoals Koeta Radja nu weer heet. (collectie Stichting Peutjoet-Fonds)

Naamgeving van de lanen op Peutjoet

Recentelijk nog kregen de meeste lanen en grote paden op de ere- begraafplaats naambordjes in het Nederlands. Men raadplege hiervoor schets E van het kerkhof. Het waren namen van enkele prominenten die daar nu begraven liggen. Zo kreeg de centrale lengtelaan de naam van generaal Köhler en de eerste laan rechts als men binnentreedt die van overste Roeps (monument 1 en 3); zoals we weten beiden zojuist herbegraven. De overige namen zijn van vóór de oorlog, enkele soms van mannen die ver voor die tijd vielen. De nummers 4, 5, 6, 7 en 8 zijn respectievelijk van kapitein Darlang, overste Scheepens, kapitein Campioni, luitenant Vis en kapitein Webb, allen zeer bekende Atjeh-officieren. Wij zouden gaarne hier over hen uitweiden, doch dit zou te veel ruimte vergen en buiten het raam van dit artikel vallen; wij volstaan met te zeggen dat deze officieren onder de beroemdheden nóg meer faam hebben gekregen omdat zij in het gevecht of bij aanslagen omkwamen. Alleen Darlang overleed aan verwondingen, opgedaan bij een crash met een militair vliegtuig[49]. Details over deze figuren vindt men in Zentgraaff's "Atjeh". Hun monumenten maken als het ware front naar de overige graven: men moet dat ter plekke gezien hebben om deze symboliek op te merken en te aanvaarden. Achterin bij de grensmuur het grote monument voor generaal Pel, de dappere en geliefde aanvoerder uit de voor ons zo moeilijke jaren 1874-76, de onvermoeibare die overleed aan een slagaderbreuk. Daar ook het monument van gouverneur van Aken, geen militair; hij was als bestuurder ook populair bij de Atjehers en hij had de wens uitgesproken later op Peutjoet te mogen rusten.

En in 1979 is ook weer het nieuwe monument op het nieuwe graf van generaal Köhler gereed gekomen. Het is een getrouwe copie geworden van het monument van de Tanah Abang begraafplaats van Batavia/Jakarta uit 1873. Alleen de marmeren platen zijn origineel. Het monument, dat een centrale plaats inneemt, is van twee zijden gefotografeerd. (collectie Stichting Peutjoet-Fonds)

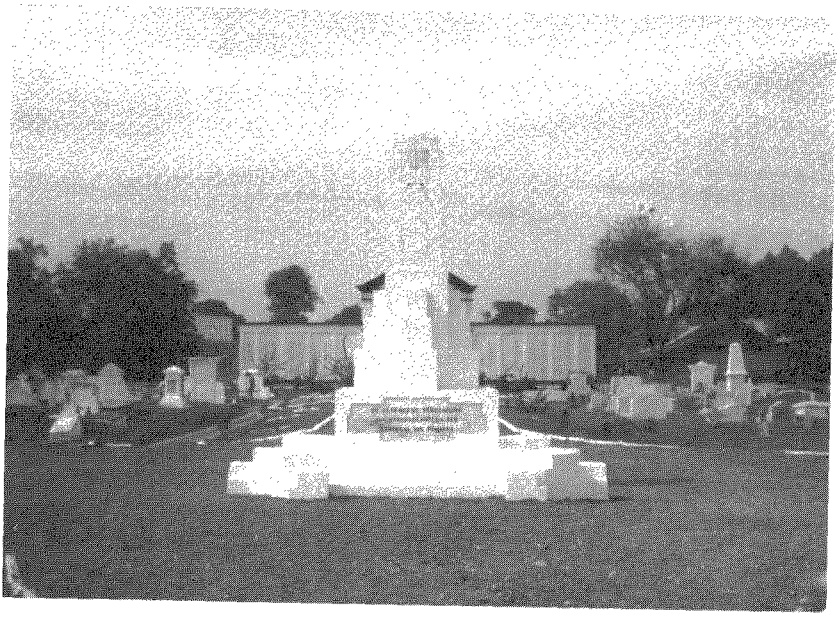

In 1979 van zuid naar noord gefotografeerd het marechaussee- monument met op de achtergrond het ereportaal. Nog is de begraafplaats Peutjoet kaal, maar men ziet de jonge boompjes al opgroeien. De bomen achterin staan buiten het ereveld. (collectie Stichting Peutjoet-Fonds)

Een der monumenten, die door zijn degelijkheid ongeschonden bleef: het massagraf van het gevecht bij de buitenpost Kota Pohama 1889, gefotografeerd in 1979. (collectie Stichting Peutjoet-Fonds)

Peutjoet nu wettig beschermd[50]

Een belangrijk feit is thans (en reeds vanaf 1978) dat Peutjoet officieel is geregistreerd als "historisch erfstuk"; het is als zodanig vermeld in de inventaris van het Indonesische Directoraat-Generaal voor Historie en Oudheden van het Ministerie voor Educatie en Cultuur. Dit betekent in de praktijk dat Peutjoet op de monumenten-lijst staat, ingevolge de (van ons gouvernement overgenomen en verder voortgezette) "Monumenten Ordonnantie" van het jaar 1931. De huidige interpretaties (in de "Richtlijnen voor de Indonesische Natie") luiden dat "historische erfstukken een waarde vertegenwoordigen die herinnert aan de geleverde strijd en die de nationale trots en opofferingsgezindheid van het volk accentueren. Deze erfstukken nu moeten in stand worden gehouden en verzorgd, teneinde de nationale cultuur te verrijken en glans te geven". Voorwaar geen geringe omschrijving en... een verrassende wending als men deze uitspraken bekijkt tegen de sfeer welke Indonesië beheerste tussen de jaren 1945-1965. Wij dachten dat het een groot geluk is dat Peutjoet nu ook in deze beschermende mantel is opgenomen.

Hoe gaat het nu verder?

Op het moment dat wij dit schrijven heeft de Stichting van het Peutjoet-Fonds vijf mensen op maandsalaris in dienst op de ere-begraafplaats. De beheerder is nu een kapitein b.d. van de T.N.I.[51]. Voorts zijn er vier werklieden. De bezoldiging is aangepast aan het plaatselijk salarisniveau; hoewel personeelskosten in Indonesië veel lager zijn dan in Nederland, vergt dit personeelsbestand, hoe klein het ook is, een constante forse uitgave. De beheerder heeft een perio-

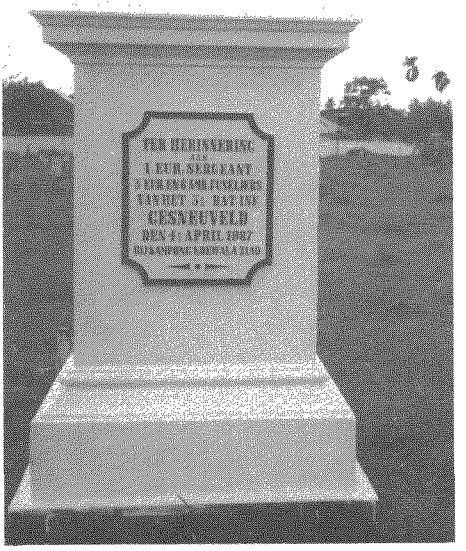

Een in 1979 gerestaureerd massa-graf op Peutjoet van de gevallenen in 1887 bij kampong Koewala-Zuid. (collectie Stichting Peutjoet-Fonds)
Het zojuist gerestaureerde graf van de uit Nederland gedetacheerde eerste-luitenant de Man die 1887 sneuvelde in een kloof buiten Koeta Radja en naar Peutjoet werd gebracht. (collectie Stichting Peutjoet-Fonds)

dieke rapportageplicht naar het Stichtingsbestuur; de rapporten worden door de locale overheid mede gecontroleerd.
Wij kunnen ons voorstellen dat wanneer onverhoopt de geldkraan vanuit Nederland maar heel mager zal gaan lopen, de ere-begraafplaats zeker zal blijven bestaan, zij het met een nogal sobere staat van onderhoud.
Wel vernamen wij nog kortelings, dat het gemeentebestuur van de hoofdstad Banda Aceh het voornemen heeft Peutjoet op te nemen in het recreatiegebied voor toerisme en als centrum voor geschiedvorsers die dit "oorlogsmuseum" (zegt men) willen bezoeken. We moeten toegeven dat de locatie van Peutjoet in het stadsplan van de steeds groter in omvang wordende stad werkelijk uitstekend is. Men heeft het grote vooroorlogse straten- en lanenplan daar in de buurt onverminderd wijds gehandhaafd: ruim en representatief.
Peutjoet ligt - daarvan gescheiden door een fraaie oprijlaan van bijna 100 meter - aan een groot vierkant plein (nog steeds militair paradeterrein). Aan dat zelfde plein huist in een ruime tuin het dynamische Centrum van de reeds genoemde heer Aboe Bakar, een vlot Nederlands sprekend zestiger die voor de Stichting waarlijk onmisbaar is; hij is ook de figuur die in snel tempo veel Nederlandse documentatie in het Indonesisch vertaalt, van Paul van 't Veer "De Atjeh-oorlog" en ook van Zentgraaff's "Atjeh" is reeds van zijn hand een goede vertaling uitgegeven. Verder heeft de Stichting reeds jaren de steun van een andere Atjeher, een telg uit het oude sultansgeslacht, ook Nederlandstalig en nog werkzaam bij de gouverneur van de provincie, de heer Tuanku Abdul Jalil.

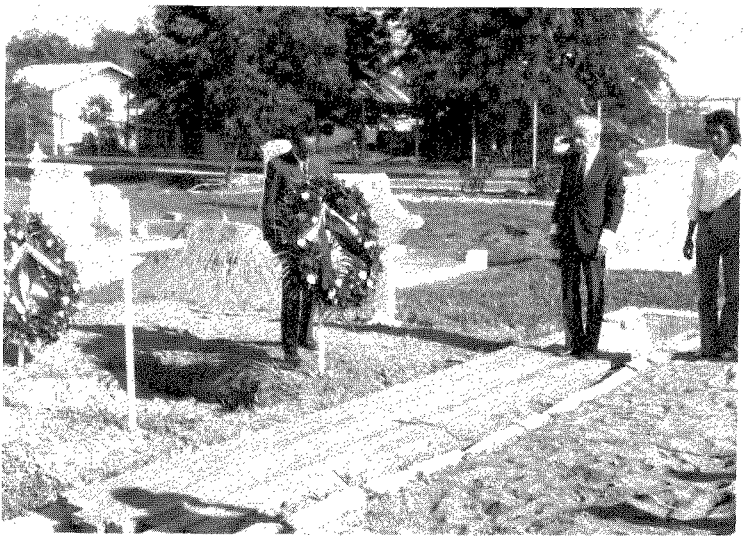

Dadelijk na de her-begrafenis op Peutjoet van de overste Roeps, in 1979, zien wij in het midden kolonel Brendgen. Met links naast hem, een krans met driekleurlint leggend, de heer Aboe Bakar, die dit deed namens een nazaat van Roeps, wijlen de res.majoor ir. Ch.C. van der Vlis (toen nog afdelingscorrespondent militaire genealogie van "Mars et Historia") (collectie Stichting Peutjoet-Fonds)

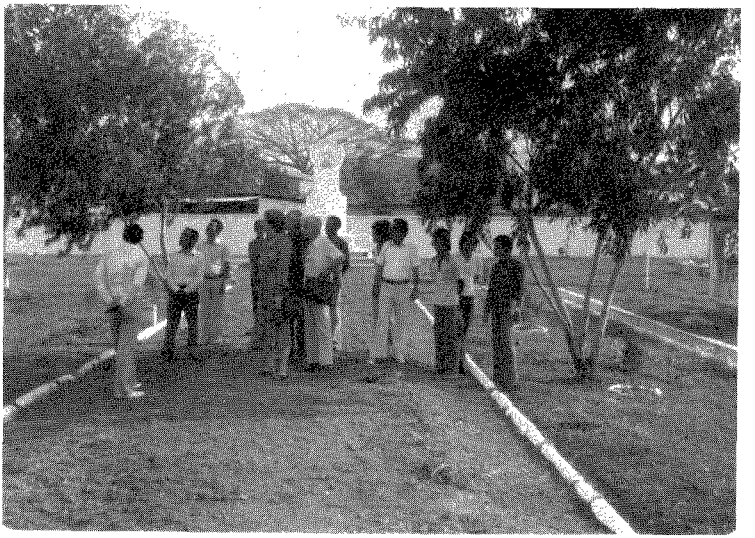

Onze ambassadeur in Indonesië, de heer Renardel de Lavalette en zijn echtgenote, bezoeken Peutjoet in 1979; bij hen onder meer kolonel Brendgen (met koffertje). Op de achtergrond het monument voor generaal Pel en de nieuw gebouwde afscheidingsmuur met de kampong. Let op de snel groeiende jonge acaciaboompjes. (collectie Stichting Peutjoet-Fonds)

Een zeer recente werkfoto op Peutjoet in 1984. Specialisten voor de restauratie knappen enige modelkruisen op. Dit moet op vlak terrein en harde ondergrond gebeuren en dat doet men aan de binnenzijde van het ereportaal naast de marmeren naamtafels der gevallenen. Straks gaan de herstelde en bijgeverfde kruisen weer naar hun plaats op het graf. (collectie Stichting Peutjoet- Fonds)

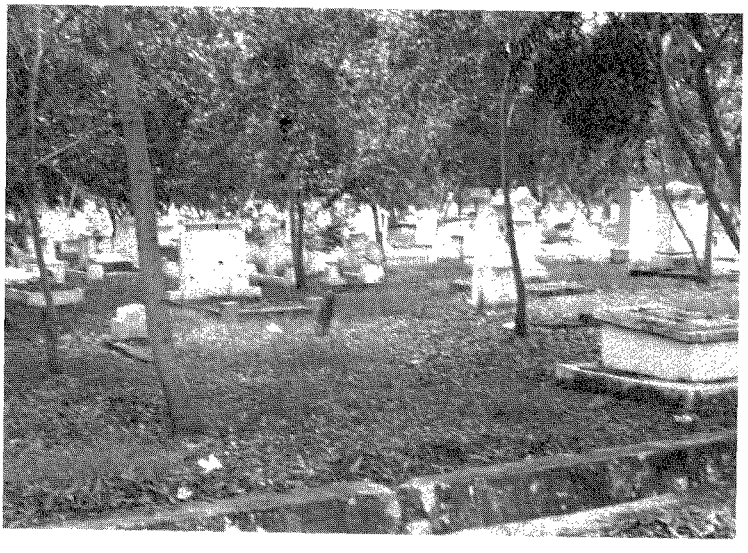

De laatste foto van het hernieuwde ereveld Peutjoet. De nieuw geplante bomen groeien flink door en men kan in 1984 al onder die bomen door kijken over de vele grafzerken die nu opgeknapt en wit zijn geverfd. Peutjoet bijna terug in de oude luister. (collectie van de auteur)

Peutjoet in de toekomst

Men is van Indonesische, beter gezegd Atjehse zijde, ook erg consequent. Zo vernamen wij dat men al beperkende maatregelen nam om te voorkomen dat Peutjoet verder gebruikt zou worden als christelijk kerkhof. Er waren al enige bijzettingen geweest gedurende en na de oorlog, dat waren christenen. Maar dit is gestopt. Men zegt nu (terecht naar wij menen): "Peutjoet moet steeds zuiver een monument blijven; ook in de toekomst, en wel ter nagedachtenis aan de oorlog die Nederland in Atjeh bracht". Inderdaad liggen er "vreemde graven", maar men laat dat zo: er komen er niet meer bij.

Er zijn ook een paar vrij grote stukken op Peutjoet waar men geen of nauwelijks zerken, kruisen of monumenten ziet staan: open plekken dus. Dat wil echter niet zeggen dat daar geen graven liggen: vaak zijn daar massagraven van militairen, die samen in alle eenvoud werden begraven. Er waren destijds al graven die slechts met een enkel houten kruis werden gemarkeerd of alleen maar met een piketpaaltje met daar aan een nummer: dat hout is allengs weggeteerd; ook waren er graven met er op alleen maar een paar stenen: nu weggespoeld of helemaal verweerd. Zodat dat alles nu op een open veld lijkt. Dat was eigenlijk al een halve eeuw geleden zo, in de jaren dertig, toen Zentgraaff op oudere leeftijd langskwam om als bekend journalist inspiratie op te doen voor zijn boek "Atjeh". En "... dat waren de graven der niet erg aanzienlijken..." zei hij; voorts: "... elke vierkante meter op Peutjoet is een graf".

Wij weten het nu zoveel jaren later niet meer zo precies, want de administratie is zoek. Wat we weten is hetgeen op de circa honderd marmeren tafels is gebikt en wat nog op de resterende naamplaten op de graven zelf gelezen kan worden.

Tenzij van de zijde van de Nederlandse overheid besloten wordt om eindelijk (onder welke begrotingstitel dan ook) een vaste bijdrage per jaar te schenken voor de instandhouding van het nu door de Stichting als nieuw opgeleverde ereveld, blijft de toekomst van dit monument in Atjeh toch nog problematisch. De oudere generatie van onze landgenoten van wie de stichting nog geregeld geld krijgt, wordt steeds kleiner van omvang. En wat als die eenmaal geheel overleden is? En dan de trend: stijgende onwetendheid bij dalende inkomsten. Gelukkig neemt de belangstelling van de zijde der Atjehers toe, ook onder de jeugd. "We hebben de vrijheid niet voor niets gekregen; daar op Peutjoet ligt het bewijs". Maar aan een versobering zal wel niet zijn te ontkomen als alles van privé-giften moet komen.

Wel streeft Atjeh er oprecht naar om meer toerisme van buiten de grenzen aan te trekken, vooral uit westerse landen, doch Java en Bali en het Tobameer op Sumatra lijken voorshands de grote trekpleisters te blijven. Atjeh ligt te ver weg, te uitmiddelpuntig; transportkosten voor toeristen daar heen lopen te erg op en de hotellerie in Atjeh is nog in status nescendi. Toch heeft Atjeh heel wat te tonen: het ruige binnenland met nog tijgers, orang-oetans en olifanten en de adembenemende westelijke rotskust aan de Indische Oceaan. Ook in Banda Aceh zijn diverse bezienswaardigheden en Peutjoet staat daarbij hoog op de lijst: "... see the well-maintained Dutch cemetary...".

Er komen daar in Atjeh steeds meer Nederlanders kijken, maar het is nog geen massa-toerisme. Wel komen er meer wetenschapsmensen voor de universiteit daar; vooral historici uit binnen- en buitenland en dan de diplomatieke vetegenwoordigers. Het gastenboek dat ieder bezoeker moet invullen geeft ons hierover veel informatie.

Peutjoet ligt ongetwijfeld prachtig: men kijkt door de poort en onder de bomen over de graven naar het vrij dichtbij oprijzende voorgebergte, dat zich paarsblauw aftekent tegen de heldere lucht. Het is de heuvelrand bij Mata-Ië, de klassieke plaats voor de opvang van de waterleiding van de stad met koude zwembassins.

Tot slot een Atjehse wens en een Atjehse gezegde

De Atjehse auteur, hieronder aangehaald bij de literatuurlijst, van het werk "De Nederlandse begraafplaats Peutjoet", Teuku Tjoet Mohammed Hoessein zegt in een nawoord iets dat wij zeker mede kunnen onderschrijven na deze beschouwing: "Wij hopen echt dat Peutjoet voor het Atjehse volk het opentrekken van het gordijn zal betekenen, dat hangt over hun heldenverzet en voor de Hollanders naar ons begrip "een brug van vriendschap"met het Atjehse volk. En tevens voor onze hoofdplaats Banda Aceh een fraai complex".

En de Nederlandse Atjeh-historicus Dr. A.J. Piekaar zei het aldus op de dag, waarop Prins Bernhard in oktober 1978 een gedenksteen onthulde op een graf te Middelburg van een daar in het begin van de 17e eeuw bijgezette Atjehse gezant: "... Niemand zal tóen hebben vermoed hoeveel jaren van strijd in later eeuwen tussen Nederlanders en Atjehers zouden volgen. Wij mogen dankbaar zijn dat die jaren voorbij zijn en geen blijvende verwijdering ten gevolge hebben gehad.".

„Wat gebeurd is, dat is gebeurd; maar laat het niet wéér gebeuren" is een oude Atjehse zegswijze...[52].

Bij een zijner bezoeken aan Peutjoet - waarbij een jeep van de gouverneur ter beschikking werd gesteld - tekent de auteur het gastenregister, staande in het ereportaal. Nog net is een der marmeren tafels te zien met namen van gesneuvelde militairen. (collectie van de auteur)

Noten

1 Madjoe, Ver. oud-onderoffn. KNIL. "Gedenkboek van het KNIL", Amersfoort, 1961, blz 97.
2 Idem.
3 De hoofdstad heette oorspronkelijk Banda Atjeh en bestond hoofdzakelijk uit de missigit (moskee) en de Kraton, een rechthoekige sterkte van ca 600 x 250 meter met aarden wallen en een sultansverblijf. Wij herdoopten de plaats in Koeta Radja (Koningsstad). Nederland hoste op het bericht van die overwinning. Kapelmeester C.A. Korn kwam met een speciale militaire mars, "De Kraton is ons", vide het telegram van generaal van Swieten.
4 Madjoe, blz 98.
5 Zie de literatuuropgave; boeken van P. van 't Veer en J.C. Witte.
6 Hotz, G.D.E.J., Beknopt overzicht van de Atjeh-oorlog, Breda, K.M.A., 1924, Verlieslijst, blz 88/89, noot 6.
7 Borel, G.F.W., Onze vestiging in Atjeh, 's-Gravenhage 1878, kaart C.
8 Hotz, blz 88/89. Voor de jaren 1885 tot en met 1889 zijn hier geen details opgegeven over de gesneuvelden en omgekomenen aan verwondingen door de vijand toegebracht, zodat er meer geweest moeten zijn die omkwamen.
9 Zwitzer, H.J. en Heshusius C.A., Het Koninklijk Nederlands- Indische Leger, 1830-1950, een terugblik, blz 19.
10 Veer, P. van 't, De Atjeh-oorlog, blz 211 en 311.
11 Schoute, D., De Geneeskunde in Nederlandsch-Indië gedurende de 19e eeuw, blz 356.
12 Als noot 10.
13 Percentages betreffende de sterkten gecompileerd uit de hoofdstukken over het KNIL uit onder meer de Wetenschappelijke Jaarberichten vanaf 1905 van de (Nederlandse) Vereniging ter beoefening van de Krijgswetenschap. Gegevens over evacuaties: zie A. Kruisheer, Atjeh 1896, blz 304/305.
14 Borel, G.F.W., blz 254, 255.
15 Schoute, D., blz 357. Kruisheer, blz 304/305, zegt dat het percentage der militaire doden aan beri-beri op Atjeh van 1893- 1896 respectievelijk bijna 40, bijna 37, 31 en 21 was; huiveringwekkend inderdaad.
16 Madjoe, blz 289,: Pastoor Verbraak kwam dus bij het gros van onze troepen te legeren, in de "verpeste" Kraton.
17 Indisch Militair Tijdschrift, jg. 1880, afl. 1-6, blz 77, artikel "De Geneeskundige Dienst bij de Tweede Atjeh- expeditie".
18 Schoute, D., blz 356 en Borel, G.F.W., blz 254. Zie ook op schets C de "vlakte van Pantej Perak" en ook schets D, Pante Pira Kampement en Mil. Hospitaal.
19 Teuku Tjoet Mohammed Hoessein, De Nederlandse begraafplaats Peutjoet, blz 7 en 8.
20 Borel, G.F.W., blz 29, 139, 154, 243, 247.
21 Documentation and Information Center of Aceh, The Dutch Colonial War in Aceh, blz 234. Hier een mogelijk nauwkeuriger aanduiding waar gesteld wordt dat een Nederlands officier die op 19 juni 1874 te Penajoeng werd gewond en als gevolg daarvan negen dagen later bezweek, een der allereersten was die op Peutjoet werd begraven op 28 juni 1874; het was de eerste-luitenant der infanterie D.G. Baron Sloet van Zwanenburg, posthuum RMWO-3, een der moedigsten uit die dagen.
22 Borel, G.F.W., blz 123, gaat als volgt verder: "... Toen het treurige feit in het hoofdkwartier te Koeta Radja bekend werd, maakte het op ieder een pijnlijke indruk..."
23 Idem, blz 29; de Kraton zou eerst op 24 januari worden genomen.

23 Idem, blz 139.
25 Idem, blz 154.
26 Idem, blz 247.
27 Ver. Indische Nederlanders, Peutjoet, blz 67 t/m 83.
28 Idem, blz 81 en 82.
29 Hotz, G.D.E.J., blz 88 en 89.
30 Indisch Militair Tijdschrift, jg. 1902, blz 108, Prijslijst Mil. Administratie.
31 Diverse graven hadden - zoals op meer Europese kerkhoven in het voormalige Nederlands-Indië - complete daken van zink, rustend op vier metalen poten. Het gros van die daken is na de oorlog niet meer aangetroffen en thans geheel niet meer te zien. Over het graf bijvoorbeeld van de eerder genoemde luitenant Weyerman was niet alleen een zwaar metalen dak, maar er was ook een smeedijzeren hek rond de tombe; aan dat hek hingen tenminste zes immortelle grafkransen in ronde metalen trommels met glazen deksels.
32 Ver. Indische Nederlanders, Peutjoet; in dit boekwerk maar liefst 40 foto's van grafopschriften.
33 Zentgraaff, H.C., zowel "Atjeh" als "Sumatraantjes"; zie literatuuropgave.
34 Idem, Atjeh, blz 266.
35 Idem, blz 265.
36 Vooral aan de westkust van Atjeh was het meer dan eens zeer onrustig en kwamen nog enkele "ouderwetse" aanvallen op onze patrouilles voor waarbij deze relatief zware klappen kregen te incasseren; het was in het gewest Bakongan (1925-27) alsook in de streek bij Lhong (1933).
37 Het Korps Marechaussee van Atjeh en Onderhorigheden was in 1890 in de periode van de geconcentreerde linie te Koeta Radja opgericht als een soort super-infanterie (men zou nu zeggen commando-eenheden) toegesneden op de contra-guerilla. Het bestond geheel uit inheemse manschappen gecommandeerd door inheemse en Europese onderofficieren en Europese officieren. Het korps was bewapend als de Atjehse strijders. Met het Wapen der Koninklijke Marechaussee, zoals wij dat in Nederland kennen, had genoemd korps slechts de naam gemeen.
38 Als noot 13.
39 De sterkte-getallen van 1939 en later, alsook de gegevens over de grote opstand en de operaties tegen de Japanners in Atjeh vinden wij in deel VI (hoofdstuk V) van het stafwerk "Nederlands-Indië contra Japan", Krijgsgeschiedkundige Afdeling van het H.K. Gen. Staf, 's-Gravenhage, 1959.
40 Ons Leger, maart 1972, blz 20 en 21.
41 In Documentatiòn and Information Center of Aceh, The Dutch Colonial War in Aceh, blz 234 en in de rede van de Gouverneur van Atjeh bij herbegrafenis van generaal Köhler in mei 1979 vinden wij het volgende: Tijdens de Ronde-Tafel-Conferentie tussen Nederland en Indonesië (over overdracht souvereiniteit) in 1949, was deze kwestie van de kerkhoven, o.a. Peutjoet, een onderwerp van gesprek geweest. Ofschoon de R.T.C.-overeenkomst later eenzijdig door Indonesië is verbroken, is op het gebied van de erevelden in wezen geen verschil van inzicht geweest: de beide regeringen zouden in onderling overleg regelen stellen inzake verzorging en instandhouding van Peutjoet.
42 Het secretariaat van de Stichting Peutjoet-Fonds is gevestigd: Sir Winston Churchilllaan 597, 2287 AK Rijswijk, telefoon 070- 944722.
43 In januari 1985 is kolonel Brendgen ons - veel te vroeg - door de dood ontvallen.
44 Dit uitstekend verzorgde boekje (paperback) van bijna 100 bladzijden, in vier kleuren met vele foto's is getiteld "Peutjoet - rustplaats voor 2200 soldaten van het vroegere KNIL" en in

1984 uitgegeven door de Vereniging van Indische Nederlanders (V.I.N.); het kon tot stand komen met steun van het Prins Bernhard Fonds. De tekst met voorwoord is van de voorzitter van de Stichting, luitenant-generaal b.d. F. van der Veen. Het boekje is tweetalig (Ned-Eng) en omvat onder meer een namenregister van de sedert 1873 gevallen militairen. De netto-opbrengst van de uitgave komt ten goede aan de Stichting Peutjoet-Fonds. Men kan het werkje bestellen door f 30,- te gireren naar Penningmeester V.I.N., Bouvigne 23-III, 1083 BP Amsterdam, gironummer 319381, met vermelding: Peutjoet-Fotoboek.

45 Bij de aanvang van de restauratie besliste de toenmalige Indonesische Gouverneur van Atjeh, dat aan al de oude Nederlandse grenzen van de begraafplaats zou worden vastgehouden; de wettige grens werd nu mede door het verwijderen van enige bouwsels duidelijk opnieuw vastgesteld.

46 C.A. Heshusius, in Mars et Historia, 12e jg, nr 5, sep/okt 1978, blz 142-149; "In 1978, een plechtigheid in Atjeh, waar de Nederlandse vlag bij was; herbegrafenis van generaal Köhler".

47 Idem, 13e jg, nr 2, mrt/apr 1979, blz 63-69, "Atjeh weer in het zoeklicht". Zie ook noot 52.

48 Op het graf van overste Roeps staat in het opschrift na zijn naam en rang het volgende:

RIDDER MWO 3e KL EN NED
LEEUW GESNEUVELD
23 MAART 1840 TE BAROS

Dit gaf bij ons tweede bezoek in 1984 een komisch incidentje, toen enkele Atjehers, die de woorden LEEUW en GESNEUVELD inderdaad wat zonderling naast elkaar op één regel zagen staan, volhielden dat "Roeps door een leeuw zou zijn gedood en niet door kogels of de klewang der Atjehers". Wij konden hen gelukkig met uitleg omtrent de onderscheiding van de Nederlandse Leeuw overtuigen dat het wèl de Atjehers waren en: "maar heren, op Atjeh hebben jullie toch geen leeuwen, maar wel tijgers". Op Peutjoet kun je dus ook lachen...

49 In het Indisch Militair Tijdschrift, jaargang 1918, blz 385 werden cijfers bekend gemaakt van de geldinzameling bij de officieren van het KNIL voor een grafmonument voor Darlang, die in Batavia was overleden en nadien is bijgezet op Peutjoet. De stand was toen al ruim f 2600,-.

50 Uit diverse jaarverslagen van de Stichting Peutjoet-Fonds.

51 Kapitein M. Manullang.

52 Heshusius, C.A., Ons Leger, Banden tussen Nederland en Atjeh, Het Peutjoet-Fonds nam wederom initiatieven; jan 1979, blz 58-62. Zie ook noot 47.

Literatuur

Boeken

Borel, G.F.W., Onze Vestiging in Atjeh, 's-Gravenhage, 1878

Doup, A., Gedenkboek Korps Marechaussee van Atjeh en Onderhorigheden, Medan, 1940

Drossaard, W., (ps. W. Drechsel), Bronbeek, een levend verleden, Franeker, 1984

Documentation and Information Center of Aceh, Perang Kolonial Belanda di Aceh (The Dutch Colonial War in Aceh), Bandung, 1977

Jong, L. de, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Nederlands-Indië, deel 11 a en b, Leiden, 1984/85

Kruisheer, A., Atjeh-1896, Weltevreden, 1913

Krijgsgeschiedkundige Afd., H.K. van de Gen. Staf, Nederlands- Indië contra Japan, deel VI, 's-Gravenhage, 1959

Schoute, D., De Geneeskunde in Nederlands-Indië gedurende de negentiende eeuw, Batavia-C, 1934

Stammeshaus, F.W., Eens en voor altijd Atjeh, Amsterdam, 1977

Teuku Tjoet Mohammed Hoessin, De Nederlandse begraafplaats Peutjoet, onthult de heldenmoed van het Atjehse Volk, Banda Aceh, 1972

Veer, P. van 't, De Atjeh-oorlog, Amsterdam, 1969

Vereniging Indische Nederlanders, Peutjoet, rustplaats voor 2200 soldaten van het vroegere KNIL, 's-Gravenhage-Amsterdam, 1984

Witte, J.C., J.B. van Heutsz, leven en legende, Bussum, 1976

Zentgraaff, H.C., Atjeh, Batavia, 1938

Zentgraaff, H.C., en Goudoever, W.A. van, Sumatraantjes, 5e dr, 's-Gravenhage, 1947

Zwitzer, H.L. en Heshusius, C.A., Het Koninklijk Nederlands- Indische Leger 1830-1950, een terugblik, 's-Gravenhage, 1977

Artikelen

Mars et Historia, Heshusius, C.A., In 1978, een plechtigheid in Atjeh, waar de Nederlandse vlag bij was; herbegrafenis van generaal Köhler, XIIe jg, nr 5, sep/okt 1978, pag 142-149

Ons Leger, Brendgen, J.H.J., Ere-begraafplaats Peutjoet te Koeta Radja, mrt 1972, blz 20-21 en feb 1976, blz 37-39

Jaarverslagen van de Stichting Peutjoet-Fonds, 1977 t/m 1984

H.G. Meijer

DE MILITAIRE DECORATIES VAN HET ROMEINSE RIJK.

Inleiding

Deze bijdrage voor het vierde lustrumnummer van Mars et Historia zou ik, evenals vorige keren, willen beginnen met een terugblik over de laatste vijf jaar, waarin de activiteiten van deze afdeling naar een absoluut hoogtepunt groeiden. Omdat dit plaats kon vinden door een reeks van gebeurtenissen, waar een groot aantal leden van onze vereniging hun medewerking aan verleenden, lijkt dit lustrumnummer een geëigende plaats om een terugblik te schetsen. Dit brengt ons terug bij onze lustrumtentoonstelling in 1981 in het Museum Flehite in Amersfoort. De afdeling Ridderorden en Onderscheidingen komt met een eigen inzending, zorgvuldig geselecteerd uit de collecties van onze leden J. Burger, W. Freriks, B. Wagenaar en H. Meijer. Het resultaat is een welhaast volledig overzicht van vier eeuwen eremetaal uit De Lage Landen, die in een niet geringe mate de tentoonstellingsnaam "Van Soldatenmoed tot Verzamelgoed" gestalte gaf. De drie honderd stukken op de verzekeringslijst vertegenwoordigden een enorme waarde. De ondertitels zouden later hun waarde bewijzen. Gedurende de openingsdag van de tentoonstelling mocht ik voor het eerst kennis maken met een nieuw lid de heer C.P. Mulder, waarmee ik in contact was gebracht door een Engelse verzamelaar Mr. A. Flatow, een regelmatige lezer van Mars et Historia en bestuurslid van de Britse vereniging "Orders and Medals Research Society", waarvan velen van onze leden eveneens lid zijn.
Over de tentoonstelling behoeft weinig te worden toegevoegd, gezien de belangstelling van het Ministerie van Defensie, Directie Voorlichting, die graag "cherry picking" wenste toe te passen voor de door hen georganiseerde tentoonstelling "Harderwijk 750 jaar Militair Bezien". Uit Engeland kwamen de heren A. Flatow en J. Tamplin naar Amersfoort. Om hen gedurende een week-end zoveel mogelijk te laten zien op het gebied van "decoraties" wordt door Wagenaar, Mulder en Meijer een rondgang georganiseerd, waarbij onze leden Mw. J. van Zelm van Eldik-Kuneman en de heer W.R. van der Weide de buitenlandse gasten ontvingen in hun prachtige musea in Den Haag resp. Arnhem.
Dankbaar en enthousiast keerden de Britten huiswaarts. Hoe enthousiast bleek kort daarna, toen ze ons verzochten of ze met een 50 andere geinteresseerden het jaar daarop mochten terugkeren en of we die excursie konden organiseren. Met de hulp van de eerder genoemde leden van Mars et Historia kon dit worden verwezenlijkt en begin juni 1982 mochten we een gezelschap van een 50-tal decoratie-experts uit Groot-Brittannie en Denemarken verwelkomen. Bronbeek, Airborne-museum, Museum van de Kanselarij in Den Haag, waren de onvergetelijke plekjes voor de buitenlandse gasten. De Gemeente Amsterdam bood hen een rondvaart door de grachten aan, die eindigde in het Scheepvaartmuseum. In de Kweekschool voor de Zeevaart werd het "banket" gegeven, waar de gasten enige verrassingen te beurt vielen. Zo had Mw. van Zelm van Eldik een drummer- en pijperensemble gecharterd, dat de gasten een onvergetelijk muzikaal welkom heette. De directeur van de bijna 100 jarige Kweekschool voor de Zeevaart had een kleine expositie ingericht waar o.a. de decoraties van Admiraal Michiel de Ruijter voor het grijpen lagen. Doch de grootste verrassing bleek later de aanbieding van het boekwerk "Orders and decorations of the Netherlands 1781-1981", samengesteld door Mulder, Wagenaar en Meijer, in grote haast. Wat een vertaling had moeten worden van het "Informatie pakket" uit 1978, werd een 63 pagina's tellend boekje op naam en gesigneerd. Evenals in 1978 werd de uitgave mogelijk gemaakt door Rank Xerox Manufacturing B.V. te Venray. De rest van de oplage van 100 werd

geschonken aan diverse personen en instanties, waarvan we aannamen dat zij daarin geinteresseerd waren. Niet alleen aan enige bestuursleden doch ook aan onze Beschermheer Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden. Diens reactie bleek van onschatbare waarde omdat het de stimulans zou worden voor de drie auteurs om met een (definitieve) herdruk te komen. Rank Xerox werd geconfronteerd met alle positieve reacties uit binnen-en buitenland. "Zoveel lof voor een zo eenvoudig boekwerk verdiende professionele hulp". De directie zegde alle steun toe om het boekje een professioneel jasje te geven. De auteurs hadden 4 maanden de tijd om het concept te vervolmaken. Een ambitieus plan. Slechts één maal werd bijelkaar gekomen om het werk te verdelen, te inventariseren en de illustraties te kiezen. De rest van de communicatie was per brief of per telefoon. Een vrije-tijd verslindend karwei begon. Z.K.H. Prins Bernhard was bereid om het voorwoord te schrijven. We mochten ervaren hoe groot de referentie-macht van onze Beschermheer is: alle instanties, die om hulp werden gevraagd leverden die binnen het gewenste plan. Gegevens, door de jaren heen bijeen gezocht tijdens geschiedkundig onderzoek, werden verwerkt en opgenomen. Aanvullende hoofdstukken toegevoegd, alle vragen, in het verleden gesteld, werden eveneens verwerkt.

Het eerste exemplaar van hun Standaard-boekwerk 'Orders and decorations of The Netherlands' wordt in ontvangst genomen door onze Beschermheer, Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden op 25 januari 1984.

V.l.n.r.: B.W. Wagenaar, C.P. Mulder, H.G. Meijer, Z.K.H. en Mw. Th. Geris van Rank Xerox, de sponsor van het boek.

Het gevolg kon niet uitblijven. Een concept kwam tot stand, dat geen enkele afspiegeling meer was van het oorspronkelijke plan. Het prijskaartje was navenant en de sponsor had recht van spreken door te stellen dat van de afspraak was afgeweken. Door de méérkosten voor hun eigen rekening te nemen wisten de drie auteurs hun wensdroom toch werkelijkheid te laten worden: een standaardboekwerk, internationaal bruikbaar over alle onderscheidingen uit De Lage Landen getiteld "ORDERS AND DECORATIONS OF THE NETHERLANDS" met een voorwoord van Z.K.H. Prins Bernhard, rijkelijk geillustreerd met kleuren en zwart-wit foto's kundig verwerkt door de layout-man C. Verbraak van Rank Xerox, die de op computer verwerkte tekst zo magnifiek ondersteunt. Doch het absoluut hoogtepunt voor de drie auteurs was de ontvangst op Paleis Soestdijk, waar op 25 januari 1984 het eerste exemplaar door Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden in ontvangst werd genomen (zie foto no. 1)
Het informele karakter van de ontvangst, de belangstelling en de interesse van onze Beschermheer, zijn persoonlijkheid en charme, lieten een onvergetelijke indruk na! Die zelfde dag was er een persconferentie bij Rank Xerox in Venray, waar de Directie voltallig aanwezig, een exemplaar van het boek in ontvangst nam. De pers deed zijn werk, resulterend in berichtgeving in bijna alle kranten, week- en dagbladen, Radio-omroep Zuid, de locale Venray zender. Het resulteerde in een televisieuitzending in "Van Gewest tot Gewest" van een 8 minuten. Het resultaat bleef niet uit: de volledige oplage van 1000 was binnen vier maanden "uitverkocht". Reacties waren talrijk. Woorden als "een klassieker" en "a great and historic publication" of "a monument for the centuries" klinken heel eervol vooral als ze gebezigd worden door b.v. insiders als Dr. C.M. Schulten, Drs. G.H.J.M. Peijnenburg, Mr.Dr. J.M.A.H. Luns of buitenlandse erkende schrijvers als Dr. K. Klietmann, A. Purves, Prince Dimitri Romanoff, J. Tamplin, P.O. Hieronymussen om er maar enkelen te noemen. Het doet goed te ervaren dat na de presentieexemplaren voor H.M. de Koningin een order komt voor 4 extra, voor gebruik in de hofhouding. Dat buitenlandse universiteiten dit naslagwerk wensen, in Nederland, Duitsland, Scandinavië, Canada, USA, doch ook Hongarije, Italie, Zuid-Afrika, Australie etc. etc.
Veilinghuizen en handelaren gebruiken het als referentie in de vorm van MeMuWa, MMW of Meijer. In Kopenhagen ontvingen de auteurs een medaille voor verdienste voor hun werk.
Maar het meest dankbare is wel dat "Nederland" is ontdekt door menigeen, die is geinteresseerd in onderscheidingen! De vraag naar het boek was er de oorzaak van dat 5 maanden na uitgifte een ongewijzigde herdruk beschikbaar kwam! Het achtergebleven gebied Nederland, op het gebied van de Phalerastiek is ontwaakt. Phalerastiek, dit is de kennis van/over ridderorden en onderscheidingen, een hulpwetenschap voor geschiedkundig onderzoek, vergelijkbaar met heraldiek, geslachtkunde, vexologie (vlaggekunde). En zoals eerder in het buitenland gebeurde zal hier ook de ontwikkeling doorgaan, zullen nieuwe aanvullende publicaties worden uitgegeven. Eind 1984 was dat een publicatie van de Deense auteur Per Thornit met het boekwerk "The Royal Commemorative and Inauguration Medals of the Netherlands 1898- 1980". In 1985 verscheen het nieuwe fleurige voorschrift "Boekwerk Onderscheidingen" door Mr. C.H. Evers... et al. Terwijl ik dit schrijf weet ik van voorbereidingen voor publicaties over reddingsmedailles, de Medaille van de Tweede Vredesconferentie, Bronzen Leeuw en Bronzen Kruis.
Kleinere artikelen moeten en kunnen worden opgenomen in ons prachtige blad Mars et Historia. En het liefst door een steeds grotere schrijversgroep. Daar moeten we in het volgende lustrum naar streven. Gelijktijdig blijven we dóórgaan met het organiseren en steungeven aan tentoonstellingen, het geven van lezingen etc. Doch de ontwikkeling kan alléén gezond zijn als de "medaille wereld" in Nederland een brede basis krijgt. Dat dit geïnitieerd werd vanuit de afdeling "Ridderorden en onderscheidingen" van Mars et Historia siert de vereniging!

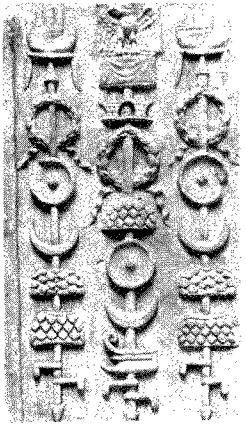

RELIEFWERK UIT DE ZUIL VAN TRAJANUS (ROME)

Legioenstandaard, SIGNA (= Herkenningsteken) van een militaire eenheid. Tot het jaar 104 v.Chr. werden dieren als symbolen gebruikt, totdat Consul Marius bepaalde dat de AQUILA (= de adelaar) de enige standaard van Romeinse legioenen was, terwijl in latere jaren de Keizers erop stonden dat hun portretten werden gebruikt.
Duidelijk herkenbaar zijn de decoraties:
CORONA AUREA (= Gouden krans)
CORONA MURALUS (= Muurkrans)
TORQUES (= Halsketen)
VEXILLUM (= Vaandel of standaard)

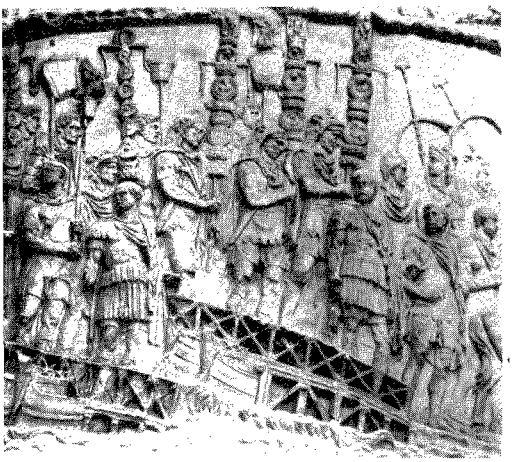

RELIEFWERK UIT DE ZUIL VAN ANTONIUS (ROME).

Een militair panorama waarop duidelijk zichtbaar de
SIGNAE (= Herkenningstekens) en AQUILAE (= Adelaars), de militaire standaards, diverse decoraties:
CORONA AUREA (= Gouden krans)
CORONA MURALIS (= Muurkrans)
VEXILLUM (= Vaandel of standaard)
PHALERAE (= Schijven of plakken)

GRAFSTEEN VAN MARCUS CAELIUS.

Bevindt zich in het Rheinisches Landesmuseum in Bonn.
Een kopie is te zien in het Regionalmuseum in Xanten W.Dld.
Waarschijnlijk gevonden op de Fürstenberg bij Xanten.
Opschrift: M. Caelius, Centurio van Legioen XVIII, gesneuveld tijdens de veldtocht van Varius in Germania in het jaar 9 n.Chr.
Duidelijk afgebeeld de decoraties:
CORONA CIVICA (= Burgerkrans) om het hoofd,
Twee TORQUES (= Halsketens) aan weerzijde van de hals,
Twee ARMILLAE (= Armbanden) aan de polsen,
Vijf PHALERAE (= Schijven/plakken) bevestigd aan een tuig van riemen op de borst.

RELIEF MET INSCRIPTIE TER NAGEDACHTENIS VAN M. POMPEIUS ASPER.

Gevonden in de omgeving van Tusculum (Z.O. van Rome)
M. Pompeius maakte promotie van Centurion (bevelhebber van 100 man) tot Praefectus Castorum (Hoofd-officier).
Hij diende in de Praetoriaanse Garde en in het Legioen.
Een reeks van decoraties staat afgebeeld zoals:
Een CORONA CIVICA (= Burgerkrans) in het centrum
Twee TORQUES (= Halsketen)
Twee ARMILLAE (= Armbanden)
Negen PHALERAE (= Schijven of plakken, bevestigd op draagtuig)
Aan weerszijde een SIGNA (= Herkenningsstandaard)

GRAFSTEEN VAN C. ALLIUS ORIENS.

Gevonden in Zwitserland.
Het opschrift betekent: C. ALLIUS ORIENS.
Centurion van het Legioen XIII Gemina.
Geboren in Dertona (N. Italië) en begraven in Vindonissa (Zwitserland).
Zijn afgebeelde decoraties:
drie CORONAE AUREAE (= Gouden kransen)
twee TORQUES (= Halsketens)
twee ARMILLAE (= Armbanden)
negen PHALERAE (= Schijven/plakken)

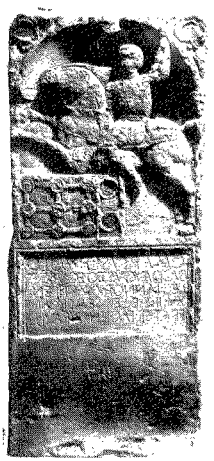

GRAFSTEEN VAN C. MARIUS

C. MARIUS, cavallerist in Legioen I Germanica.
Geboren in Lucus Augusti (N.W.-Spanje) en gestorven in Bonn.
Zijn afgebeelde decoraties zijn:
Twee TORQUES (= Halsketens) op de bovenhoeken.
Twee ARMILLAE (= Armbanden)
Negen PHALERAE (= Schijven/plakken) bevestigd aan een tuig.

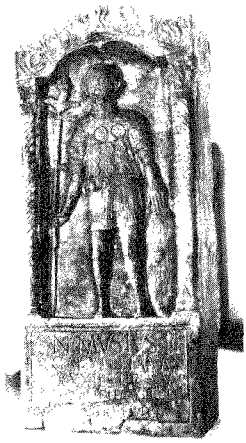

GRAFSTEEN VAN CN MUSIUS.

Bevindt zich in het museum in Mainz, waar het ook is gevonden.
Opschrift: Cn. Musius, Aquilifer (= Adelaarsdrager) in Legioen XIIII Gemina, geboren in Veleia (N. Italië) en gestorven in Mainz.
Duidelijk zichtbaar is dat aan een tuig over zijn borstschild negen PHALERAE zijn bevestigd. Daarboven twee TORQUES (= halsketens)
In zijn rechterhand houdt hij vast de AQUILA (= Legioenstandaard).

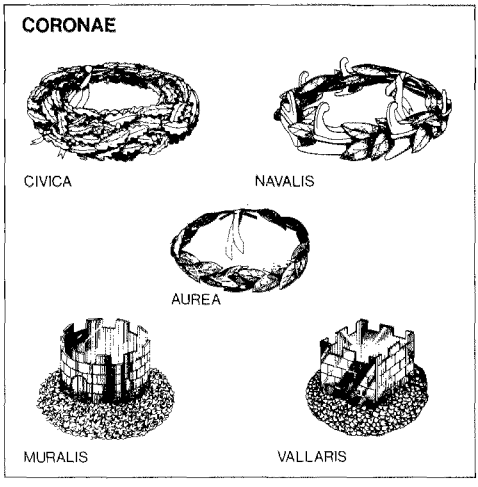

CORONAE (Kransen)

Links boven: De CORONA CIVICA (= Burgerkrans)
Voor het redden van een medeburger.
Rechts boven: De CORONA NAVALIS (= Scheepskrans)
Voor de overwinning in een zeeslag.
Links onder: De CORONA MURALIS (= Muurkrans)
Voor de bestorming van een vijandelijke stad.
Rechts onder: De CORONA VALLARIS (= Verschansingskrans)
Voor de bestorming van een vijandelijk kamp of bolwerk.
Midden: De CORONA AUREA (= Gouden krans)
Voor dapperheid tegen de vijand, niet omschreven in andere Coronae.

RELIEFWERK UIT HET MONUMENT VAN SULPICUS CELSUS.

Boven het borstschild met zwaard de decoraties:
CORONA MURALIS (= Muurkrans) en een TORQUES (= Halsketen)

RELIEFWERK UIT AMASTRIS IN BITHYNIA

Dit reliefwerk, waarschijnlijk ter ere van een plaatselijke held, toont de decoraties:
Een CORONA CIVICA (= Burgerkrans)
Twee CORONA VALLARIS (= Verschansingskrans)
Een VEXILLUM (= Vaandel of standaard)
Vijf HASTAE PURAE (= Gelouterde lansen, ere-wapens).

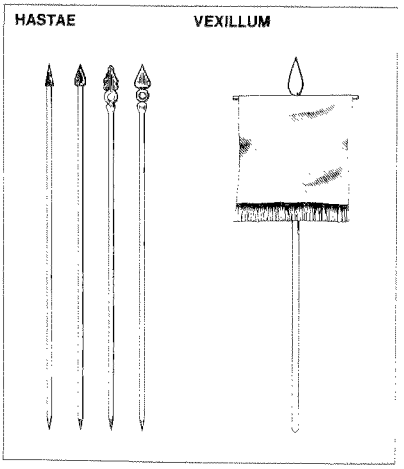

HASTAE (Lansen) en VEXILLUM (Standaard/vaandel).

Links:
Vier verschillende HASTAE PURAE (= Gelouterde lans).
Purae = zuiver, in de betekenis van 'niet voor gebruik bedoeld', dus een ere-wapen. Voor verslaan en ontwapenen van een tegenstander tijdens een veldslag.

Rechts:
Een VEXILLUM (= Standaard of vaandel).
(waarschijnlijk) een standaard onderscheiding voor officieren. Weinig specifieke gegevens bekend. Slechts één exemplaar heeft de tijd overleefd.

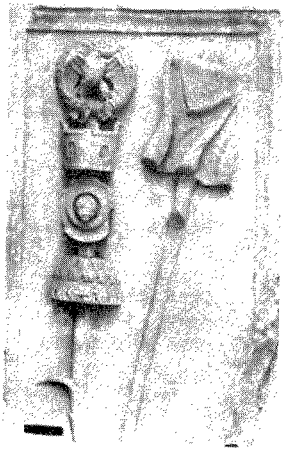

RELIEFWERK UIT HET MONUMENT VOOR SULPIUS CELSUS.

Links: een Praetoriaanse standaard, uitgedost met een AQUILA (= Adelaar), een CORONA MURALIS (= Muurkrans), een PHALERA (= Schijf of plak).
Rechts: Een VEXILLUM (Vaandel of standaard).
Twee geschiedkundige hulpwetenschappen ontlenen hun naam aan Romeinse militaire decoraties:
Phalera: Phaleristics = de studie over de geschiedenis van Ridderorden en Onderscheidingen.
Vexillum: Vexillology = de studie van vlaggenhistorie en -symbolisme.

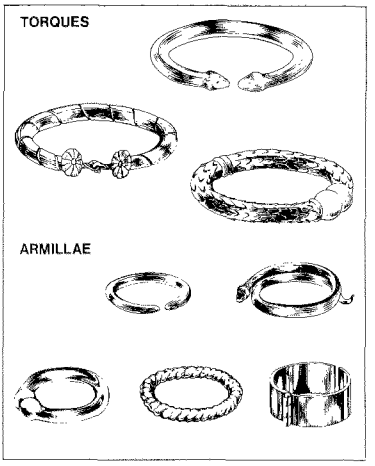

TORQUES (Halsketens) en ARMILLAE (Armbanden).

Boven: Drie verschillende TORQUES (= Halsketen of halsring)
Niet nader te preciseren onderscheiding voor krijgsverrichtingen, voor eenheden en/of militairen met de rang van Centurion (bevelvoerder over 100 man) of lager. Relatie materiaal met rang mogelijk.
Onder: Vijf verschillende ARMILLAE (= Arm- of Polsband)
Niet nader te preciseren onderscheiding voor krijgsverrichtingen. In sommige periodes lijkt het een onderscheiding te zijn geweest voor militairen met de rang van Centurion of lager.
Werd geschonken in goud, hoewel éénmaal in zilver wordt beschreven.
Is ook per paar (twee maal gelijktijdig) uitgereikt.

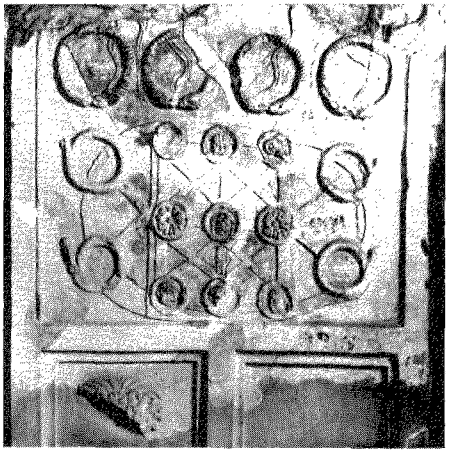

RELIEFWERK OP FRAGMENTEN GRAFDEUR VAN BURNUM (DALMATIE)

Deze onbekende decorandus ontving de decoraties:
Twee CORONA AUREA (= Gouden krans) waarvan het lint nog gedeeltelijk zichtbaar is.
Vier TORQUES (= Halsketen) in slangenmotief.
Vier ARMILLAE (= Armbanden) in slangenmotief.
Negen PHALERAE (Schijven of plakken) gemonteerd op een tuig.

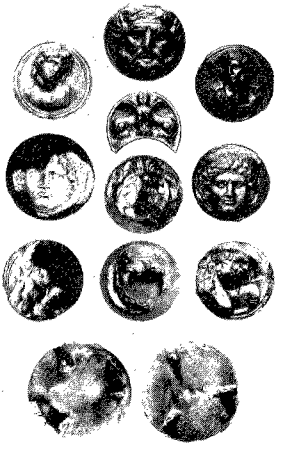

DE LAUERSFORT PHALERAE (Schijven/plakken)

Bevinden zich in het Berlijnse Antiquarium.
Kopieën zijn te zien in het Regionalmuseum in Xanten (W.Dld.)
Gevonden op het landgoed Lauersfort, Kreis Moers, bij Krefeld.
De negen ronde Phalerae (schijven) van zilverblik, met een vulling van pek of een andere hars-achtige substantie, bevestigd aan koperen platen.
Op iedere Phalera is in haut-reliëf een kop of buste afgebeeld, tweemaal een Medusa of Gorgneion, een leeuw, een Jupiter Ammon, een masker van Silenius, tweemaal een maenade en tweemaal een Satyr. De enige niet ronde Phalera is naar alle waarschijnlijkheid een paarde-phalera, die bij de cavalerie in gebruik was.
Op de keerzijde is de naam MEDAMI aangebracht, die kan zijn van de kunstenaar doch ook van de decorandus.

DE HEERLENSE PHALERA.

Bevindt zich in het Thermenmuseum in Heerlen (Inv.nr. 3977) Werd gevonden in de Dr. Poelsstraat in Heerlen in 1924. De gegoten schijf heeft een doorsnede van 49,5 mm. De afbeelding is een z.g. MEDUSA-hoofd.

Medusa of Gorgo (wegens zijn vervaarlijk gebrul) was het sterfelijke kind van de zeegod-helden Phortys en Keto. Zij werd bewaakt door drie oude heksen: de Angst, de Huivering en de Schrik, die slechts één oog en één tand hadden. Het mooie meisje Medusa werd gestraft door godin Pallas Athena, omdat ze haar tempel had ontwijd, door haar te veranderen in een afgrijselijk monster. Haar fraaie lokken waren in slangen veranderd en uit haar mond gruwden grote varkenstanden.
Het gelukte Perseus haar te onthoofden. Uit haar bloed sproot het gevleugelde ros Pegasus en ook Chrysair (Goudzwaard).
Perseus schonk het hoofd van Medusa aan zijn schutsvrouwe Pallas Athena, die het op haar schild of op haar borstpantser bevestigde als een vernietigend wapen tegen haar vijanden. Wie er naar keek werd in steen veranderd.

PHALERISTIEK

Deze naam ontstond in de jaren 1936-1937 in Praag bij de oprichting van de Tsjecho-Slowaakse Vereniging van Verzamelaars van Munten, Penningen en Onderscheidingen. Het begrip werd aanbevolen door Oldrich Pilc, tijdgenoot van onze eigen Dr. W. Bax. Pilc baseerde zijn beslissing om deze term te gebruiken op het feit dat de Oude Grieken de term TA FALARA kenden, dat gebruikt werd als metalen ornament, gedragen op militaire helmen en ook op de borst en het hoofd van hun paarden, en dat later geadopteerd werd door de Romeinen als militaire onderscheiding: de PHALERA.
Sinds die tijd zijn er verschillende "Phaleristen" in de pen geklommen om aan te tonen dat de term hen (wel of niet) méér aansprak dan die van "Orders and Medals Research" en/of "Ordenskunde", die in de Engelstalige- resp. Duitstalige landen opgang deden. Men zou voorstander kunnen zijn van Pilc's vinding als posthuum eerbetoon voor deze in 1945 geëxecuteerde Cavalerie-Kapitein, feit is echter dat het begrip "Phaleristiek" vooral op het vasteland van Europa algemeen in de literatuur gebruikt wordt, terwijl in de Engelstalige landen de toch meer als omschrijving dan naam "Orders and Medals Research" onuitwisbaar lijkt.
Laten we in Nederland dus de Phaleristiek in de rij zetten van hulpwetenschappen voor geschiedkundig onderzoek zoals haar voorgangers Heraldiek, Genealogie, Vexillologie, Numismatiek etc.

DE ALLEREERSTE ONDERSCHEIDINGEN.

Bij het zoeken naar gegevens over de eerste vorm van decoratie, blijkt literatuur erg summier. Men moet dan op meer filosofische toer en begrippen gaan definiëren. Dan blijkt dat iedere samenleving sancties kent, negatieve doch ook positieve sancties. Verschillende soorten negatieve sancties (de straf) worden herhaalde malen beschreven, soms zelfs in de bloedigste details. Dit is echter niet het geval bij de positieve sancties (de erkening, de beloning). Beschouwen we het oud-testamentische verhaal van Kaïn en Abel, dan blijkt de behoefte aan erkenning

duidelijk aanwezig. De teleurstelling over de onthouding van erkenning resulteerde in blinde woede met het bekende rampzalige gevolg: de broeder-moord.
Primitieve volkeren toonden eveneens die wens voor erkening. We zien dappere krijgers zich tooien met allerhande jacht-trofeeën. Kenmerkend is dat deze versiersels een bewijs symboliseren van moed, kracht, vaardigheid of overwinning, kennelijk met het doel om anderen te imponeren of af te schrikken. Misschien ook wel zichzelf of, door hun ijdelheid, medestrijders positief te prikkelen, of aan diegene, die zij beschermden een veilig gevoel te geven. Zuivere speculatie, doch hun voorkeur ging duidelijk uit naar versiersels, afkomstig van dieren, die geen natuurlijke vijand hebben en daardoor immer tot de verbeelding spreken. Deze dieren, die we heden aan het einde van de voedselketen weten, zijn b.v. de adelaar, leeuw en tijger. Overwonnen door de mens leverden zij veren, tanden, klauwen of deel van de huid voor gebruik voor een even primitieve vorm van decoratie weliswaar, doch ze wijken niet principieel en functioneel af van de latere moderne decoraties voor moed of vaardigheid. Behalve hun natuurlijke vijanden bestreden primitieve volkeren elkander. Overwinnaars toonden trots de symbolen van hun overwinning in de vorm van de wapens en sieraden van de overwonnenen. Soms zelfs delen van de lichamen dienden voor dit doel.
Hier lijkt het soms te gaan om de (geloofs)overtuiging, dat de kracht van de overwonnene voortleeft in de overwinnaar. De 'decoraties' symboliseren dan eveneens een bepaalde relatie met de geloofsovertuiging/religie, zou men kunnen zeggen. Nogmaals de geschiedschrijvers helpen ons niet verder. Vage gegevens als zouden de Perzen onderscheidingstekens hebben gekend in de vorm van halsketens worden eerder in verband gebracht met tekenen voor hoogwaardigheid (vergelijkbaar met de huidige burgemeestersketen). Ringen hebben ook voor dit doel gediend.
De Grieken kenden dus blijkbaar hun TA FALARA, een ornament op de helm of op paardetuig, doch exacte gegevens en archeologische vondsten schijnen te ontbreken. De oudste militaire onderscheidingen werden toegeschreven aan de Romeinen, reden genoeg om naar gegevens en bewijzen te gaan speuren.

MUSEA

Als "Nijmeegse Limburger" leek het me een voor de hand liggende stap om aan te kloppen bij het Nijmeegse Rijksmuseum G.M. Kam en het Heerlense Thermenmuseum. Niet ten onrechte, want van de directies ontving ik alle hun bekende gegevens, de betreffende bladzijden zelfs gecopieerd. Het was niet veel, doch erg behulpzaam. Het weten van titels is een nuttig aanknopingspunt. Museum Kam bracht me in kontakt met Prof. Dr. J.E. Bogaers, die bekend staat als een expert op het gebied van Romeinse Archeologie. Als antwoord op mijn vele vragen ontving ik zijn telefoontje waarin hij te vriendelijk was om me duidelijk te maken dat één gek méér kan vragen dan diverse wijzen kunnen beantwoorden. Een onderzoek leek hem ondoenlijk voor mij, doch hij bood me aan me te willen helpen als ik desondanks door wilde zetten. Hij had zelf eens een artikel over een in Ubbergen gevonden Phalera geschreven in het blad Numega, en aan de lijve ondervonden hoe weinig studiemateriaal bestond. Dit artikel bracht me overigens in het Regionalmuseum in Xanten. In deze voormalige Romeinse garnizoensstad zag ik voor het eerst de oudste bestaande militaire decoraties. Er ging dezelfde aantrekkingskracht van uit als een twintig jaar geleden hun moderne opvolgers hadden: ik moest en zou er meer van weten.

LITERATUUR

Het was de eerder genoemde Prof. Bogaers, die me attent maakte op de uitgave van Dr. Valerie A. Maxfield "The Military Decorations of the Roman Army". Deze prachtige uitgave was de meest recente en tevens de meest uitgebreide op dit gebied. Wat het meest aanspreekt in deze uitgebreide studie is de helderheid waarmee de betrouwbaarheid van de bronnen wordt beoordeeld en gerelativeerd, zonder dat de vrijheid voor een eigen oordeel wordt aangetast. Dat eigen oordeel is heden dat het bestaan van Romeinse militaire decoraties niet verloochend kan worden, hetgeen duidelijk aangetoond wordt door het feit van archeologische vondsten en bevestigd door klassieke geschiedschrijvers. Dat wil echter niet zeggen, dat alles wat wij er van willen weten bekend is. Verre van dat. Zo is het opvallend dat de schaarse literatuur (oud en recent) voornamelijk gebaseerd is op hetzelfde bewijsmateriaal. Uit hetzelfde archeologische bewijsmateriaal koos ik de meest overtuigende illustraties voor dit artikel. De tekeningen van de diverse decoraties vormen een preciese samenvatting uit deze bronnen. Het moet duidelijk zijn dat geen enkele aanspraak kan worden gemaakt op de volledigheid van een totale opsomming.
De omvang van het Romeinse rijk is verschillend geweest, doch de aanbeveling van Keizer Augustus (63 v.C.-14 n.C.) in zijn testament om het rijk te beperken tot de grenzen, die de natuur het leek te hebben gesteld, werd opgevolgd: de Atlantische Oceaan in het westen, de Rijn en Donau in het noorden, de Eufraat in het oosten en de woestijnen van Arabia en Afrika in het zuiden. In de 1e eeuw was Brittannië de enige gebiedsuitbreiding.
De Romeinen konden hun wereldrijk veroveren en meer dan vier eeuwen in stand houden dank zij hun geniale en technische superioriteit. Een van de geheimen van Romes successen was ongetwijfeld de nauwgezetheid waarmee de discipline werd bijgebracht en gehandhaafd. Negatieve sancties voor kleine en zware vergrijpen werden uitgedeeld. Stokslagen, strafexercitie, inhouding soldij of buit, vernederende berisping, degradatie en oneervol ontslag werden exact voorgeschreven. Collectieve straffen waren verhuizing buiten de legerplaats, slechte kwaliteit voedsel en bij muiterij of desertie terechtstelling van elke tiende man (decimering).
Hiertegenover stonden diverse positieve sancties: prestatie- beloningen in geld, land en bevorderingen waren de belangrijkste in materiële zin. Daarnaast werden dapperheidsonderscheidingen toegekend, die bij bijzondere gelegenheden werden gedragen. Deze positieve sancties werden tesamen de DONA MILITARIA genoemd (letterlijk: militaire giften).
Het eerste voorbeeld van een Romeinse decoratie dateert uit midden 5e eeuw v.Chr., de laatste uit begin 3e eeuw na Chr.

BRONNEN - DONA MILITARIA

Bronnen voor bewijsmateriaal voor Dona Militaria zijn:
- geschreven bronnen (literatuur)
- inscripties (op monumenten en grafstenen)
- reliefwerk (op monumenten en munten)
- archeologische vondsten (gevonden decoraties).

Die overgebleven bronnen zijn beperkt evenals alle andere overblijfselen van het Romeinse rijk. Edward Gibbon geeft in de epiloog van zijn "Decline and Fall of the Roman empire" (verschenen tussen 1776-1788 in 6 delen) de vier belangrijkste oorzaken aan:
- Rampen door branden en overstromingen
- Vernietiging door vijanden (Goten en christenen)

- Hebzucht (het verhandelen van voorwerpen en materialen)
- Anarchie en burgertwisten (bloedige onenigheid tussen de Romeinen zelf, resulterend in opstanden en plunderingen).

GESCHREVEN BRONNEN

Alle genoemde literaire bronnen strekken zich uit van Caecilius Statius (ca 175 jaar v.C.) tot de Griekse historicus Procopius (midden 6e eeuw na Chr.). Hiertussen alle andere bronnen zoals Livy, Cassius Dio, Dionysius, Varro en de Afrikaanse bisschop Fulgentius.
De betrouwbaarheid ervan is matig:
a) onevenredig verdeeld over de totale periode
b) afhankelijkheid van betrouwbaarheid van de gebruikte bronnen
c) afhankelijkheid van de methoden van de afzonderlijke schrijvers
d) hun (beperkte) kennis van militaire zaken.
Het gevaar is het verkleuren en vervormen van basisfeiten in het licht gezien van latere ideeën en praktijken. Er bestaat geen objectieve maatstaf waartegen hun eigen observaties en die van latere generaties vergeleken kunnen worden met de verleende militaire onderscheidingen van het begin van de instelling. Illustratief is het geval van Lucius Siccius Dentatus, een legendarische krijgsman (midden 5e eeuw v.C.), aan wie een verbazingwekkende hoeveelheid militaire decoraties werd toegeschreven. Bron van het verhaal is Dionysius of Halicarnassus, in de vorm van een rede, die Dentatus zou hebben gehouden in de Romeinse assemblee, in 453 v.C. Hierin worden details over rangen en posities van Dentatus gegeven, die zover we thans weten, nooit hebben bestaan, zodat de details over zijn totale hoeveelheid decoraties ook wel eens overdreven kunnen zijn weergegeven: 1 Corona Obsidionalis, 14 Coronae Civica, 3 Coronae Murales, 8 Coronae Aureae, 83 Torques, 160 Armillae, 18 Hastae en 25 Phalerae.

INSCRIPTIES.

Het overgrote deel van de bewaard gebleven inscripties gaat over krijgslieden en eenheden, die zijn gedecoreerd. Het is een pure opsomming, doch zegt ons niets over het toekenningsmechanisme en zelden iets over de aard van de ondernomen (heldhaftige) daden.
Monumenten en grafstenen worden in musea bewaard, o.a. in Italië (Forli, Este en Verona), Zwitserland (Vindonissa) en Duitsland (Bonn, Mainz, Xanten en Wiesbaden).

RELIEFWERK.

Wat beschrijvingen in literatuur en in inscripties nooit kunnen is exact in detail weergeven hoe de decoraties eruit hebben gezien. Reliefwerk in steen of op munten kunnen daarop soms een antwoord geven. Gevonden reliefwerk werd later vaak geplaatst in monumenten. We kunnen ze aanschouwen vooral in Rome: de boog van Septimius, de zuil van Antonius, de zuil van Trajanus, de boog van Constantijn, doch ook in enkele kerken zoals die van Panghia Gorgoepikoos in Athene, in Este (Italië) en in Keulen.
De afgebeelde en gedragen decoraties zijn soms zeer gedetailleerd weergegeven, evenals op sommige munten. Op deze laatste, waarop het hoofd van de decorandus is afgebeeld, zijn natuurlijk alleen de Coronae (= Kransen om het hoofd) weergegeven.

ARCHEOLOGISCHE VONDSTEN.

Er zijn maar weinig authentieke exemplaren van militaire decoraties bewaard gebleven. Begrijpelijk, want hun materialen goud, zilver en brons, bleven hun intrinsieke waarde behouden. De literatuur laat aan duidelijkheid niets te wensen over: in tijden van financiële crises werden alle materialen omgesmolten, zelfs militaire decoraties, om op deze wijze de oorlog te kunnen financiëren. En degene die wel uit opgravingen tevoorschijn zijn gekomen worden door andere kenners in twijfel getrokken, zoals de Torque van Benwell of verschillende Phalerae (= schijven/plakken), die voor versierselen van paardetuig worden versleten. De enige uitzondering zijn de Lauersfort Phalerae, die bij Xanten zijn gevonden (zie foto nr. 16).

OPSOMMING VAN DE ROMEINSE MILITAIRE DECORATIES.

* DE CORONA OBSIDIONALIS (= Belegeringskrans)
Uitgereikt aan de man verantwoordelijk voor het opheffen van een beleg en die daardoor het leven redde van talrijke mensen, van een heel leger of gemeenschap. De hoogste onderscheiding en zeer zeldzaam. Zes namen vermeld door Pliny. De eerste toekenning 600 v.C., de laatste tussen 91 en 88 v.C., terwijl ook over een variant gesproken wordt (363 n.C.). Het materiaal waarvan de krans was gemaakt gaf deze decoratie zijn tweede naam, de CORONA GRAMINEA (= Graskrans). Het gras was symbolisch, in oude tijden boden de overwonnenen hun overwinnaars gras aan als symbool van hun overgave. Men zou het ook kunnen interpreteren dat de overwinnaar de macht had over de oogst van het veld.

* DE CORONA CIVICA (= Burgerkrans) (zie foto 9)
Uitgereikt aan de man, die tijdens de strijd het leven redde van een Romeins burger. Voorwaarde was, dat de rest van de dag van dit wapenfeit de plaats ervan werd vastgehouden. De geredde moest het feit beamen. Overige getuigen hadden geen waarde.
De graad/rang van de geredde was onbelangrijk. De decorandus kreeg het recht om levenslang deze krans te mogen dragen bij bijzondere gelegenheden. Speciale voorrechten bij plaatsen tijdens spelen (bij Senatoren). Bij zijn komst stonden de Senatoren op. Een praktisch voorrecht was dat het een soort paspoort was om te kunnen stijgen op de sociale ladder, terwijl zijn voorvaderen werden ontslagen van alle staatsplichten. Door het materiaal werd deze krans ook wel genoemd CORONA ILIGNA (= Eikenkroon) of CORONA QUERCEA (Quercia is de familienaam voor de eiken).
De literatuur noemt voor het eerst een CORONA CIVICA voor begin 200 v.C., beschreven in Caecilius Status, de laatst genoemde in 150-175 n.C.. De belangrijkheid is nooit verloren gegaan, waarschijnlijk omdat het geen monetaire waarde had.

* DE CORONA NAVALIS (= Scheepskrans) (zie foto 9)
Uitgereikt aan de man die verantwoordelijk was voor de overwinning in een zeeslag. De eerste zou ongeveer in 250 v.C. zijn verleend, terwijl lang gedacht is dat Marcus Agrippa in 36 n.C. de enige drager is geweest. De laatste benoeming zou dateren uit 44 n.C.. Deze decoratie werd ook wel genoemd CORONA CLASSICA (= Vlootkrans) en CORONA ROSTRATA (= Boeg of Voorstevenkrans). Materiaal: goud.

* CORONA MURALIS (= Muurkrans) (zie foto 9, 10)
Uitgereikt aan de man, die als eerste de muur beklom van een vijandelijke stad tijdens een be-

storming en aldus als eerste die stad betrad. Oorspronkelijk was deze decoratie onafhankelijk van rang of stand. Het is niet aan te nemen, dat deze decoratie vaak is verleend. Een uniek geval wordt beschreven waarbij twee strijders de decoratie gelijktijdig claimden. Het liep zo hoog op dat muiterij dreigde en drie rechters losten het probleem op door beiden de decoratie te verlenen. Alleen reliefwerk toont ons hoe deze decoratie er heeft uitgezien. Het kenmerk is dat de afgebeelde muur rond is.

* CORONA VALLARIS (= Verschansingskrans) (zie foto 9, 11)
Dit is de evenknie van de CORONA MURALIS, doch het betrof hier niet een stad doch de bestorming van een vijandelijk kamp en werd uitgereikt aan de man die als eerste dit vijandelijk bolwerk betrad.
Er zijn er drie bekend (3e eeuw n.C.). Alleen reliefwerk toont ons deze decoratie. Het kenmerk is dat de afgebeelde muur vierkant is.

* CORONA AUREA (= Gouden krans) (zie foto 9)
Ter beloning van dapperheid jegens de vijand van een type, dat niet is omschreven in de eerder beschreven Coronae. Bijvoorbeeld in de tweede eeuw v.Chr. wordt het verslaan van een vijand tijdens een cavalerie-charge genoemd. De krans bestond uit gouden laurierbladeren, die met een lint werden samengebonden. Op reliefwerk is de vorm duidelijk zichtbaar weergegeven.

* VEXILLUM (= Vaandel of standaard) (zie foto 11, 12, 13)
De eerste werd waarschijnlijk in 107 n.C. uitgereikt en wordt beschreven als een blauwe standaard. Het werd later een standaard onderscheiding voor officieren (in zilver). De mutatie is niet meer te achterhalen. Er is nog een Vexillum bewaard gebleven met een vuurrode kleur afgezet met gouden franjes, afmeting 500 x 500 mm.

* HASTA PURA (= Gelouterde lans) (zie foto 11, 12)
Pura = zuiver in de betekenis van niet voor gebruik bedoeld. Het is dus een erewapen en kon meer dan eenmaal worden verleend. Het ere-wapen werd uitgegeven in goud, zilver en ijzer zonder dat keus van materiaal afhankelijk is van rang of stand van de decorandus. Werd verleend voor het verslaan en ontwapenen van een vijand gedurende een veldslag. De normale houten speer van de Romeinen, 1,80 m lang, heet Pilum. Hun zwaard Gladius.

* TORQUE (= Halsketen) (zie foto 14, 15)
Niet nader te preciseren onderscheiding voor krijgsverrichtingen voor eenheden en/of militairen met de rang van Centurion (bevelvoerder over 100 man) of lager. De TORQUES kwamen in verschillende metalen voor en het mag niet uitgesloten worden dat de keuze van materiaal relatie had met de rang van de krijger. Interessant is het verhaal van Livy, die een David-Goliath-achtig verhaal beschrijft over een zekere Torquatus, die zijn veel grotere Gallische tegenstander in een duel versloeg en geen andere beloning wenste dan het (met bloed besmeurde) halssieraad van zijn overwonnen tegenstander.
Reliefwerk toont ons in detail enige torques, die niet altijd rond de hals werden gedragen, doch vaker afgebeeld zijn als een soort sleutelbeenbedekking. Meestal per paar gedragen op die wijze.

* ARMILLA (= Arm- of Polsband) (zie foto 14, 15)
Niet nader te preciseren onderscheiding voor krijgsverrichtingen. In sommige periodes lijkt het

een onderscheiding te zijn geweest voor militairen met de rang van hoogstens Centurion. Werd in goud geschonken hoewel eenmaal wordt verhaald van een bescheiden persoon, die daarom een zilveren exemplaar ontving. Het is eveneens voorgekomen dat twee Armillae gelijktijdig (per paar) werden verleend. Reliefwerk toont ons verschillende motieven, waarvan een slangenarmband wel het opvallendst is. Het is grappig dat de geschiedschrijver verhaalt van de weerstand tegen deze decoratie omdat het dragen van een armband voor een man als verwijfd werd gezien, een voorrecht voor een vrouw dus.

* PHALERA (= Schijf of plak) (zie foto 16, 17)
Militaire onderscheiding, door de Romeinen geadopteerd van de Grieken die hun TA FALARA kenden. Polybius is de eerste die dit versiersel beschrijft: een man die in de strijd een tegenstander ontwapende, kreeg een PATALA indien hij een infanterist was terwijl een cavalerist een PHALERA ontving. Deze schijven waren uit metaal vervaardigd, gietwerk doch ook drijfwerk uit zilver. Zonder enige twijfel zijn PHALERAE als militaire decoraties uitgereikt. Het bewijsmateriaal is talrijk en toont ons tevens de draagmethode: aan een leren tuig bevestigd en gedragen over het borstpantser. Heel merkwaardig is dat altijd een oneven aantal Phalerae werd gedragen. Uit reliefwerk zien we een set van negen of vijf. De vondst van de Lauersfort phalerae is de belangrijkste. Deze tonen reliefwerk van verschillende afbeeldingen: goden, geesten uit de onderwereld, dierenkoppen. Afbeeldingen van de machthebbers komen eveneens voor. Eveneens platte schijven, waarbij het lijkt dat erop niets is aangebracht. Doch het is niet uitgesloten dat een primitieve kunstenaar er iets op geverfd had. Ook rozetten komen voor. Aan de achterzijde vinden we niet alleen de montagepunten doch ook namen. Dit kunnen namen van kunstenaars zijn doch het is zeker mogelijk dat het de naam van de decorandus betreft. Van dat laatste uitgaande is het misschien verklaarbaar waarom er soms twee verschillende namen op voorkomen. Het kan hier gaan om een hergebruik, dat lijkt op onze restitutieplicht. Was de PHALERA oorspronkelijk een decoratie voor een bereden soldaat, bekend is dat in een latere periode infanteristen met Phalerae werden uitgedost. Overigens kregen zij het recht om Phalerae te dragen, ze moesten ogenschijnlijk het versiersel zelf laten maken en bekostigen. Archeologische vondsten van PHALERAE worden altijd bekibbeld en door sommigen als versiersels van paardentuig geidentificeerd.
De term EQUUS PHALERATUS wordt door de geschiedschrijver in dit verband genoemd.
Er zijn ook Paarde-Phalerae gevonden: een prachtige set in ons land in Doorwerth, doch ook in Newstead in Schotland. Deze paardentuigschijven wijken ook niet wezenlijk af voor wat betreft materiaal, afbeeldingen en formaat. In Nederland zijn ook PHALERAE gevonden. De meest recente in 1924 in de Dr. Poelsstraat in Heerlen. Een gegoten bronzen schijf met de afbeelding van Medusa (zie foto nr. 17). De doorsnede is 49,5 mm. Deze oudste decoratie bevindt zich in het Thermenmuseum in Heerlen.
In 1866 werd in Ubbergen bij Nijmegen een vondst gedaan bij bouwwerkzaamheden aan de villa 'Heuvellust' aan de Rijksstraatweg 52. Twee kruiken en een PHALERA, die naar alle waarschijnlijkheid afkomstig waren uit een graf van een soldaat van het 10de legioen (Legio X GEMINA). De koperen schijf, afmeting 9,7 - 9,9 mm diameter toont een gevleugelde Amor in hautreliëf. Hij weegt 130 gram en heeft aan de achterzijde een t-vormige knop voor bevestiging aan de draagriem. Deze schijf is in familie-bezit gebleven en bevindt zich momenteel in Roermond. Museum G.M. Kam heeft deze Phalera wel eens tentoongesteld.
Het lijdt geen twijfel dat deze PHALERAE (= schijven of plakken) overduidelijk de voorlopers zijn van de latere moderne militaire decoraties, die aan het einde van de 18e eeuw in de moderne wereld werden ingesteld en in de 19e eeuw zo sterk tot ontwikkeling kwamen en tot de dag

van vandaag in gebruik zijn gebleven.
Overige militaire decoraties, die wel genoemd worden, doch waarvoor nauwelijks bewijs bestaat, zijn:
PATELLA of PHIALE
CLIPIUS of CLIPEI of CLUPEI (een rond schild?)
CORNICULUM of CORNUCULUM

BESLUIT:

Het is onmogelijk om in een artikel alle specifieke details te vermelden waarvoor b.v. Dr. V.A. Maxfield een boek van meer dan 300 pagina's nodig heeft. Toch hoop ik dat deze korte samenvatting een goede indruk geeft van de militaire onderscheidingen van het oude Rome.
Hebben ze invloed gehad op de ontwikkeling van ons huidige decoratiestelsel? Ongetwijfeld. Het is niet toevallig dat de zes delen van Edward Gibbon's "Ondergang en val van het Romeinse Rijk" verscheen tussen de jaren 1776-1788. In die tijd verschijnen onze eerste lintjes. In de Lage Landen de Doggersbankmedaille, waarop Victoria staande op een voorsteven een CORONA uitreikt. Toeval?
Het is bekend dat Napoleon de Romeinse Keizers als voorbeeld hield. Zijn kroningsceremonie was daar een voorbeeld van. Deze zelfde Napoleon stelde in de jaren 1802-1804 de eerste moderne (= democratische) ridderorde in, het Legioen van Eer. Deze ridderorde is als voorbeeld gebruikt voor welhaast alle later ingestelde ridderorden, ook in de Nederlanden.
Overeenkomsten met ons huidige decoratiestelsel en de oude Romeinse decoraties zijn natuurlijk legio. Dat komt niet omdat werd afgekeken doch door het principe van het toekennen van een positieve sanctie. Alle menselijk aspecten komen steeds in dezelfde vorm weer om de hoek kijken. Decoraties voor uitsluitend leiders, decoraties voor iedereen haalbaar, goud, zilver en brons in relatie met rang of stand, restitutie (hergebruik), ere-wapens (ere-sabel), oudedagvoorziening (riddersoldij), dezelfde decoratie meerdere malen, afbeelding van machthebbers, vorst, religieuse symbolen (Medusa versus St. Jan'skruis), decoraties voor eenheden gehecht aan een-standaard of vaandel, militaire decoraties meegedragen bij uitvaartplechtigheden, opsomming op grafstenen (rouw-advertenties). Het is in beide stelsels terug te vinden. Daarom het naspeuren waard.

LITERATUUR:

Encyclopedieën:
Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Pauli- Wissowa Fr. Lammert, XIX 1938, 1659-1662 s.v. Phalerae.
Der Kleine Pauli, A. Neuman, 1967 s.v. Phalerae.
Daremberg- E. Saglio, Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines.

Uitgaven en artikelen:
Duits:
Paul Steiner in Bonner Jahrbücher, 1906, CXIV II 'Die Dona Militaria'
Anita Büttner in Bonner Jahrbücher, 1957, 'Untersuchungen über Uhrsprung und Entwicklung von Auszeichnungen im Römischen Heer'.

Fr. Matz, Berlin-Leipzig, 1932, 'Die Lauersforter Phalerae'.
O. Jahn, Bonn, 1866, 'Die Lauersforter Phalerae'.
Br. Schröder in Bonner Jahrbücher 108/9, 1902, 'Studien zu den Grabdenkmälern der Römischen Kaiserzeit'.
A. Alföldi in Germania 30, 1952, 'Zu den Römischen Reiterscheiben'.
H. Hofman, Wien, 1905, 'Römische Militärgrabsteine der Donauländer'.

Engels:
Dr. V.A. Maxfield, London, 1981, 'The Military Decorations of the Roman Army'.
Dr. Whitney Smith, Maidenhead, 1975, 'Flags through the Ages and across the World'.

Frans:
Chr. Boube-Piccot, 'Phalères de Maurétanie Tingitane' in Bulletin d'Archélogie Marocaine, 1964.
Dognée, 1867, 'Les Phalères des Guerriers Romains'.

Nederlands:
Prof.Dr. J.E. Bogaers in Numaga 1906, April 1971, 'Een Medaille'.
J. Gielen in Het Land van Herle 17, 1967-4. 'Medusa-hoofden te Heerlen gevonden'.

P. van der Burg

VRAGEN ROND DE OFFICIERSSJERP

Een fraai stukje traditie in de huidige ceremoniële uniformen (hoe zelden zien wij die nog) is de officierssjerp. De sjerp als aanduiding van het officierschap stamt rechtstreeks uit de middeleeuwen, al zijn kleur, vorm en draagwijze aan vele veranderingen onderhevig geweest. Prof. Dr. Otto König schrijft in zijn "Biologie van de uniform":
"Beschouwt men afbeeldingen van veldslagen uit de Dertigjarige Oorlog, dan kan men naast de verschillende vaandels een ander belangrijk herkenningsteken der oorlogvoerende partijen ontdekken, namelijk de officierssjerp. De Keizerlijke troepen droegen rode, de Protestantse troepen meestal blauwe of gele in navolging van de Zweedse kleuren.
Ook deze slechts door officieren gedragen sjerpen stammen uit de riddertijd. Zij vormen epigonen van die, welke de ridders van hun dames ontvingen en ter ere van haar bij tournooien en ook in de slag onder andere schuin over de schouder gebonden droegen.
Met het einde en de omschakeling van het aloude ridderschap moesten de functie en de symbolische betekenis van de riddersjerp zich wel wijzigen. Eerst verloor deze slechts zijn individuele wapenkleur ten gunste van die van het gehele leger. Later wordt de sjerp, uit praktische overwegingen, om het middel gedragen. In de 18e eeuw krijgt de sjerp in Oostenrijk de Keizerlijke rijkskleuren, te weten zwart/goud, in Pruisen zwart/zilver. Zelfs de Franse revolutie maakt zich van de adellijke traditie meester en voert blauw/wit/rode sjerpen in, welke nog tot op de dag van vandaag door iedere Franse burgemeester en ambtenaar van de burgerlijke stand bij feestelijke gelegenheden worden gedragen. Een verdere simplifikatie leidt in Oostenrijk tot de officiers-veldsjerp, later in Duitsland tot de zwart/wit geweven paradesjerp voor officieren, welke thans nog bestaat, zij het in vereenvoudigde vorm.
Ook de fleurige linten welke door de studenten van het corps onder de jas worden gedragen, zijn een restant van de oude sjerp."
Wij namen dit stuk tekst over omdat het de algemene mening over de oorsprong van de sjerp goed weergeeft.
Minder duidelijk dan de oorsprong is de evolutie van de sjerp, de vormgeving, de draagwijze, alsmede wie de sjerpen droegen en wanneer.
Voor de periode vóór de Franse tijd zijn wij voornamelijk aangewezen op afbeeldingen, waardoor een sluitend beeld van kleuren en draagwijzen moeilijk te vormen valt. De indruk bestaat dat er ook geen sluitend beeld was en dat er een grote mate van vrijheid bestond, althans genomen werd.
In "De Nederlandse Infanterie" zegt H. Ringoir dat, toen nog geen uniformen werden gedragen, officieren en sergeanten sjerpen droegen. Behalve dat dat door vele afbeeldingen wordt bevestigd, zullen wij in ons chronologisch overzicht van een beperkt aantal bronnen, ook in de 18e eeuw onderofficieren met de sjerp tegenkomen. Officieren droegen sjerp en ringkraag, onderofficieren alleen de sjerp. Op tekeningen van De Gheyn en Goltzius met voorstellingen van ca 1570 zien wij officieren met een sjerp die over de linkerschouder wordt gedragen, zowel bij officieren te voet als bij ruiterij-officieren. Die sjerpen zijn zeker oranje van kleur geweest.
Toen in de Tachtigjarige Oorlog een Waals regiment van Spaanse naar Staatse zijde overliep, had men uiteraard niet onmiddelijk de beschikking over oranje sjerpen. De sergeanten zouden toen hun karmozijn-rode Spaanse sjerpen, om verwarring te voorkomen én ter bespotting van de Spaanse regels, over de linker- in plaats van over de rechterschouder hebben gehangen.
In "Vertoogh van de krijghs-oeffeninge" van Jan Boxtel, uitgegeven in 1673, komt een tekening voor van een officier anno 1594 met de sjerp over de rechterschouder.

Stadhouderloze tijdperken.

Van de schilder Jan Albertsz. Rotius zijn schilderijen bekend van de schutterij van Hoorn. Hoewel de dracht bij schutterijen in die tijd natuurlijk los staat van die van het leger, verdienen deze schilderijen de aandacht.

Op het schilderij gedaterd 1649 zien wij zeer verschillende sjerpen, namelijk blauwe, al dan niet met gouden rand, witte en rood/wit/rode, de kleuren van Hoorn. Twee jaar later, 1651, zijn de sjerpen oranje en in 1655 wit en blauw/geel met gouden randen.

Die laatste wijziging laat zich wellicht verklaren door het feit dat inmiddels het eerste Stadhouderloze tijdperk (sinds 1650) is aangebroken.

Dat voert ons dan naar de vraag, wat de kleur van de sjerpen in de Stadhouderloze tijdperken is geweest.

Ringoir zegt daarvan, dat in die perioden sjerpen werden gedragen in de kleur van het gewest. Wij zijn daarvan in onze oppervlakkige speurtocht niets tegengekomen, maar dat zegt niets. Wij nemen aan dat het de kleuren moeten zijn geweest van de gewesten te welker repartitie de regimenten stonden.

Een afbeelding van een artillerie-officier uit 1668 toont een karmozijnrode sjerp over de rechter schouder. In 1670 wordt bepaald dat: "De Veldteekenen zullen voortaan zijn van eenzelfde couleur, sulx als deselve onder de Militie van de Nederlandsche natie is gerecepieert." (Res. R.v.St. 10 juli 1670, Res. S.G. 18 maart, 16 april, Res. R.v.St. 25 maart 1671.) Dit brengt Ten Raa in "Het Staatse Leger" tot de volgende conclusie:

"De niet nauwkeurige omschrijving van de laatste bepaling was slechts voor een enkele uitlegging vatbaar, beteekende, dat ook in het Stadhouderloze tijdperk de oranje sjerp en in 't algemeen de oranje kleur, waarmede het leger langer dan een eeuw den vijand onder de oogen had gezien, behouden bleven."

Maar het eerste Stadhouderloze tijdperk was ten tijde van die resolutie al twintig jaar oud!

In overeenstemming met de conclusie van Ten Raa is wel een schilderij van L. Bakhuizen in het Rijksmuseum in Amsterdam, voorstellende het "inschepen van zeesoldaten, Texel 1671", waarop een officier staat met een oranje sjerp om het middel. Overigens komt daarop ook een sergeant voor zonder sjerp.

In zijn manuscript "De uniform van de Nederlandse mariniers van 1665-1814" geeft Diekerhoff een tekening van een officier der mariniers uit 1672 met oranje sjerp. Maar dat is het bekende rampjaar waarin een einde kwam aan het eerste Stadhouderloze tijdperk.

Bekend is een tekening van een vaandrig van het regiment Oranje- Friesland 1672-1674 met, om het middel, een sjerp van lichtblauw en geel. Dat is alleszins verklaarbaar, de toenmalige Friese stadhouder was een Nassau, geen Oranje, en blauw en geel zijn de Nassause kleuren.

Een schilderij van de Graaf van Waldeck, ca 1680, toont hem met de sjerp om het middel, links afhangend. Een afbeelding van een artillerie-officier van 1680 toont de oranje sjerp ook om het middel. In 1681 dragen artillerie-officieren een ringkraag en oranje sjerp als diensttekens, terwijl Diekerhoff voor 1688 een officier der mariniers geeft met een oranje sjerp om het middel, nu naar rechts afhangend.

Een schilderij van Samuel Baron de Constant Rebecque, 1676-1756, toont hem in volle wapenrusting met een enorme oranje sjerp met smalle gouden randen, om het middel en links afhangend.

In het algemeen blijkt de sjerp tot rond de helft van de 17e eeuw over de schouder te zijn gedragen, daarna steeds meer om het middel, zowel naar links als naar rechts afhangend.

Eèn opvallende afwijking kwamen wij tegen op een schilderij voorstellende J.A. van Ravesteyn, 1572?-1637, waarop hij staat in volledig harnas met een oranje sjerp met grote strik om de rechterbovenarm!

Hoewel... zowel een schilderij van de luitenant Van Braam Houckgeest van het regiment mariniers van de kolonel St. Amant, 1700, als een schilderij van L. Bakhuizen, "De landing bij Vigos in 1702" tonen officieren met ringkraag en de oranje sjerp over de rechterschouder.
Diekerhoff geeft weer een tekening van een officier der mariniers, 1725, met de oranje sjerp om het middel, rechts afhangend, en dat is dus midden in het tweede Stadhouderloze tijdperk.
In datzelfde tijdperk, 1731, maakt B. Accama drie schilderijen van officieren van het regiment Oranje-Friesland, alle drie met de oranje sjerp over de rechterschouder. Maar Friesland kende toen ook geen Stadhouderloos tijdperk en de Stadhouder van Friesland was toen wel een Oranje.
Voor 1740 tekent Diekerhoff een officier der mariniers met een oranje sjerp, nu weer over de rechterschouder, evenals tekeningen van officieren uit 1747 dat laten zien. In dat laatste jaar kwam echter een einde aan het tweede Stadhouderloze tijdperk, zodat die laatste tekeningen daaromtrent niets zeggen. Is de oranje sjerp in het tweede Stadhouderloze tijdperk inderdaad algemeen gedragen?

Ancien Regime.
In zijn "Handbuch der Uniformkunde" zegt prof. Richard Knötel dat in ons land in 1752 de oranje sjerp door officieren over de rechterschouder en door onderofficieren om het middel wordt gedragen.
Voor 1763 geeft Diekerhoff weer een officier der mariniers, nu met de oranje sjerp om het middel, links afhangend en onder de rok gedragen, terwijl een schilderij van T.P.C. Kaag uit datzelfde jaar van een luitenant van de lijfcompagnie van het 2e Bataljon van het regiment Hollandse Gardes de oranje sjerp over de rechterschouder toont.
In een artikel over de uniformen van de Schotse Brigade zegt Dr. F.G. de Wilde dat de Schotse regimenten in Staatse dienst Britse uitmonstering bleven dragen en dus ook karmozijnrode sjerpen. Alleen bij het Regiment Colyear (Regiment Schotten nr. 2) wordt in 1746 melding gemaakt van oranje sjerpen.
Uit het vorenstaande mag geconcludeerd worden dat er geen of nauwelijks regels waren omtrent de draagwijze van de sjerp. Uit het hierna volgende moet geconcludeerd worden dat, toen die er later wel waren, daarmee duidelijk nog heel lang bijzonder vrij werd omgesprongen.
Op 21 april 1768 komt er, onder Num. 131, een voorschrift, dat in zijn geheel als volgt luidt:
"Zijne Hoogheid, goedgevonden hebbende, dat alle de Officieren in dienst van deezen Staat, voortaan de Escharpes niet meer over den Schouder hangende, maar om het Lyf over de Vest draegen zullen, zoodanig, dat de einden daar van, ten aanzien van de Officieren van de Infanterie, aan de linker, en ten aanzien van de Officieren van de Cavallerie en Dragonders, aan de rechter zyde zullen moeten nederhangen; doch niet laeger, dan ter lengte van de Vest: Last en ordonneert hier mede alle de Gouverneurs, Commandeurs, en commandeerende Officieren van de Steeden en Plaetsen met Troupes van den Staat bezet, mitsgaders alle de Collonels of commandeerende Officieren van de Regimenten Cavallerie, Dragonders, en Infanterie, in dienst van deezen Staat, om zich in het vervolg naer deze Zyne Hoogheids intentie te gedraegen.

Gegeeven in 's Gravenhage den 21 april 1768
Was geteekent,
W. Pr. v. Orange
Onder stond,
Ter Ordonnantie van Zyne Hoogheid.
gecontrasigneert,
T.J. de Larrey"

Dit toch zo duidelijke voorschrift werd kennelijk slecht opgevolgd, want in het "Reglement en Generaele Ordres voor de Regimenten Infanterie van den Staat" van 1772 lezen wij op de bladzijden 184 en 185 onder VI:
"Zyne Hoogheid heeft gezien, dat niettegenstaande, dat reeds in Maart 1768 geordonneert is, dat de Officieren derzelver Scherpen om het Lyf zullen draagen, dezelve by de Regimenten op geene egaale wyze gedraagen worden, en dat zelfs in een en het zelfde Regiment differente manieren om dezelve te draagen zyn; last en ordonneert hier meede, dat de Officieren van alle de Regimenten Infanterie, die zig nieuwe Scherpen moeten aanschaffen, dezelve laaten maaken, comform het Model, dat Zyne Hoogheid aan het Regiment Hollandsche Gardes te voet heeft gegeeven, by welk Regiment het Model kan gezien worden; en zal Zyne Hoogheid met genoegen zien, dat de Officieren de Scherpen, die zy hebben, naar het gemelde Model laaten veranderen, indien zulks zonder merklyke kosten doenlyk is."
In 1769 dragen artillerie-officieren inderdaad een oranje sjerp om het middel.
In 1785 draagt een officier van de Jagers te paard van het legioen van Maillebois een oranje sjerp, rechts afhangend, terwijl een 2e luitenant van de 2e compagnie cavalerie van de 2e brigade van hetzelfde legioen ën karmozijnrode sjerp draagt, eveneens rechts afhangend. Dit laatste is ongetwijfeld te verklaren uit het feit dat de officieren van het legioen voornamelijk Franse edelen in tijdelijke Staatse dienst waren.
Een afbeelding in het Legermuseum van een officier van de garde Dragonders uit hetzelfde jaar toont een oranje sjerp om het middel, rechts afhangend.
Het "Jassenboekje" geeft, eveneens voor 1785, een officier van het regiment Waldeck met een oranje sjerp, gedragen onder de rok en links afhangend. Maar ook toen nog officieren met sponton, ringkraag en oranje sjerp over de rechterschouder.
Op de door De Wilde in Armamentaria nummer 18 besproken platen van het cavaleriewachtlokaal ca 1785 komt een wachtmeester van de lijfcompagnie Gardes Dragonders voor, "als zodanig herkenbaar door de oranje sjerp om het middel". Afbeeldingen van officieren van de Gardes du Corps in de periode 1788-1795 laten de oranje sjerp zien, volgens voorschrift om het middel gedragen en rechts afhangend. In 1793 moeten de officieren van het dan nog jonge Korps Rijdende Artillerie de sjerp dragen zoals bij de cavalerie. Op 26 januari 1794 wordt voor hen bepaald dat de sjerp van geweven oranje zijde, enige malen om het lijf gewonden, boven de koppel en onder de rok zal worden gedragen.

Franse tijd.
Daarmee komen wij aan de tijd van de Bataafse Republiek en aan meer duidelijkheid in de voorschriften, die ook werden opgevolgd. Het zal tevens het, voorlopig, einde van de oranje sjerp en al snel ook van de sjerp zelf betekenen.
Op 25 februari 1795 wordt het dragen van oranje verboden. Op 7 april 1795 volgt het besluit voor de Koloniën:
"Het dragen van sjerpen door de Officieren van de Militie, de Pennisten, de Burgers en alle gewapende korpsen wordt afgeschaft, tot dat bekend is geworden, welk model in Nederland is aangenomen en wel omdat de in gebruik zijnde sjerpen, niet alleen van oranjekleur, maar ook voor het grootste deel afgesleten en niet meer te bekomen zijn. Daarentegen wordt, tot vermijding van onnoodige kosten en wijl mede nog niet bekend is, welk veldteeken in Nederland aan de Militie is gegeven, voorlopig voortgegaan met het dragen der in gebruik zijnde dragons en hoedtroetels".
Op 8 juli wordt in Nederland een rood-wit-blauwe sjerp voorgeschreven. Met betrekking tot het 2e Regiment Cavalerie lezen wij in dat jaar: "Echarpe van rode, blauwe en witte zijde; wordt al-

leen in dienst met de kwasten aan de rechterzijde, onder de uniform en over de overrok en frak gedragen."
Op 28 april 1796 wordt voorgeschreven dat de officieren der genie in functie een driekleurige sjerp zullen dragen.
Op 25 juli 1798 wordt de draagwijze nog eens duidelijk geregeld:
"Officieren der Infanterie, Jagers en Artillerie te voet dragen in dienst de ceinturon voor sabel of degen met de sjerp over het kamizool of vest en onder den rok, de kwast der sjerp voor op de linkerdij tegen het vest. In overrok gekleed... de sjerp over den overrok. Officieren van de Genie, Mineurs en Pontonniers dragen de sjerp als die van de Infanterie. Officieren van de Cavalerie, Dragonders en Rijdende Artillerie dragen de sjerp als die van de Infanterie, doch met dit onderscheid, dat de kwast langs de buitenzijde der rechterdij afhangt. Dragen de Officieren in het wintergetijde den rok van boven tot onder toegeknoopt, dan wordt de sjerp over de rok (of overrok) gedragen."
Een aquarel van J.A. Langendijk uit dat jaar toont echter een artillerie-officier met een rood/wit/blauwe sjerp, links afhangend, maar in tegenstelling tot bovenstaand voorschrift over de rok. Dit kan natuurlijk zowel een vrijheid van de schilder als van de betrokken officier zijn (men leefde tenslotte in de tijd van de vrijheid), maar ook is het mogelijk dat het schilderij in de eerste helft van dat jaar tot stand kwam.
Op 7 mei 1799 krijgen de officieren van de Gewapende Burgermacht dezelfde soort sjerpen als die van het Leger.
Inmiddels dragen de officieren van "the dutch brigade in british service" naar Brits voorbeeld de "crimson sash". Ook bij de troepen van de Prins van Oranje is op dat moment dus de oranje sjerp verdwenen.

Diekerhoff geeft een afbeelding en uniformbeschrijving van een officier der mariniers in 1801, zonder sjerp!
Op 13 september 1803 worden voor de officieren der Koloniale Marine de ringkragen vervangen door driekleurige sjerpen.
Daarna begint het voorlopig einde van de sjerp. Op 3 juli 1804 wordt bij de Lichte Dragonders de officierssjerp vervangen door een patroontas. Nog op 25 september van datzelfde jaar wordt bepaald dat de sjerp van de officieren der Rijdende Artillerie zal zijn "van donkerblauw zijdenkoord met goud doormengd en gouden passantknoopen" en op 4 december wordt voor de officieren van alle Dragonders de sjerp vervangen door een patroontas als van de Huzarenofficieren.
Op 16 juli 1805 wordt besloten de sjerp der officieren van de troepen te voet "te vervangen door een zilveren ringkraag, waarop het vergulde wapen van den Staat; bij die te paard door een zilveren patroontasch met bandelier, met het vergulde wapen van den Staat op elk dezer voorwerpen.".
Voor generaals blijft de sjerp behouden, want eveneens in 1805 wordt voor hen de kleur van de sjerp een rangonderscheiding en wel voor

Generaals:	wit met drie gouden strepen in de lengte van de sjerp, afhangende gouden kwasten met op de knoop van de kwasten vier sterren. Om het middel en over den rok te dragen.
Luitenant-generaals:	rood, op de knoop van de kwasten drie zilveren sterren.
Generaals-majoor:	lichtblauw, op de knoop van de kwasten twee zilveren sterren.

Blijkbaar waren bij het begin van het Koninkrijk Holland toch nog niet alle sjerpen verdwenen,

want op 1 maart 1807 worden kortweg de sjerpen afgeschaft. Tijdens het Koninkrijk Holland en ook na de inlijving bij Frankrijk kennen de strijdkrachten geen officierssjerp meer.

Koninkrijk der Nederlanden.

Na de bevrijding wordt de sjerp in ere hersteld. Z.M. Besluit van 26 februari 1814 no. 73 zegt: "betreffende de officieren der infanterie, garnizoens bataillons, jagers, artillerie te voet, trein, pontonniers, mineurs en sappeurs en mariniers" in art. 6:

"In dienst zijnde zullen de officieren een oranje sjerp op den rok dragen, waar van de kwasten op de linker zijde achter den degen of sabel ter lengte van een rijnlandsche voet moeten nederhangen."

Leupe voegt daar in zijn "Geschiedenis der Mariniers" nog aan toe, dat die sjerp "om het lijf" geknoopt werd, terwijl bij Besluit van 7 juni 1814, no. 32, nog eens duidelijk wordt gestipuleerd dat de sjerp, alleen in werkelijken dienst of in gala, door de Officieren gedragen moet worden.

Op 9 januari 1815 wordt dat nog eens nader uitgewerkt: "De Generaals zullen oranje zijden sjerpen hebben, volgens het model voor dezelven; alle andere Officieren zullen de sjerp dragen volgens het tweede model, dezelve zal over den rok gedragen worden, en aan de linkerzijde achter den degen worden te zamen geknoopt, zoodanig echter, dat de kwasten niet lager dan de panden van den rok zullen mogen afhangen. In tijd van oorlog wordt de sjerp door de Officieren der mobiele korpsen, en allen, welke in actieven dienst bij de armée geëmployeerd zijn, bij voortduring gedragen; in tijd van vrede wordt de sjerp niet gedragen, dan in werkelijken dienst, en bij gelegenheid van ceremoniën en galadagen. De Officieren van de Administratie bij de armée, die van Gezondheid, de gepensioneerde Officieren, en die welke honoraire rangen bekleeden, dragen geene sjerpen." Een afbeelding van een officier van het Regiment Zwitsers No. 32 van omstreeks dat jaar toont de oranje sjerp enige malen om het lichaam geslagen.

Een aardige bijzonderheid is dat niet alleen de Nassause regimenten in Nederlandse dienst sinds 1814 de oranje sjerp droegen, maar dat dit voor het gehele Nassause leger gold. Men heeft daar tot de inlijving bij Pruisen in 1866 "onze" sjerp gedragen.

Op 27 februari 1815 krijgen ook de officieren der Dienstdoende Schutterij de oranje sjerp, terwijl op 21 april van dat jaar voor de officieren der Huzaren in de Koloniën wordt voorgeschreven: "Sjerp, model der Huzaren; de strengen van oranje-zijden koord; in het zilver gewerkte knoopen; zilveren snoer met twee dito kwasten van grote bouillons voor de Hoofdofficieren en Ritmeesters, van torsade voor de Luitenants", maar op 25 september 1820 voor de Officieren van de Bengaalsche Lansiers: geen nestel of sjerp.

Op 2 april 1822 komt het besluit waarbij "aan de Generaals, voortaan op pensioen gesteld wordende, vergund is, de activiteits-uniform, mitsgaders alle distinctieve teekenen met uitzondering van den sjerp te dragen". Dat de sjerp niet vanzelfsprekend tot de "distinctieve teekenen" mocht worden gerekend blijkt ook uit het Besluit van 11 maart 1823 betreffende de uniformering van de Schutterij van Semarang, dat zegt: "Distinctieve teekenen als bij het leger, de sjerp voor de Officieren daaronder begrepen".

In 1823 wordt het allemaal uitvoerig vastgelegd: "Sjerp van oranje zijde; tweesoortig van model, (voor de Generaals onderscheiden) (1) dezelve wordt over den rok gedragen, en aan de linkerzijde achter den degen te zamen geknoopt, zoodanig dat de kwasten niet lager dan de panden van den rok afhangen.

De sjerp wordt, in tijd van oorlog, door de Officieren der mobiele korpsen, en door alle de zoodanigen, die in actieven dienst bij de Armée geëmployeerd zijn, bij voortduring gedragen. (2). In

tijd van vrede, wordt de sjerp niet gedragen dan in werkelijken dienst en bij gelegenheid van ceremoniën en gala-dagen.

(1) De Sjerp voor de Generaals, is alleen in de kwasten onderscheiden, welke met eene platte schuiver zijn.
(2) Het spreekt van zelve, dat zulks alleen van toepassing is op hun, voor wie de sjerp onder de dienst-teekenen behoort.

De Magazijn-Meesters der Artillerie: Geene Sjerp.
Officieren van de Administratie bij de Armée: Geene Epauletten noch Sjerp.
Voor de Officieren van Gezondheid: Geene Epauletten noch Sjerp.
Gepensioneerde Officieren: Geene Sjerp.
Officieren met een titulairen of honorairen rang bekleed, buiten actieven dienst zijnde, zonder van eenig pensioen te jouisseren: Geene Sjerp.
Hussaren: Officieren: Sjerp (model als dat der Hussaren*; Hongaarsch model) van oranje zijde en zilver, met dito gewerkte knoopen en twee zilveren kwasten, van bouillons voor Hoofd- Officieren en Ritmeesters en van torsade voor de Luitenants.
Landmagt in Oost-Indië: Als Koninklijke Landmagt.
Hussaren, Officieren; Sjerp mede van het model als der Hussaren**.
Troepen in de West-Indiën: Als de Oost-Indische Landmagt.
Adjudanten Onder-Officieren bij de Jagers zijn gekleed en uitgerust invoege als de Officieren, met die uitzondering dat zij twee Contra-Epauletten dragen, en van geene Sjerp voorzien zijn.".
Vervolgens een exacte, zij het misschien voor onze begrippen op het eerste gezicht niet direct helemaal duidelijke, beschrijving:
"Sjerp. Van koordzijde, de koordfranje lang 295 strepen. Van de Generaals Sjerp, om de franje een platte zijden schuiver met drie toeren van dito koord; de schuiver geheel 75 strepen lang en de koordfranje 220 strepen.
*Hussaren. Sjerp. Zoogenaamd à la paresseuse ingerigt, namelijk is zes strengen van getwijnde twee-draads saai verdeeld, aan de einden in twee strengen met eenen grooten knoop afgedeeld, die op elkander bevestigd zijn, aan het eene einde een kneveltje en dienende, om de sjerp, die in ééns om het lijf geslagen wordt, met de snoer aantegorden; voorts bevinden zich aan de sjerp 18 knoopen of schuivers, welke, aan de zes strengen verdeeld, zoodanig geplaatst zijn, dat dezelve in drie rijen, vóór het lijf van den man, boven elkander komen; de eene rij in het midden en de beide anderen op eenen afstand van 70 strepen; de sjerp is lang 750, en breed of hoog 105 strepen; de Snoer 1 el 180 strepen; een eind 30 strepen langer.
**Oost-Indische Troepen. Hussaren. Sjerp. Bestaat in eenen dubbelen streng, lang 2 ellen 220 strepen; elke streng voorzien van 9 knoopen of schuivers, en aan de einden verbonden door eene groote knoop, wordende driemaal om het lijf gewikkeld, en de knoopen alsdan zoodanig geplaatst, dat dezelve voor het lijf op drie rijen van zes stuks boven elkander komen; de snoer lang 960 strepen.".
Op 10 april 1826 wordt bepaald dat Militie-Commissarissen, in functie zijnde, een sjerp dragen.
In het Museum van het Korps Rijdende Artillerie bevindt zich een schilderij van J.H. Richter, voorstellende een 1e luitenant van dat Korps ca 1830, die een links afhangende sjerp *onder* de koppel draagt.
Op 21 april 1831 wordt nog eens uitdrukkelijk bepaald dat Officieren van Gezondheid géén

sjerp dragen. Het K.B. van 27 november 1840, no. 22 geeft een nieuw model sjerp voor de generaals. "Van zilverdraad geknoopt, doorvlochten met drie oranje zijden strepen op gelijken afstand van elkander geplaatst, ter lengte van een el vijf en zestig duimen; aan de binnenzijde, voor zoo veel die om het lijf gaat, met kabaretzeem gevoerd; voorts voorzien van twee kwasten van zilveren franje, van binnen met oranje zijde, de koppen der kwasten plat, bedekt met eenen zilveren plaat en bestoken met zilveren massiefdraad; iedere kwast, de kap daaronder begrepen, ter lengte van drie palmen en vier strepen; zullende de sjerp met eene zilveren gesp, om het lijf toegehaakt, worden gedragen.".

Als de Rijdende Artillerie bij K.B. no. 49 op 8 april 1842 zijn nieuwe uniform krijgt, hoort daar een nieuwe sjerp bij, die als volgt wordt beschreven: "vier strengen, de einden in twee strengen, ieder met twee cilindervormige knopen, verder twaalf soortgelijke knopen in drie partijen, elk van vier knopen, de eerste in het midden, de andere 55 strepen er naast. Voor officieren: oranje zijde, "knoopen van goud, de afhangende koorden goud, dubbel genomen, ter lengte van een el en twintig duimen, met twee gouden kwasten, laatst gemelden in overeenstemming met die voor de distinctieve teekenen.".
Voor de cavalerie, met uitzondering van de huzaren, vervalt de sjerp en in plaats daarvan komt een oranje streep in het midden van de sabelkoppel groot tenue.
De Circulaire van de Directeur-Generaal van Oorlog van 18 mei 1842 geeft een gewijzigd model sjerp: van oranje zijde, ter breedte van vijf duimen, met twee ronde kwasten, ieder voorzien van een rond knopje en vijftig van onder toegedraaide dikke franjes, ter lengte van twee honderd vier en twintig strepen. De sjerp zal zodanige lengte hebben, dat zij, ééns om het lijf geslagen, met de kwasten vier palmen afhangt.
Het K.B. van 29 oktober 1842, no. 56, bepaalt voor het Limburgs Bonds-Contingent (1842-1855) voor de officieren een sjerp van oranje zijde volgens het model voor de officieren der armée...
En dat terwijl het Contingent geen oranje maar zwarte kokardes droeg!
Op 24 december ziet een Ministeriële Circulaire het licht:
"Algemeene order voor het Leger.
De Minister van Oorlog: Heeft de eer ter kennis van het Leger te brengen, dat de Koning heeft goedgevonden te bepalen, dat de Heeren Hoofd- en verdere Officieren die bij Hoogstdenzelven op audientie verschijnen met de sjerp gekleed zullen moeten wezen.

w.g. Van Spingler."

De hiervoor beschreven sjerpen voor generaals en die voor officieren van het Korps Rijdende Artillerie worden geheel veranderd bij K.B. dd. 8 januari 1851, no. 44, dat als volgt luidt:

Sjerpen.

Gelet op het Koninklijk Besluit dd. 27 November 1840, no. 21, enz. enz.

1. Dat de zilveren sjerp, bij opgemeld besluit, voor de Generaals van ons Lege. ingevoerd, zal vervallen en vervangen worden door een sjerp geheel van oranje zijde.
   De band dier sjerp, voorzien van twee zilveren gespen, zal een breedte hebben van 0,045 el en eene lengte geëvenredigd naar de taille. De kwasten, zonder knoppen, ter lengte van 0,26 el, met 180 stuks van onder toegedraaide dikke franjes. De knoppen (bewerkt en bestoken) ter lengte van 0.05 el en ter breedte van 0.07 el.
   Het netwerk dier sjerp zal voorzien zijn van de distinctieven van den rang, bestaande:
   Voor den generaal-majoor in twee
   voor den luitenant-generaal in drie en

voor den generaal der infanterie in vier zilveren sterren;
voor den veld maarschalk in twee gekruiste zilveren veld maarschalk staven.

2. Dat de sjerp voor de officieren der rijdende artillerie mede geheel van oranje zijde zal zijn, komende mitsdien het goud dat zich daarin thans bevindt te vervallen.".

Bij K.B. dd. 30 juni 1858, no. 85, krijgen ook de cavalerie- officieren weer een sjerp:
"Enz. met wijziging in zoo verre van het daaromtrent vastgestelde, in de, bij Koninklijk Besluit van den 8sten April 1842, no. 49, goedgekeurde beschrijving van de kleeding en uitrusting voor het wapen der Kavalerie, heeft gelieven te bepalen, dat de Hoofd- en verdere Officieren van genoemd wapen voortaan, weder de sjerp zullen dragen van oranjezijde, volgens het model in het algemeen bij het Leger geadopteerd, en dat, in verband daarmede, de oranjestreep in het midden van den groot-tenue sabelkoppel, die daarin ter vervanging van de sjerp was ingevoerd, zal moeten vervallen; ....".

In de Ministeriële Circulaire dd. 16 augustus 1860, no. 46B, lezen we "dat voor de Officieren de sjerp in hare geheele breedte van vijf duimen, om het lijf gedragen worde, gelijk zulks reeds bij sommige korpsen van het Leger geschiedt.".

Blijkbaar was er alle aanleiding om dat nog eens duidelijk te maken.

Omtrent de sluiting van de sjerp behaalde de Ministeriële Circulaire dd. 16 april 1861:
"... dat de officieren voortaan de sjerp, even als de heeren generaals, door middel van een gesp om het lijf zullen bevestigen.".

Daar kreeg de minister al heel snel spijt van, want op 28 mei van datzelfde jaar volgt de Ministeriële Circulaire no. 66B, welke bepaalde
"... dat de thans gebruikelijke sjerpgesp, met zoogenaamden doorn, waardoor de sjerp veelal wordt beschadigd, (zal) worden vervangen door twee schuifpassanten van wit metaal, waarvan de eene met een sluitoog of kram en de andere met twee haken is voorzien, volgens de nevenstaande tekening; blijvende het niettemin aan de officieren vergund, de sjerp met den gesp, waarvan zij thans zijn voorzien, voortdurend te dragen.". Tevens wordt daarbij het model van de sjerp, nu in moderne maten, voorgeschreven:
"van oranjezijde, ter breedte van 5 cM. met twee ronde kwasten, ieder voorzien van een rond knopje en vijftig van onderen toegedraaide dikke franjes, ter lengte van 224 mM. De sjerp zal zodanige lengte hebben, dat zij, eens om het lijf geslagen, met de kwasten 4 dM. afhangt. De sjerp moet in hare geheele breedte van 5 cM. om het lijf geslagen worden en door middel van twee schuifpassanten van wit metaal, waarvan de een met een sluitoog of kram en de andere met twee haken is voorzien, om het lijf bevestigd worden.".

Op 21 maart 1866 verschijnt K.B. no. 59 met een beschrijving van de drie-strengs koordsjerp voor de cavalerie en "de tegenwoordige sjerp van de officieren vervalt, en wordt vervangen door eene in vorm gelijk aan die van den troep, doch geheel van oranje zijde.".

Verder voor de artillerie, met uitzondering van de Rijdende Artillerie, een sjerp als voor de infanterie. De sjerp van de Rijdende Artillerie is de vier-strengs sjerp.

Het K.B. van 7 mei 1866, no. 101, geeft voor Adjudanten des Konings in gewonen dienst: sjerp van oranjezijde, in afmeting, model en wijze van bevestiging geheel gelijk aan die der officieren van het regiment Rijdende Artillerie. De sjerp wordt zowel in grote als in kleine tenue gedragen.

Het K.B. van 25 februari 1869, no. 16, tenslotte voor:
Generaals, niet tot de verschillende wapenen behoorende: sjerp gelijk aan die van de officieren der Rijdende Artillerie. Op de peer van de kwasten zilveren sterren als volgt:
voor een generaal-majoor, op ieder één -,
voor een luitenant-generaal op de voorste twee -, op de volgende één -,
voor een generaal der Infanterie op ieder twee sterren.

In 1869 kan Hardenberg dan ook samenvatten:
"Bij den generalen staf en bij de kavallerie zijn de sjerpen der officieren gelijk aan die van de hussaren, doch van oranjezijde. De adjudanten en ordonnance-officieren des Konings, de adjudanten van de Prinsen van den bloede en de officieren bij de rijdende artillerie dragen hongaarsche sjerpen met snoeren, waaraan kwasten hangen. Zij zijn thans geheel van oranjezijde, zonder goud.".
Het verschil zit dus in de breedte van beide koordsjerpen, de eerste is drie- en de tweede vierstrengs, en in de lengte van de afhangende snoeren.
Bij K.B. van 22 september 1870, no. 23, krijgt ook de marechaussee de koordsjerp "overeenkomstig het model, voor de officieren van het regiment rijdende artillerie vastgesteld," dus de vierstrengs sjerp.

Pas in 1875 krijgen ook de officieren van gezondheid bij K.B. no. 32 van 24 april hun sjerp, evenals de paardenartsen, en wel "als de overige officieren", en ten slotte bij K.B. van 25 mei 1877: "militaire apothekers en de officieren-magazijnmeesters der Artillerie dragen voortaan een sjerp" en tevens "aan den tegenwoordigen directeur der Koninklijke kapel bij het regiment Grenadiers en Jagers wordt mede het dragen van dit distinctief toegestaan.".

Op 20 juli 1896 wordt het bereden-zijn van de veldartillerie ook in de sjerp tot uitdrukking gebracht: "officieren van de veld artillerie, de commandant van de bereden artillerie (kolonel zijnde), officieren toegevoegd aan de inspecteur van de Artillerie en aan de commandant van de bereden artillerie, zal zijn overeenkomstig het model, voor de officieren van de cavalerie vastgesteld." Daarbij kregen zij vergunning de sjerp van het thans vervallen model te blijven dragen tot 1 januari 1897. Of die drie-strengs koordsjerp op de korte jas goed stond valt te betwijfelen, het heeft in elk geval ook niet lang geduurd.

De vraag of men op een bepaald moment nu wel of niet in dienst was en dus wel of niet de sjerp moest dragen, bleek in de praktijk verschillend beantwoord te worden. Op 8 december 1897 volgt dan ook:
"Het is mij gebleken, dat omtrent het dragen van de sjerp door de officieren, wanneer deze in groot tenue zijn gekleed, verschil van opvatting bestaat, daaruit voortspruitende, dat in het Reglement op den Inwendigen Dienst der Infanterie en der Cavalerie - respectievelijk Art. 144 en Art. 179, niet voor alle gevallen is omschreven, wanneer een officier geacht moet worden in dienst te zijn.
Tot wegneming van onzekerheid dienaangaande heb ik - ingevolge de daartoe bekomen Koninklijke Machtiging, verleend bij Kabinetsrescript van 1 December 1897, no. 20, goedgevonden te bepalen, dat officieren, die in groote tenue zijn gekleed op grond van een door hoogerhand of door een daartoe bevoegde autoriteit gegeven bevel, de sjerp moeten dragen en dat officieren, die in groote tenue gekleed zijn ter bijwoning van particuliere plechtigheden, bijeenkomsten, recepties, enz., derhalve uit eigen beweging, de sjerp niet mogen dragen."
en op 19 april 1898:
"Opperofficieren van het Leger bij ontvangst ten Hove: De sjerp wordt gedragen bij galacostuum en verder alleen dan, wanneer dit bepaald wordt voorgeschreven.".

Op 25 april 1898 wordt voor de officieren van het Militaire Huis van Hare Majesteit de Koningin de sjerp gewijzigd:
"Sjerp, als voorgeschreven in het vermeld K.B. (1869), doch voorzien van twee gouden strepen, elk breed 1 centimeter, en op onderlingen afstand van 1 centimeter; de knop van den kwast

voorzien van gouden netwerk. Op de sjerp sterren, als voor de opperofficieren is voorgeschreven.".
Op 8 september 1898 wordt aan de voorschriften een nieuw lid toegevoegd, luidende:
"Voor het dragen van de sjerp gelden, tenzij daaromtrent van Hoogerhand anders wordt bevolen, de regelen welke te dier zake voor de officieren, in het algemeen, zijn vastgesteld of nader zullen worden vastgesteld.".
Aan de hand van het vorenstaande hebben wij een vrij duidelijk beeld van de verschillende sjerpen tijdens de eeuwwisseling, die bij contrôle aan de hand van het Boekwerk Uniformen 1900 ook blijkt te kloppen. De koordsjerp met vier strengen wordt nu dus gedragen door Ordonnance-officieren van Hare Majesteit, officieren van de Koninklijke Marechaussee en officieren van de Rijdende Artillerie en die met drie strengen door officieren van de Generale Staf, officieren van de Cavalerie en officieren van de veld- en bereden artillerie. Officieren van de Vestingartillerie, Pantserfortartillerie, Pontonniers en Torpedisten en de Instructiecompagniën dragen de infanterie- sjerp.
Het Reglement op den Inwendigen Dienst voor de Infanterie, 1903, regelt het dragen van de sjerp als volgt:

gala tenue:	sjerp
groote tenue:	niet in dienst zijnde, zonder sjerp. Bij overjas, sjerp geheel onder de jas.
marsch tenue:	sjerp
veld tenue:	geen sjerp
kleine of dagelijkse tenue:	geen sjerp.

Op 18 juli 1903 wordt bovendien bepaald: "De generaals zullen ten Hove ontvangen worden in gala of demi-galatenue, naar gelang dit van Hoogerhand wordt bevolen. Bij die gelegenheid wordt ook in de demi-gala-tenue de sjerp gedragen.".
Het Nederlands-Indisch Leger volgt het vaderlandse voorbeeld op 25 januari 1905 met: "Sjerp van het tot dusver gebruikte model. Op de peer van de kwasten zilveren sterren en wel:
voor een generaal-majoor op ieder ééne ster;
voor een luitenant-generaal op de voorste twee sterren, op de volgende ééne ster",
en op 13 april van dat jaar wordt daar bepaald dat gepensioneerde officieren, met uitzondering van Adjudanten van Hare Majesteit in buitengewone dienst, geen sjerp en giberne dragen.
Ontvangsten aan het Hof blijven moeilijkheden geven. In 1909 volgt de order:
"Bij danspartijen ten Hove (waartoe niet te rekenen een gala-bal) wordt, welke ook de tenue moge zijn, geene sjerp gedragen.".

Het Boekwerk Uniformen 1912 komt met het bovenstaande overeen, de invoering van de veldgrijze uniform in dat jaar brengt geen wijziging. Bekend is dan ook dat de oranje sjerp op het veldgrijs werd gedragen, blijkens foto's ook op de overjas van die kleur.
Ook het Boekwerk Uniformen 1923 houdt het nog op het vorenstaande, maar volgens dat van 1934 zijn alle koordsjerpen vier-strengs.
De Reglementen op de Inwendige Dienst voor Infanterie, Cavalerie en Artillerie van 1932 bevelen de sjerp alleen voor de ceremoniële tenue. Bij de geklede tenue geen sjerp, hoewel de regiments- c.q. garnizoenscommandant bevoegd is bij bepaalde gelegenheden te bepalen dat de sjerp wordt gedragen.
Een en ander is voor Jhr. E.J.M. Wittert in zijn "Militair Ceremonieel" aanleiding tot de volgende ontboezeming:
"De sjerp. Zij had vroeger een tweeledig karakter; zij diende als velduitrustingstuk en maakte

dan ook deel uit van de marschtenue, terwijl zij eveneens behoorde tot de grote tenue, wanneer deze in dienst gedragen werd. Daarnaast diende zij echter ook om het verschil aan te duiden tussen gala- en groote tenue. Dit gaf in de praktijk aanhoudend aanleiding tot verwarring; zo kwam het voor, dat officieren, die ten hove uitgenodigd waren, dit als dienst beschouwden en dan ook de sjerp aanlegden, terwijl anderen zonder deze verschenen; hetzelfde viel waar te nemen wanneer b.v. deputatiën bij begrafenissen verschenen.
Hieraan is thans gelukkig een einde gekomen, de sjerp maakt steeds deel uit van de ceremoniële tenue. Naar mijn mening behoort de sjerp op de overjas niet thuis. Ook uit een praktisch oogpunt lijkt het mij niet aanbevelenswaard; een sjerp, die juist past op een jas, is te nauw voor een overjas; juist de sjerp waarbij dit geen bezwaar zou vormen, n.l. de snoersjerp der beredenen, wordt ingevolge het "Boekwerk Uniformen" blz. 135 niet op de overjas gedragen.1) Tot mijn bevreemding ontwaarde ik, dat blijkens de Inwendige Dienst der Cavalerie Art. 269, bij de geklede tenue, d.i. dus wanneer de officier de kepi op het hoofd heeft, de sjerp kan worden gedragen; bij mij is de vraag gerezen of hier niet aan een vergissing moet worden gedacht en dat niet de sjerp, doch de kolbak bedoeld werd; vroeger bestond toch het gebruik, dat bij begrafenissen, op overeenkomstige wijze als de burgerheren, die alsdan een hoge hoed opzetten, de officieren met schako of kolbak verschenen.
Wanneer gepensioneerde officieren in ceremoniële tenue verschijnen, dragen zij daarbij geen sjerp. De desbetreffende bepaling stamt vermoedelijk af uit de tijd, toen de sjerp aangaf, dat de drager in dienst was; dit was een alleszins logische reden, haar voor gepensioneerden te doen vervallen. In het midden latende of het nu bepaald noodzakelijk is, dat men kan zien of iemand gepensioneerd is, lijkt mij het weglaten der sjerp, nu deze als het ware onafscheidelijk aan de ceremoniële tenue is verbonden, daarvoor niet het meest aangewezen middel, zulks te meer wijl de sjerp feitelijk het enige goed zichtbare verschil vormt in de tenue van de officier en die van de adjudant-onderofficier.
1) Bij de begrafenis van de kolonel Van Santen fungeerden vier kolonels als slippendragers; doordat een hunner tot de cavalerie, een ander tot de Generale Staf behoorde, droegen zij volgens voorschrift geen sjerp over de overjas; de beide anderen daarentegen wel; zoiets is strijdig met het begrip: "**uni**form."

Na de Tweede Wereldoorlog.
Over de ontwikkelingen rond de sjerp sinds de Tweede Wereldoorlog tot slot nog een enkele opmerking en wel over die over die van de officieren van het Garderegiment Fuseliers "Prinses Irene". Hier zien we plotseling weer, en als enige, een oranje sjerp met goud er in, of liever er langs. Die sjerp namelijk heeft gouden randen. De enige reden voor deze uitzondering is het vermijden van de lelijke combinatie van oranje op rood, de kleur van de jas van dit Garderegiment.

In de aanvang werd reeds opgemerkt dat de sjerp tegenwoordig nog maar zelden wordt gedragen, hetgeen toch wel jammer is. Opgemerkt kan worden dat vóór de Eerste Wereldoorlog de sjerp ook op de veldgrijze uniform werd gedragen en dat, bijvoorbeeld, in Luxemburg de oranje (!) sjerp vandaag de dag nog bij bepaalde gelegenheden op de khaki-tenue wordt gedragen, wat bepaald niet gek staat maar het geheel een zekere distinctie geeft.

Bronnen:
F.L. Diekerhoff: "De Uniform van de Nederlandse Mariniers van 1665-1814" (manuscript)

H. Hardenberg: "Handleiding tot de kennis van de bestaande krijgsregeling der Landmagt", 1869
Mr. W. van den Hoek,
J.W. van den Hoek: "De geschiedenis der Rijdende Artillerie", 1968
Preben Kannik: "Uniformen in kleur", 1967
Prof. R. Knötel: "Handbuch der Uniformkunde"
F.J.G. ten Raa: "Het Staatse Leger", 1915-1940
"De Uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de koloniën", 1900
H. Ringoir: "De Nederlandse infanterie", 1968
J.K.H. de Roo van Alderwerelt: "De Nederlandse artillerie" (manuscript)
J.F. Teupken: "Kleeding en Wapenrusting van de Koninklijke Nederlandsche Troepen", 1823
Dr. F.G. de Wilde: "Mars et Historia" 2e lustrumnummer
"Armamentaria" 3, 4, 9, 10, 14, 15, 18
Jhr. E.J.M. Wittert: "Militair Ceremonieel", 1939
"Reglement en Generaele Ordres voor de Regimenten Infanterie van den Staat", 1772
"Het Jassenboekje"
"Recueil Militair" 1814-1913
"Boekwerk Uniformen" 1880, 1900, 1912, 1923, 1934
"Reglement Inwendige Dienst Infanterie" 1903
"Reglementen Inwendige Dienst Infanterie, Cavalerie en Artillerie" 1932.

DE GESCHIEDENIS VAN Hr.Ms."ISAAC SWEERS"

L.L. von Münching

Een korte, doch veelbewogen loopbaan

In de jaren 1928-31 werd de vloot van de Koninklijke marine uitgebreid met een achttal torpedobootjagers van de zogenaamde "Admiralen"-klasse. Deze jagers, ontworpen door Yarrows in Engeland, waren gebaseerd op het Britse "A"-type, waarvan de eersten, HMS."Ambuscade" in september 1926 werd voltooid. In augustus 1924 maakte de firma Yarrow een ontwerp voor een nieuw type jager voor de Koninklijke marine, gebaseerd op dit Britse "A"-ontwerp, doch met een andere bewapening en accomodatie. Van dit type zijn er in totaal acht gebouwd; zij hebben uitstekend voldaan en zijn bijna allemaal tijdens de tweede wereldoorlog strijdend ten onder gegaan: één in Nederland (Hr.Ms."Van Galen") en de overige zeven in het toenmalige Nederlands Indië. Tegen de jaren veertig zouden deze jagers echter zijn opgevaren en daarom werden in de tweede helft van de jaren dertig vier nieuwe torpedobootjagers besteld volgens een ontwerp van het toenmalige hoofd van het bureau scheepsbouw van het departement van defensie, ir. G. 't Hooft, in samenwerking met de Nevesbu. Twee van deze jagers behoorden tot de begroting voor 1937 en twee tot die van 1938. Twee zouden worden gebouwd door de Rotterdamsche Droogdok Mij te Rotterdam en twee bij de Koninklijke Maatschappij De Schelde te Vlissingen.

De vier nieuwe jagers kregen een standaardwaterverplaatsing van 1.628 ton (type "Van Ghent" van de "Admiralen"-klasse 1.316 ton); de grootste lengte bedroeg 106,27 meter, de breedte 10,3 meter en de gemiddelde diepgang 3,20 meter. De bewapening zou bestaan uit vijf kanons van 12 cm, namelijk twee dubbelkanons van 12 cm no 8 (één op de bak en één op de campagne) en nog een vijfde 12 cm kanon no 6 zou achter een schild worden geplaatst op een dekhuis op de campagne. Voorts zou op de bak en op een bordes op het achterdek een dubbelmitrailleur van 40 mm Bofors worden geplaatst en bovendien zouden nog twee dubbelmitrailleurs van 12,7 mm worden opgesteld. De torpedobewapening zou bestaan uit twee vierling torpedolanceerbuizen voor 53,3 cm torpedo's en op het achterschip zouden twee stel rails worden aangebracht voor het lanceren van mijnen. De voortstuwingsinstallatie, bestaande uit twee sets Parsons turbines, kon een vermogen ontwikkelen van 45.000 apk voor een geprojecteerde snelheid van 36 knopen. Stoom zou worden geleverd door drie Yarrow-ketels. Aan boord kon 585 ton olie worden meegenomen en de bemanning zou 180 koppen tellen.

Van deze vier schepen werd de "Tjerk Hiddes" als eerste bij de R.D.M. onder bouwnummer 207 op stapel gezet op 1 oktober 1938; op de 12e van die maand werd de eerste kielplaat gelegd voor bouwnummer 208, het zusterschip "Gerard Callenburgh". De eerste van de beide te Vlissingen te bouwen jagers was de "Isaac Sweers" (bouwnummer 212); dit schip werd op 26 november 1938 op stapel gezet en het zusterschip "Philips van Almonde" (bouwnummer 213) op 2 maart 1939.

De te Rotterdam gebouwde jagers waren de eerste, die de helling verlieten: op 12 oktober 1939 gingen de beide jagers "Tjerk Hiddes" en "Gerard Callenburgh" tewater, juist toen het stoomschip "Statendam" van de Holland-Amerika-Lijn van haar laatste reis terugkeerde en daarna aan de Wilhelminakade werd opgelegd.

De bouw van deze jagers duurde wat langer dan was gepland; ten gevolge van het uitbreken van de mobilisatie werd het dienstplichtig deel van het personeel van de werven onder de wapenen geroepen, waardoor de bouw achterliep op het schema. Dit gold uiteraard ook voor de te Vlissingen in aanbouw zijnde jagers. Het duurde tot 16 maart 1940, alvorens de eerste van de daar

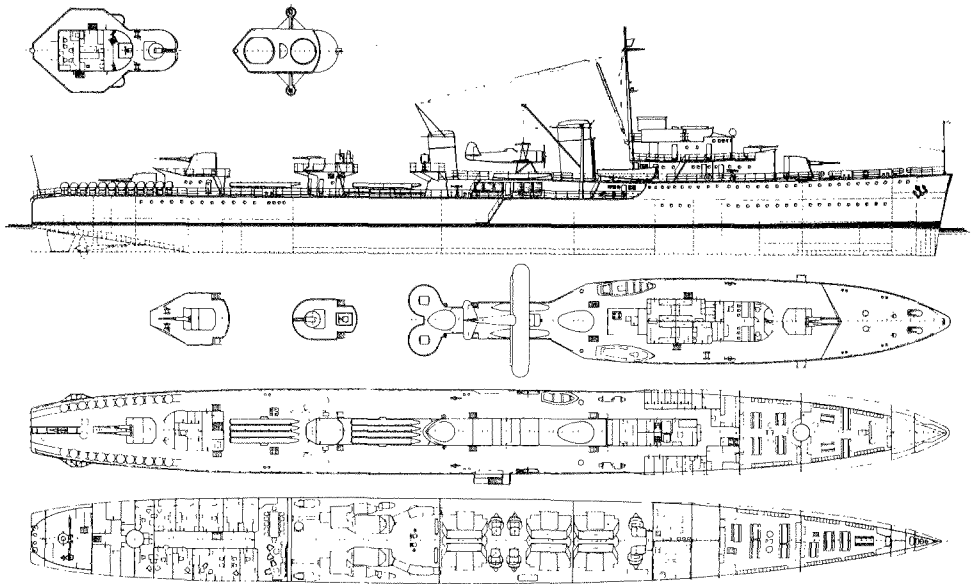

Dit is een bouwtekening van het oorspronkelijke ontwerp, zoals de vier torpedobootjagers van de "Gerard Callenburgh"- klasse eruit zouden zien als zij waren voltooid voor de Koninklijke marine. Géén van de vier is echter als zodanig in de vaart gekomen (tekening Nevesbu)

gebouwde schepen aan zijn element werd toevertrouwd. De doopplechtigheid werd verricht door mevrouw J.L.C. van den Arend-Keers, echtgenote van luitenant ter zee der 1e klasse H.J.F.K. van den Arend, die was belast met het nautisch toezicht op de in aanbouw zijnde torpedobootjagers.

De naamgever

De namen van deze nieuwe torpedobootjagers waren, evenals van de vorige eenheden, van Nederlandse admiraals uit onze Gouden Eeuw. Deze vier behoorden echter tot de laatste periode, aan het eind van de 17e eeuw, kort vóór het verval van onze zeemacht begon.

Isaac Sweers werd op 1 januari 1622 geboren te Nijmegen. Hij werd opgeleid tot koopman en vertrok in 1641 naar Brazilië, waar hij zich als notaris vestigde. In 1645, tijdens de opstand, raakte hij in Portugese gevangenschap en werd overgebracht naar Lissabon. Hij slaagde er evenwel in te ontsnappen en begaf zich, in Nederland teruggekeerd, in krijgsdienst. In 1649 werd Sweers benoemd tot adelborst bij de Admiraliteit van Amsterdam. Onder commandeur Van Galen streed hij tegen de zeerovers in de Middellandse zee; twee jaar daarna volgde zijn bevordering tot luitenant en na in 1652 tot kapitein te zijn bevorderd, werd hij het jaar daarop, tijdens de Driedaagse zeeslag (Eerste Engelse oorlog 1652-54) gevangen genomen.

Gedurende de Noordse oorlog was kapitein Isaac Sweers in de Sont en voor Danzig konvooicommandant op de "Doesburg" (42 st) onder luitenant-admiraal Jacob van Wassenaar, Heer van Obdam. In 1657- 58 was hij achtereenvolgens commandant van de "Goes" en de "Gouda" onder vice-admiraal De Ruyter in de Middellandse zee en voor de Portugese kust. In 1659-60 was Sweers commandant van de "Coevorden" (50 st) onder vice-admiraal De Ruyter, nu in de Sont, bij Funen en voor Nyborg. In 1660-61 vinden we hem weer in de Middellandse

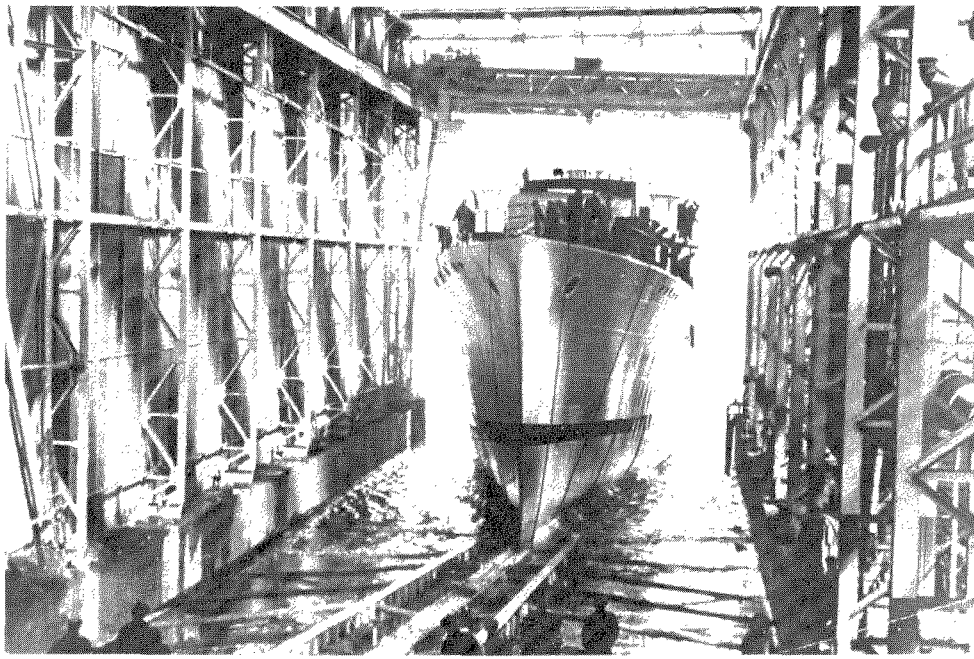

Een opname van de tewaterlating van de "Isaac Sweers" op 16 maart 1940 te Vlissingen (Foto Kon.Mij De Schelde)

zee, eerst als konvooicommandant op Smyrna en vervolgens als commandant op de "Campen" in het eskader van De Ruyter. In 1665 werd hij bevorderd tot schout-bij-nacht en eskadercommandant in de Middellandse zee en op de Noordzee bij Doggersbank.
Gedurende de tweede Engelse oorlog onderscheidde schout-bij- nacht Sweers zich tijdens de Vierdaagse zeeslag onder luitenant-admiraal De Ruyter en tijdens de Tweedaagse zeeslag onder vice-admiraal Cornelis Tromp. Onder vice-admiraal Cornelis Evertsen de Jonge nam schout-bij-nacht Sweers deel aan de historische tocht naar Chatham, waar hij hielp bij de verovering van de "Royal Charles". Daarop werd hij bevorderd tot vice-admiraal. Na de vrede van Breda in 1667 was vice-admiraal Sweers smaldeelcommandant op de "Huys te Kruyningen" in de Middellandse zee, waar hij streed tegen de Algerijnse zeerovers.
In de Derde Engelse oorlog onderscheidde vice-admiraal Sweers zich op de "Witte Oliphant" (72 st) tijdens de Slag bij Solebay, door branderkapitein Jan Danielszoon van de Rijn te beveiligen bij het in brand steken van de "Royal James" en de Britse linie te doorbreken. Eind 1672 werd vice-admiraal Sweers belast met het bevel over een afdeling matrozen in de waterlinie, doch zijn aanval op het door de Franse troepen bezette Naarden mislukte. Na in 1673 te zijn bevorderd tot luitenant-admiraal nam hij deel aan de Slag bij Schooneveld, waar hij met zijn totaal ontredderd schip de linie moest verlaten. Tijdens de Slag bij Kijkduin (23 augustus 1673) sneuvelde hij in het heetst van de strijd. Zijn stoffelijke resten zijn begraven in de Oude Kerk te Amsterdam, waar een praalgraf voor hem werd opgericht.

In de meidagen van 1940

Eén van de eerste daden, toen de Duitse troepen in de morgen van de 10e mei 1940 onze grenzen overschreden, was het wegzenden van de in aanbouw zijnde oorlogsschepen. In Amsterdam bij de N.S.M. lag de "Jacob van Heemskerk" die nog niet had proefgevaren en waarvan de turbine-installatie uitsluitend 'aan de paal' had proefgedraaid. In Rotterdam bij de R.D.M. lagen de torpedobootjagers "Gerard Callenburgh" en "Tjerk Hiddes" en de onderzeeboten "O 23" en "O 24", terwijl zich in de haven van Vlissingen bij de Kon.Mij De Schelde de "Isaac Sweers" bevond en de onderzeeboten "O 21" en "O 22". Aangezien de jager nog niet kon varen, werd de hulp ingeroepen van de te Terneuzen liggende zeesleepboot "Zwarte Zee" (kapitein T. Vet) om deze jager naar Engeland te slepen. Maar Duitse vliegtuigen deden onophoudelijk aanvallen op de stad en haven van Vlissingen en na overleg werd dan ook besloten het vertrek uit te stellen tot na het invallen van de duisternis. De sleepboot begaf zich naar de rede en zou daar blijven wachten, totdat de havensleepboten de jager naar buiten brachten.

Op de avond van 10 mei vertrokken eerst de onderzeeboten "O 21" en "O 22" naar zee. Daarna, terwijl Duitse vliegtuigen nog de stad bestookten, werden de trossen van de "Sweers" losgegooid en werd koers gezet naar de rede. Duitse vliegtuigen namen de vertrekkende onderzeeboten waar en één van hen wierp daarop een aantal magnetische mijnen in de vaargeul, met de bedoeling te voorkomen dat nog meer schepen zouden uitwijken. Maar kapitein Vet had voor hetere vuren gestaan en buiten de vaargeul varend, slaagde hij erin met zijn sleep de open zee te bereiken en de dag daarop bereikte hij veilig de Duins. Van daaruit werd toen weer koers gezet naar Portsmouth, waar alle Nederlandse oorlogsschepen, die erin waren geslaagd uit Nederland te ontsnappen, werden verzameld.

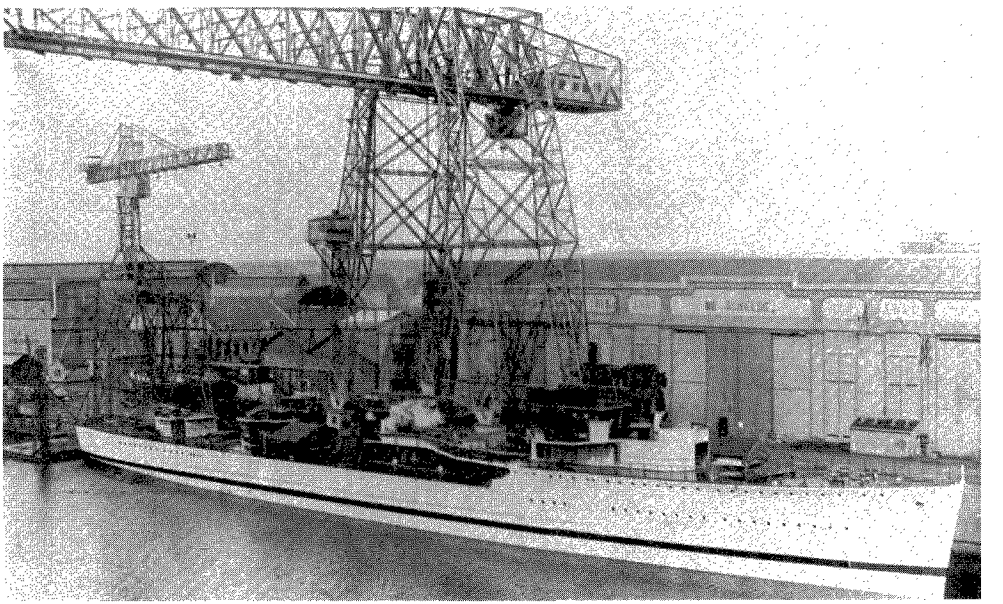

Opname van de in afbouw zijnde torpedobootjager "Isaac Sweers" tussen 16 maart en 10 mei 1940, liggende aan de afbouwkade te Vlissingen (Foto Kon.Mij De Schelde)

De afbouw

De "Isaac Sweers" was, voorlopig althans, nog geen oorlogsschip: de bewapening en talloze onderdelen moesten nog worden aangebracht, maar al spoedig slaagde men erin, na onderhandelingen met de Britse Admiraliteit, toestemming te krijgen deze jager te doen afbouwen. Dit geschiedde op de bekende werf van John I. Thornycroft te Southampton. Het bleek onmogelijk het schip af te bouwen volgens de oorspronkelijke plannen en één van de belangrijkste wijzigingen was wel de nieuwe hoofdbewapening, die zou bestaan uit drie dubbelkanons van 10,2 cm. Er was toen in Engeland juist een groot aantal jagers van de nieuwe "Hunt"-klasse in aanbouw die met deze kanons werden bewapend. Hiertoe was de productie van deze torens al op grote schaal aan de gang. Deze kanons waren geschikt zowel voor het vuren op zee- als op luchtdoelen (maximum-elevatiehoek 80°) en zij hadden een grote vuursnelheid. Deze verandering in de bewapening maakte natuurlijk enkele ingrijpende verbouwingen noodzakelijk. De bewapening van de "Isaac Sweers" werd als volgt: 3 dubbelkanons van 10,2 cm, één dubbele Bofors mitrailleur op het vóór- en één dubbele en één vierlingmitrailleur op het achtermitrailleurbordes, twee vierlingmitrailleurs van 12,7 mm op het tentdek bij de achterschoorsteen en twee van 12,7 mm op de brugvleugels. Deze 12,7 mm mitrailleurs zijn later vervangen door 20 mm Oerlikons. Tussen de beide schoorstenen was het zoeklicht geplaatst. De torpedobewapening bestond uit twee vierling-torpedolanceerinrichtingen voor 53,3 cm torpedo's, vier dieptebomwerpers en twee paar rails. Als één van de eerste schepen van de Koninklijke marine kreeg de "Isaac Sweers" een standaard-asdicinstallatie en drie radarsets aan boord, waarvan één Britse van 50 cm artillerieradar en twee, uit Nederland meegenomen, 70 cm radars, welke op de 40 mm mitrailleurs werden gekoppeld. Vol-uitgerust bedroeg de waterverplaatsing 2.240 ton. Tijdens de proeftochten werd een maximum-snelheid bereikt van 36,67 knopen met de helft van de normale brandstof voorraad en volle munitievoorraad.

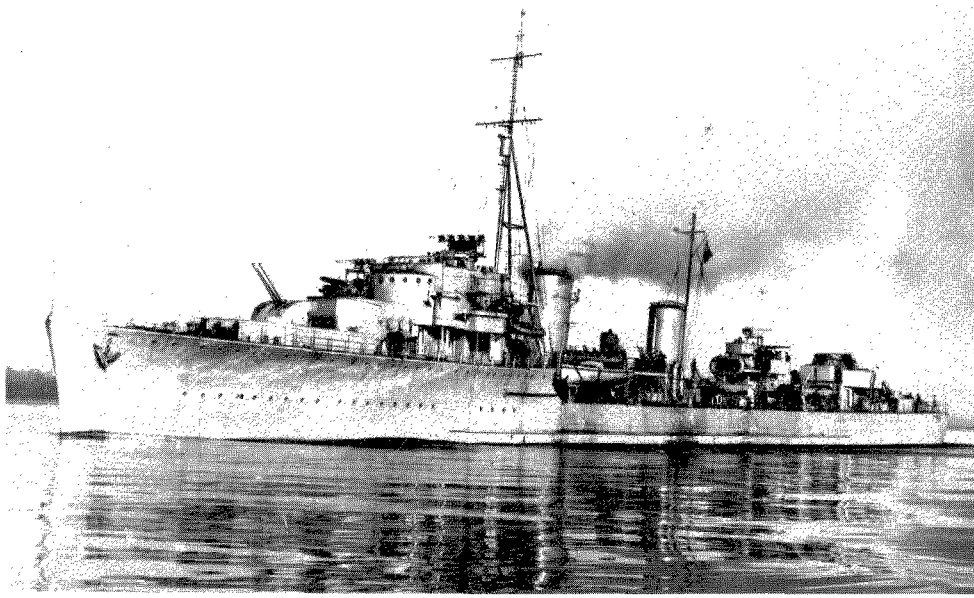

Foto van Hr.Ms."Isaac Sweers" tijdens de proeftochten in de Britse wateren na de indienststelling. Het Engelse dubbelkanon van 10,2 cm op de bak valt duidelijk te onderscheiden (Foto J.I. Thornycroft)

Op 29 mei 1941, ruim een jaar na het vertrek uit Vlissingen, kon Hr.Ms."Isaac Sweers" door de aangewezen commandant, kapitein-luitenant ter zee J. Houtsmuller, in dienst worden gesteld. Nu volgde de periode van invaren en opwerken, die nog enkele weken in beslag nam. In die periode werd het schip bezocht door de Bevelhebber der zeestrijdkrachten, vice-admiraal J.Th. Furstner en op 24 juni in de nacht - in verband met het gevaar van vijandelijke torpedomotorboten en vliegtuigen - werd Southampton verlaten met bestemming Plymouth. Via het Kanaal van Bristol en de Ierse zee ging de reis naar Greenock aan de Clyde. Nadat hier de nodige proeftochten waren gehouden, werd op 5 juli 1941 deze basis verlaten en werd koers gezet naar Scapa Flow voor het houden van verschillende oefeningen. Deze werden zoveel mogelijk bespoedigd, want de Commander-in-Chief Western Approaches had dringend behoefte aan jagers voor escorte-doeleinden.

De eerste operaties

Op 27 juli stoomde Hr.Ms."Isaac Sweers", tezamen met HMS."Croome" en HMS."Heythrop" (van de "Hunt"-klasse, type II) naar een van om de noord uit Canada komend konvooi, dat werd beschermd door HMS."Malaya" en een groot aantal jagers. Eén dag later kreeg men dit konvooi in zicht, waarop HMS."Malaya" dit verliet en de drie nieuw-aangekomen jagers het escorte overnamen en naar Scapa Flow escorteerden. Twee dagen daarna moest het schip wederom in actie komen, ditmaal voor konvooi W.S.10. Op 3 augustus arriveerde Hr.Ms."Sweers" voor de monding van de Clyde, waar reeds een groot aantal oorlogsschepen lag, onder meer de kruisers HMS."London" en HMS."Cairo". Zij sloten op het konvooi aan en tussen Schotland en Ierland werd daarmede koers gezet naar de Atlantische oceaan. Enkele uren later verliet een aantal jagers het konvooi weer, ook Hr.Ms."Isaac Sweers"; de commandant kreeg opdracht om escorte te verlenen aan de sleepboot "Zwarte Zee". Deze sleepboot had het uit konvooi S.L.81

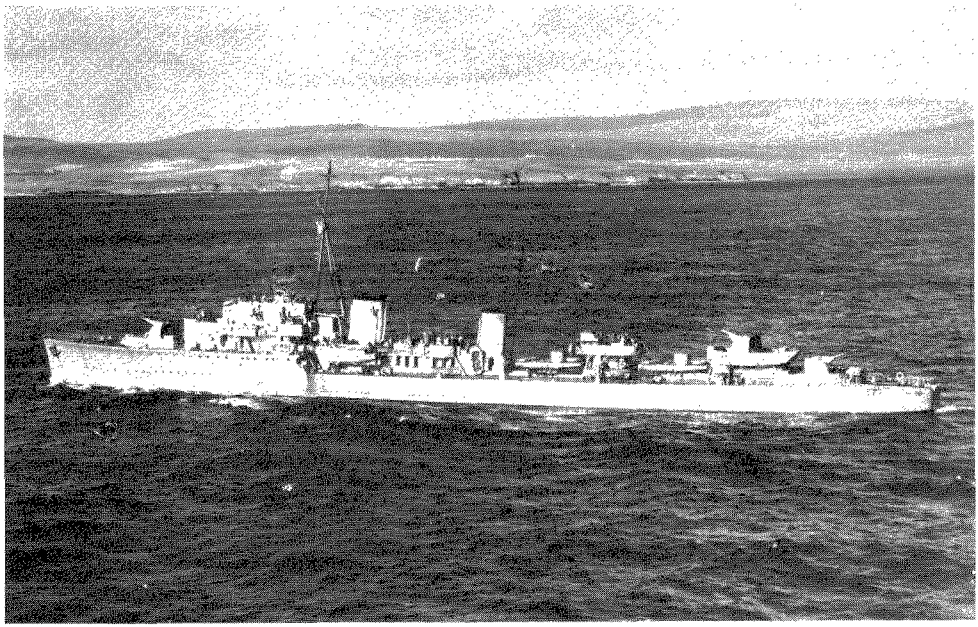

Een mooie opname van Hr.Ms."Isaac Sweers" (naamsein G 83) voor de zuidkust van Engeland (Foto I.W.M.,; fotocoll. L.L.v.M.)

getorpedeerde Britse stoomschip "Cape Rodney" op sleeptouw en was op weg naar een Britse haven. Maar de hulp was vergeefs; op 9 augustus zonk de zwaar beschadigde koopvaarder. Daarop werd de "Zwart Zee" naar Campbeltown geëscorteerd en op 10 augustus was Hr.Ms."Isaac Sweers" op de rede van Greenock terug. Op 16 augustus werd wederom deelgenomen aan het escorte van een W.S.konvooi, dat drie dagen daarna weer werd verlaten en waarvan op 22 augustus te Greenock werd teruggekeerd. Nadat nog enkele konvooien waren geëscorteerd, werd de Nederlandse jager bestemd om deel te nemen aan Operatie 'Halberd'.

Operatie 'Halberd'

Deze operatie was bestemd om het eiland Malta in de Middellandse zee te bevoorraden. Op 17 september ontmeerde Hr.Ms."Isaac Sweers" en voegde zich bij konvooi W.S.11 dat uit 14 schepen bestond, inclusief een voor Freetown bestemd konvooi, waarin HMS."Queen Emma" en HMS."Princess Beatrix" en nog drie andere schepen. Vijf dagen daarna werd HMS."Rodney" afgelost door de uit Gibraltar aangekomen HMS."Prince of Wales". De Britse eenheden werden versterkt door Force H onder vice-admiraal Sir James Somerville, die voor deze operatie de beschikking had over HMS."Nelson", "Ark Royal" en "Hermione" en nu ook de slagschepen "Prince of Wales" en "Rodney", vier kruisers en acht torpedobootjagers, w.o. Hr.Ms."Isaac Sweers". Men had voor deze operatie zelfs HMS."Prince of Wales" aan de Home Fleet onttrokken, waaruit wel blijkt, hoe belangrijk deze operatie was. Tevens zou, in het oostelijk deel van de Middellandse zee, admiraal Cunningham een afleidingsmanoeuvre uitvoeren en waren negen geallieerde onderzeeboten (waaronder ook Hr.Ms."O 21") bij Sardinië, Sicilië en Zuid-Italië op belangrijke toevoerwegen gestationeerd.

De vloot was aanvankelijk in twee groepen gesplitst: groep I bestond uit het slagschip HMS."Nelson" (vlaggeschip van admiraal Somerville), het vliegkampschip HMS."Ark Royal", de kruiser HMS."Hermione" en vijf torpedobootjagers.

Groep II werd gevormd door de slagschepen "Prince of Wales" (vlaggeschip van de ondercommandant van de Home Fleet, schout- bij-nacht Sir Alban T. Curteis) en HMS."Rodney", de kruisers HMS."Kenya" (vlaggeschip van de commandant van het 10e Kruiser eskader, schout-bij-nacht H.M. Burrough), "Edinburgh" (vlaggeschip van de commandant van het 18e Kruiser eskader, schout-bij-nacht E.N. Syfret), "Sheffield" en "Euryales" met het 13e flottielje torpedobootjagers, waarbij Hr.Mr."Isaac Sweers".

Het lag in de bedoeling om vóór het gebied ten zuiden van Sicilië was bereikt, met beide groepen samen te komen; was men eenmaal deze gevaarlijke zone - die binnen de actieradius van de op Sicilië gebaseerde Duitse en Italiaanse vliegtuigen lag - gepasseerd, dan zou, nog vóór de Skerki-banken zouden zijn bereikt, de strijdmacht zich opnieuw splitsen. Het konvooi van de koopvaardijschepen, bestaande uit het marinetransportschip "Breconshire"(8.982 brt) dat als commodoreschip fungeerde en de 15-mijls vrachtschepen "Clan MacDonald"(9.653 brt), "Clan Ferguson"(7.347brt), "Ajax"(7.540 brt), "Imperial Star"(10.733 brt), "City of Lincoln"(8.039 brt), "Rowallan Castle"(7.798 brt), "Dunedin Star"(11.168 brt) en "City of Calcutta"(8.063 brt), zou dan verder alleen worden beschermd door de kruisers en de helft van de destroyers, terwijl HMS."Ark Royal" met slagschepen en overige torpedobootjagers op tegenkoers zouden gaan en buiten het bereik van de op Sicilië gebaseerde vliegtuigen, wachten op terugkeer van de groep die het konvooi naar Malta had begeleid en die met drie lege koopvaardijschepen, die te Malta gereedlagen om te vertrekken - de "Melbourne Star"(11.076 brt), "Port Chalmers"(8.535 brt) en "City of Pretoria"(8.048 brt) - de terugreis zouden aanvaarden.

Zo voeren in de ochtend van 25 september de negen voor Malta bestemde koopvaardijschepen, begeleid door de slagschepen HMS."Prince of Wales" en HMS."Rodney", vier kruisers en

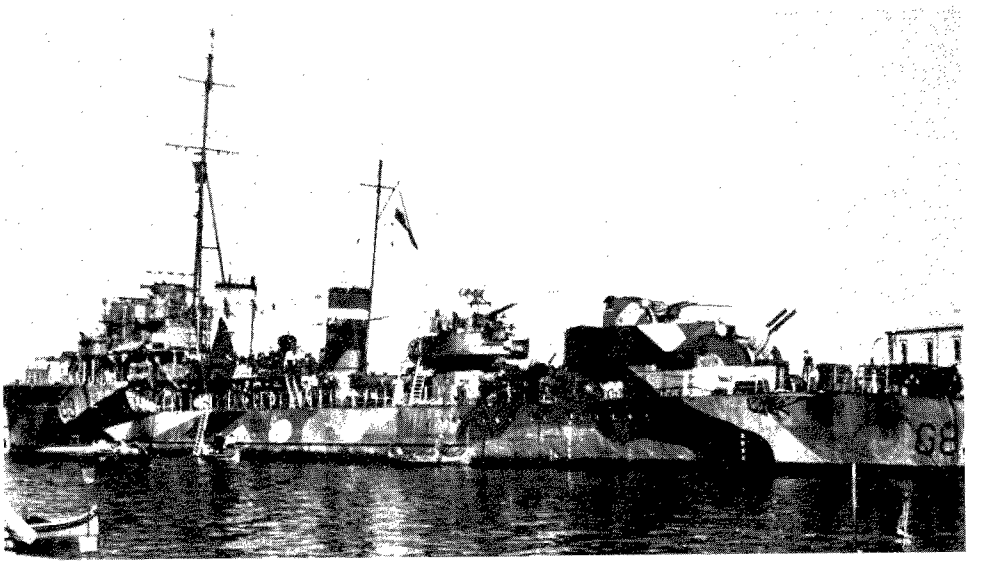

Een authentieke opname van de aankomst van Hr.Ms."Isaac Sweers" op Malta na de succesvolle actie bij Kaap Bon. Let op de camouflagekleuren waarin het schip is geschilderd; ook de radarinstallatie boven de dubbele 40 mm Bofors is duidelijk te zien (Fotocoll. L.L.v.M.)

twaalf torpedobootjagers (waaronder Hr.Mr. "Isaac Sweers"), langs de Spaanse kust en gingen ten zuiden van de Balearen op oostelijke koers. Deze groep werd gevolgd door de korvet "Fleur de Lys" geëscorteerde Britse marinetanker "Brown Ranger", van waaruit de jagers beurtelings hun brandstoffenvoorraad aanvulden. Op de 27e verenigden beide groepen, zoals hiervoor omschreven, zich en toen duurde het niet lang meer of de vijand kwam in zicht.

De eerste aanval van Italiaanse torpedovliegtuigen leverde voor de vijand geen enkel succes op; verschillende vijandelijke toestellen werden neergeschoten. Maar binnen een half uur volgde een tweede aanval, waarbij HMS."Nelson", ondanks het hevige afweervuur, door een torpedo in het voorschip werd getroffen. Het bleef echter het enige succes dat de vijand in deze eerste fase van de strijd mocht boeken.
In de loop van de middag werd bericht ontvangen, dat een Italiaans eskader, bestaande uit twee slagschepen, vier kruisers en zestien torpedobootjagers, zich op 70 mijl afstand bevond. Admiraal Somerville zond daarop schout-bij-nacht Curteis met de slagschepen HMS."Prince of Wales" en "Rodney" en de kruisers "Edinburgh" en "Sheffield", met zes torpedobootjagers, waaronder Hr.Ms."Isaac Sweers" daarheen, om met de vijand af te rekenen. Maar spoedig bleek dat de Italiaanse formatie op noordoostelijke koers was gegaan en aangezien uitgezonden Britse verkenningsvliegtuigen er niet in waren geslaagd de vijand op te sporen, werd tegen 1700 uur deze groep door admiraal Somerville teruggeroepen.
Men naderde toen de Skerki-banken, zodat de groep zich wederom zou splitsen, zoals reeds hiervoor is beschreven. Hr.Ms."Isaac Sweers" was ingedeeld bij de groep die op tegenkoers zou gaan en zou wachten op de terugkeer van de uit Malta afkomstige lege schepen. Gedurende die dag hadden er geen belangrijke gebeurtenissen plaats; de groep ging op de avond van 28 september weer op oostelijke koers, om zich met de uit Malta komende formatie te verenigen. Hoewel de formatie nog een enkele maal door vijandelijke onderzeeboten werd aangevallen, boekte de vijand geen succes en de gehele strijdmacht bereikte zonder ongevallen de basis Gibraltar.

De ondergang van HMS."Ark Royal"

Na deze operatie werd Hr.Ms."Isaac Sweers" belast met de bescherming van konvooien in de driehoek Gibraltar, Freetown en de Azoren. De eerste opdracht was om enkele koopvaardijschepen naar Freetown te begeleiden. Op deze reis deden zich geen bijzondere voorvallen voor en in de tweede week van november werd Hr.Ms."Sweers" ingedeeld bij de groep schepen, waartoe ook de vliegkampschepen HMS."Ark Royal" en "Argus" behoorden. Deze hadden tot taak een aantal jachtvliegtuigen naar Malta te brengen, doch konden volstaan met zover te naderen dat de van de dekken opgestegen jachtvliegtuigen Malta konden bereiken. Zo waren reeds verschillende malen vliegtuigen naar Malta overgebracht: in mei 1941 hadden HMS."Ark Royal" en HMS."Furious" er 47 gebracht en medio juni was nogmaals een dergelijke trip ondernomen, nu door HMS."Ark Royal" en HMS."Victorious" met eenzelfde aantal. Op 16 november zouden HMS."Ark Royal" en HMS."Argus", begeleid door het slagschip HMS."Malaya" (vlaggeschip van vice-admiraal Sir James Somerville), de kruiser HMS."Hermione" en zeven torpedobootjagers, deze reis wederom maken. Hr.Ms."Isaac Sweers" was één van de zeven jagers, die aan Operatie 'Perpetual' deelnam. De heenreis verliep zonder een enkel incident, de terugreis ook - bijna!

Op de terugreis, op 13 november, op slechts 30 mijl ten oosten van Gibraltar werd HMS."Ark Royal"(cdt. Captain L.E.H. Maund, RN) getroffen door drie torpedo's van de onderzeeboot "U 81" (cdt. Kapitänleutnant Guggenberger). Hoewel het vliegkampschip ernstig was beschadigd, bestond er aanvankelijk goede hoop dat het beschadigde schip Gibraltar zou kunnen bereiken. De torpedobootjager HMS."Legion" ging langszij en nam ruim 1500 man over. Alleen het personeel van de scheepsbeveiligingsdienst bleef aan boord. Maar het mocht niet baten, hoewel alles in het werk werd gesteld het kostbare schip te behouden. De volgende dag, op slechts 25 mijl afstand van Gibraltar, kapseisde de beroemd geworden "Ark Royal" en verdween in de diepte op 36.03 N.B. en 04.45 W.L.

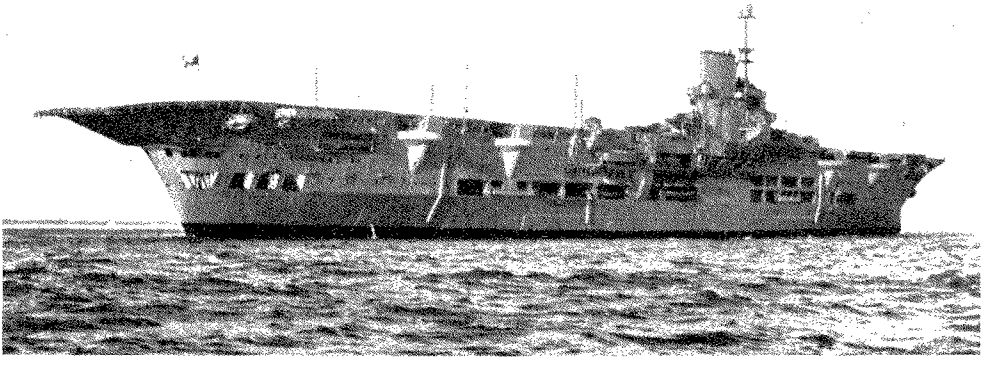

HMS."Ark Royal"(22.000 t), het Britse vliegkampschip dat vanaf het uitbreken van de oorlog tot het zinken brengen op 14 november 1941, vrijwel onafgebroken in actie is geweest en een prachtige staat van dienst bij de Britse marine had opgebouwd (Foto I.W.M., fotocoll. L.L.v.M.)

Het gevecht bij Kaap Bon

Begin december 1941 maakte het uitbreken van de oorlog in de Pacific en de ondergang van de Britse slagschepen HMS."Prince of Wales" en "Repulse" bij Kuantan een algehele hergroepering van de Britse strijdmacht in de Middellandse zee noodzakelijk. Hiertoe zouden vier torpedobootjagers, namelijk drie van de "Tribal"-klasse en Hr.Ms."Isaac Sweers", naar Alexandrië worden gedirigeerd om admiraal Cunningham's eskader te versterken. Dit flottieltje, dat onder bevel stond van Commander G.H. Stokes, verliet daartoe in de nacht van 11 op 12 december Gibraltar. Luchtverkenning had uitgewezen dat twee Italiaanse lichte kruisers zich op zee bevonden tussen Palermo en Tripolis en de kans bestond dus dat deze jagers met de Italiaanse formatie in contact zou komen.

In de vroege morgenuren van 13 december, om ongeveer 0230 uur, stieten de geallieerde jagers inderdaad op de beide kruisers, begeleid door de torpedoboot "Cigno". Commander Stokes bracht zijn schepen zo dicht mogelijk onder de kust om te voorkomen, dat zijn schepen tegen de lucht zouden afsteken. Zo verraste hij de Italiaanse admiraal volkomen. De door de eerste jagers afgevuurde torpedo's troffen de beide Italiaanse kruisers, de "Alberto di Giussano" en "Albarico da Barbiano" (waterverplaatsing 5.069 ton, bewapend met 8 kns van 15,2 cm), die tegelijkertijd door hevig artillerievuur werden getroffen. De kruisers, die waren volgepakt met vaten benzine, bestemd voor de troepen van de asmogendheden in Noord Afrika, stonden in een oogwenk in lichte laaie en zonken na korte tijd. De torpedoboot "Cigno", die zich ten gevolge van een verkeerde manoeuvre achter de kruisers bevond in plaats van ervoor, opende nog het vuur op de geallieerde schepen, doch boekte geen treffers. Wel wisten de jagers de "Cigno" nog te beschadigen. De Italianen leden een geducht verlies: twee moderne, snelle kruisers gingen met meer dan 900 opvarenden verloren, waaronder de bevelvoerende admiraal met zijn gehele staf. Bij aankomst op Malta werden HMS."Legion", "Maori" en Hr.Ms."Isaac Sweers" op feestelijke wijze ingehaald!

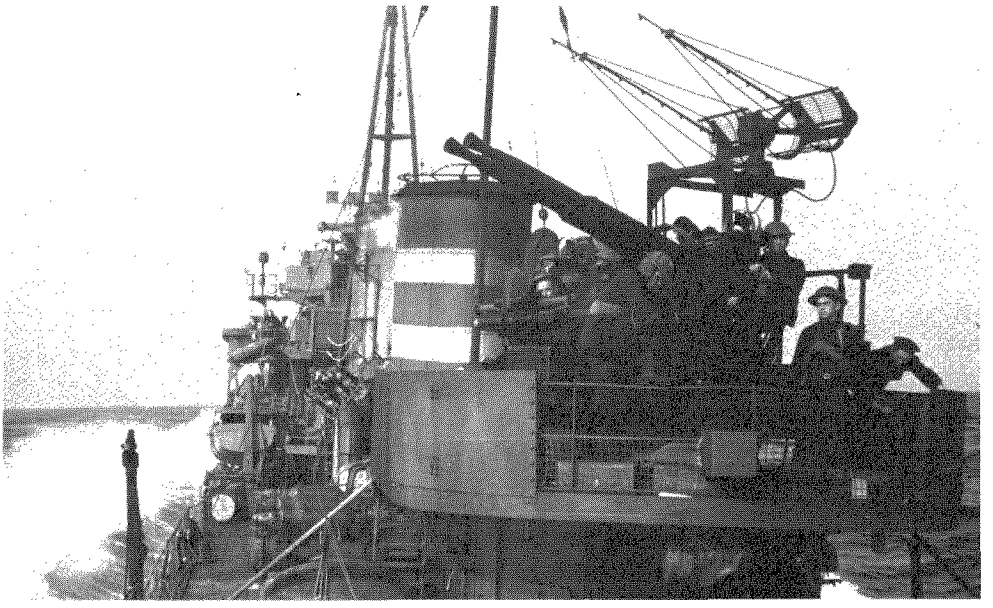

De dubbele 40 mm Bofors achter de achterste schoorsteen van Hr.Ms."Isaac Sweers" klaar voor het afgeven van vuur. De foto is genomen in de Middellandse zee in 1941. (Foto Marvo; fotocoll. L.L.v.M.)

Eerste zeegevecht bij de Sirte

Maar het doel van de operatie was Alexandrië, doch alvorens het flottielje daarheen ging, moest nog een moeilijke opdracht worden uitgevoerd. Het marinetransportschip HMS."Breconshire" zou vanuit Alexandrië de tocht naar Malta maken en daarheen worden geëscorteerd door drie kruisers en veertien jagers onder bevel van schout-bij-nacht Vian. Aan boord van de "Breconshire" bevond zich 5.000 ton olie, bestemd voor Malta. Op de avond van 15 december vertrok het schip uit de haven van Alexandrië. De bedoeling was dat de meeste van schout-bij-nacht Vian's schepen de volgende dag, na het invallen van de duisternis, zouden terugkeren en dat de "Breconshire" de reis verder alleen zou maken onder escorte van vier jagers. Die zouden dan op hun beurt vroeg op de daaropvolgende ochtend worden afgelost door een uit Malta afkomstig escorte.

De operatie was reeds een aantal uren aan de gang, toen bericht werd ontvangen dat een Italiaanse vloot zich eveneens op zee bevond ter bescherming van een voor Tripoli bestemd Italiaans konvooi. Admiraal Cunningham te Alexandrië besloot echter de operatie door te zetten, in de hoop dat de "Breconshire" met escorte bij het invallen van de duisternis op 17 december het Italiaanse konvooi zou zijn gepasseerd. Schout-bij-nacht Vian kreeg order bij het konvooi te blijven en alleen de kruiser HMS."Carlisle" van het escorte terug te zenden. De Britse schout-bij-nacht had nu alleen nog de kruisers HMS."Naiad" en HMS."Euryales" met acht jagers tot zijn beschikking. Vice-admiraal Malta werd om versterking verzocht en deze zond daarop Force K (bestaande uit de kruisers HMS."Aurora" en HMS."Penelope" met de jagers HMS."Lance" en "Lively"), alsmede de vier jagers van Commander Stokes naar schout-bij-nacht Vian en op 17 december om 0800 uur sloten deze schepen zich aan bij de formatie van de Britse vlagofficier.

Om ongeveer 1400 uur van die dag ontving schout-bij-nacht Vian twee verkenningsberichten, waaruit bleek dat een Italiaanse formatie, bestaande uit drie slagschepen, zich ongeveer 120 mijl ten noorden van schout-bij-nacht Vian bevond. Een Italiaans vlootverband, bestaande uit een konvooi van drie schepen met bestemming Tripoli en een konvooi van één schip met bestemming Bengazi, hadden op 16 december de baai van Taranto verlaten. Ter bescherming bevond zich hierbij het slagschip "Duilio"(23.622 t) met drie lichte kruisers en elf jagers. De dekkingsmacht, die aan de oostzijde voer, bestond uit de slagschepen "Littorio"(41.000 t), "Andrea Doria"(23.622 t) en "Giulio Cesare"(23.622 t) met de zware kruisers "Gorizia" en "Trento"(elk 10.000 t) en tien jagers. Deze schepen stonden onder bevel van admiraal Iachino, wiens vlag woei op de "Littorio".

In de loop van de middag van 17 december werden door circa vijfentwintig Italiaanse torpedovliegtuigen en vijftig Ju-88, meer dan twintig aanvallen op het Britse konvooi ondernomen. Méér dan tien torpedo's werden gelanceerd, doch géén van hen trof doel.

Ook van de bommen waren er geen treffers te melden, doch wel kreeg Hr.Ms."Isaac Sweers" enkele 'near-misses' te incasseren, waardoor lichte schade ontstond.

Aan het eind van de middag ontving schout-bij-nacht Vian van zijn verkenningsvliegtuigen bericht, waaruit bleek dat de vijand meer dan zestig mijl was verwijderd, doch hij wist niet dat er een fout in het bestek was geslopen.

Op 1740 uur, even vóór zonsondergang, kreeg men aan boord van HMS."Naiad" plotseling masten in zicht en toen bleek, dat het de vijandelijke hoofdmacht was. De vijand opende het vuur spoedig en daarmede was de 'Eerste slag bij de Sirte' begonnen. Onmiddellijk dirigeerde de Britse vlagofficier HMS."Breconshire" met de jagers HMS."Decoy" en HMS."Havock" zuidwaarts, terwijl hij met de overgebleven vier kruisers en tien jagers de vijand tegemoet stoomde. Hij hoopte, door het leggen van een rookgordijn, de aandacht van het "Breconshire"-konvooi

af te leiden, tot de duisternis inviel. Kort daarvoor zond hij ook Force K om de zuid, ter bescherming van dit konvooi.
Toen de Italiaanse admiraal de Britse eenheden zag naderen, draaide hij af, in de veronderstelling, dat zij torpedo's hadden gelanceerd en hierdoor ging het contact verloren. Admiraal Cunningham gaf Vian opdracht niet de vijandelijke formatie, doch wel het voor Bengazi bestemde konvooi aan te vallen. Dit werd echter niet gevonden en om 0230 uur van 18 december wendde Vian de steven om op tegenkoers te gaan. De "Breconshire", met het versterkte escorte, bereikte op 18 december veilig Malta.
Van 23 tot en met 25 december nam Hr.Ms."Sweers" deel aan een anti-onderzeebootslag benoorden Alexandrië met de Britse jagers HMS."Napier", "Kimberley" en "Kingston".
Op tweede kerstdag 1941 werd opnieuw de haven verlaten, ditmaal om deel te nemen aan het escorte van konvooi M.E.8 naar Malta, tezamen met HMS. "Nizam", "Napier" en "Maori", doch ten gevolge van stormschade moest de Nederlandse jager naar Alexandrië terugkeren.
Op 30 december 1941 gaf kapitein-luitenant-ter-zee J. Houtsmuller het bevel over aan kapitein-luitenant-ter-zee W. Harmsen. Hr.Ms."Isaac Sweers" had aan het eind van 1941 70.000 mijl afgelegd, hetgeen wel een bewijs was dat er dat jaar druk was gevaren!

Naar Nederlands-Indië

De eerste taak onder de nieuwe commandant was het begeleiden van een konvooi van Alexandrië naar Tobruk: het konvooi bestond uit drie schepen, waaronder het Nederlandse stoomschip "Trajanus"(1.712 brt) van de K.N.S.M. Op 5 januari 1942 werd daarheen vertrokken en twee dagen later werd de bestemming bereikt. Diezelfde dag werd de terugreis aanvaard en op 9 januari was men te Alexandrië terug. Van 10 to 13 januari 1942 werd nog een koopvaardijschip naar Beirouth geëscorteerd, tezamen met HMS."Gurkha".
Op 16 januari werd te Alexandrië ontmeerd om konvooi M.W.8B, bestaande uit de koovaardijschepen "Clan Ferguson"(7.347 brt) en "City of Calcutta"(8.063 brt) naar Malta te escorteren, tezamen met de jagers HMS."Gurkha", "Legion" en "Maori". Eén dag daarna werd dit konvooi ten noordoosten van Sidi Barrani door de onderzeeboot "U 133" aangevallen en die slaagde erin HMS."Gurkha" op 31.50 N.B. en 26.15 O.L. met een torpedo in het achterschip te treffen. Onmiddellijk brak een hevige brand uit en het vuur verspreidde zich over de uitstromende olie, waardoor de situatie voor de jager hachelijk werd. Vanaf de bak van Hr.Ms."Isaac Sweers" werd direct een tros op het brandende schip uitgebracht en achteruit stomende slaagde de Nederlandse jager erin de "Gurkha" uit de brandende olie te slepen. Daarna werd begonnen met het redden van de opvarenden. Eén van de andere jagers kruiste rondom deze schepen, om te voorkomen dat de onderzeeboot nogmaals een torpedo zou afvuren. Intussen had het konvooi zijn reis voortgezet, nu slechts met één jager. Om ongeveer 0915 uur zonk HMS."Gurkha" plotseling over de achtersteven weg, doch Hr.Ms."Isaacv Sweers" was erin geslaagd om 239 opvarenden in veiligheid te brengen. Enkele uren later werden de zwaargewonden overgegeven aan HMS."Avon Vale" en de overige geredden werden te Tobruk aan wal gebracht. Daarna keerde Hr.Ms."Isaac Sweers" naar het konvooi terug en voegde zich in de nacht van 17 op 18 januari weer daarbij.
Op de 18e werd de Nederlandse jager ingedeeld bij het jagerscherm van het 15e Kruiser eskader, dat het konvooi M.W.8A vergezelde en dat zich intussen bij het 8B-gedeelte had aangesloten. Duitse vliegtuigen deden nog een aanval op het konvooi, doch boekten geen succes. Wel moest echter het Noorse motorschip "Thermopylae"(6.655 brt) wegens motorschade keertmaken. Begeleid door de kruiser HMS."Carlisle" en de jagers HMS."Arrow" en "Havoc" zette het koers naar Alexandrië, doch bezuiden Kreta werd het door luchtaanvallen zò ernstig beschadigd, dat het door één van de escorterende jagers tot zinken moest worden gebracht.

Ter versterking van het konvooi arriveerden nog de kruiser HMS."Penelope" met de jagers HMS."Lance", "Lively", "Sikh", "Zulu" en "Jaguar"; het werd nog tweemaal door vijandelijke vliegtuigen bestookt, doch hierbij werden geen verliezen geleden. Op de avond van die dag - 18 januari - keerden de drie kruisers met de zeven jagers naar Alexandrië terug; onderweg werden zij nogmaals door Duitse vliegtuigen bestookt, waarbij alleen HMS."Naiad" lichte schade beliep. Op 20 januari waren de schepen terug te Alexandrië.
De volgende operatie was wederom het gedeeltelijk naar Malta escorteren van HMS."Breconshire", ditmaal tezamen met de kruisers HMS."Naiad", "Euryales", "Dido" en "Carlisle" en vier jagers van de "H"-klasse, de zogenaamde Force F. Maar reeds een dag later werd het konvooi door Duitse vliegtuigen bestookt. Hr.Ms."Isaac Sweers" beliep daarbij lichte schade, doch die was gelukkig na enkele uren hersteld.
Twee dagen na het vertrek uit de Egyptische haven stiet het konvooi op de van Malta afkomstige Force K met twee ledige schepen, HMS."Glengyle" en het motorschip "Rowallan Castle". Force K bracht deze schepen naar Alexandrië en Force K zette koers naar Malta met de uit Egypte komende schepen. Op de terugreis naar Alexandrië deden Italiaanse torpedovliegtuigen tot driemaal toe een aanval op het konvooi, doch de afgeworpen torpedo's konden worden ontweken en op 2 januari was het verband op zijn basis terug.

Ondertussen was de situatie in de Nederlands-Indische wateren voor de geallieerden allesbehalve gunstig verlopen. Onderhandelingen die de BDZ voerde met de Britse Admiraliteit leidden ertoe dat toestemming werd gekregen de Nederlandse jager naar het ABDA-gebied te zenden. Derhalve vertrok Hr.Ms."Isaac Sweers" uit Alexandrië, passeerde 30 januari Port Said en arriveerde op 8 februari te Colombo. Hier moest de jager eerst voor onderhoud en reparatie in het dok. Dit duurde echter enkele dagen, want voorrang werd gegeven aan de uit het ABDA-gebied afkomstige Amerikaanse kruiser USS. "Boise", die bodemschade had. In de nacht van 27 op 28 februari, één etmnaal nà Hr.Ms."Jacob van Heemskerck", vertrok Hr.Ms."Isaac Sweers". De jager was reeds voorbij Enggano, toen radiografisch bericht werd ontvangen dat de Slag in de Javazee had plaats gehad en onverwijld naar Colombo moest worden teruggekeerd. Op 4 maart was Hr.Ms."Isaac Sweers" weer te Colombo, waar het voorlopig werd toegevoegd aan de Eastern Fleet.
Admiraal Sir James Somerville werd benoemd tot Commander in Chief van de Eastern Fleet; op 26 maart nam hij, aan boord van HMS."Formidable" het commando op zich. Hoewel de Eastern Fleet nog allesbehalve een homogene gevechtseenheid was - de vloot bestond immers uit in allerijl bijeengebrachte oorlogsschepen van allerlei soort - besloot admiraal Somerville al direct offensief op te treden. Hij verdeelde zijn Eastern Fleet in Force A en Force B; zelf nam hij het bevel over Force A en de ondercommandant, vice-admiraal A.U. Willis kreeg Force B onder zijn bevel. Deze bestond uit de slagschepen HMS."Resolution" (vlaggeschip), "Ramillies", "Royal Sovereign" en "Revenge", het vliegkampschip HMS."Hermes", de kruiser Hr. Ms."Jacob van Heemskerck", HMS."Caledon" en "Dragon" en acht jagers, waaronder Hr.Ms."Isaac Sweers".
Force B vertrok op 29 maart van de Addu Atoll; de strijdmachten zouden elkaar in de namiddag van 31 maart ontmoeten op 04.40 N.B. en 81.00 O.L. Het lag in de bedoeling van admiraal Somerville te trachten de Japanse vloot - waarvan hij wist dat die op komst was - gedurende de nacht te verrassen en met de vliegtuigen van zijn vliegkampschepen onverwacht aan te vallen. Dit was uiteraard juist iets, wat de Japanners wilden voorkomen. De commandant van de Eastern Fleet had echter te kampen met een gebrek aan lange- afstands-verkenningsvliegtuigen en derhalve verkeerde hij in voortdurende onzekerheid omtrent de bewegingen van de vijand. Deze viel op 5 en 9 april het eiland Colombo aan; op eerstgenoemde datum werd de haven van Co-

lombo bestookt en op 9 april Trincomalee, de vlootbasis. Bovendien werden op 5 april de op zee zijnde Britse zware kruisers HMS."Dorsetshire" en HMS."Cornwall" door Japanse carriervliegtuigen tot zinken gebracht op 02.12 N.B. en 77.47 O.L. Bij de ondergang van deze beide kruisers verloren 25 officieren en 395 onderofficieren en manschappen het leven. Op 9 april brachten de Japanse carriervliegtuigen het oude Britse vliegkampschip HMS."Hermes"(10.850 t) en de oude jager HMAS."Vampire"(1.090 t) tot zinken, evenals de korvet HMS."Hollyhock"(1.010 t).
Aangezien het de Admiraliteit op dat moment onmogelijk was de Eastern Fleet voldoende luchtbescherming te geven, werd besloten de langzame divisie (Force B) terug te trekken op Kilindini (O.Arika); alleen Force A zou bij Colombo blijven.

Hr.Ms."Isaac Sweers" vertrok op 8 april van de Addu Atoll met de andere eenheden van Force B en kwam op 14 april te Mombasa aan. Daar werden enkele Britse oorlogsschepen geëscorteerd. Op 22 mei bracht de Commander-in-Chief van de Eastern Fleet een bezoek aan het Nederlandse schip. Hij deelde daarbij tevens mede dat het schip naar Engeland zou gaan voor de noodzakelijke gebleken reparatie. Hr.Ms."Van Galen" zou de "Isaac Sweers" vervangen. Via Durban, Simonstown, Freetown en Gibraltar arriveerde de Nederlandse jager te Southampton, nadat de thuisreis tezamen was gedaan met HMS."Pakenham" en gedeeltelijk met de kruiser HMS."Carlisle". Het schip werd daar verwelkomd door de chef van de marinestaf, vice-admiraal J.W. Termijtelen.
De reparatiewerkzaamheden duurden tot medio september; tevens werden in die tijd ook de 12,7 mm mitrailleurs vervangen door 20 mm Oerlikons. Vanuit de vlootbasis Scapa Flow werd geoefend en medio oktober kreeg de commandant opdracht om met de Britse destroyers HMS."Marne" en HMS."Escapade" het vliegkampschip HMS."Furious" naar Gibraltar te escorteren. Op 25 oktober arriveerde men hier. Daar hoorde de commandant dat Hr.Ms."Isaac Sweers" was bestemd voor een groot konvooi, dat de troepen voor de invasie zou vervoeren. De Nederlandse jager werd daartoe ingedeeld bij Force H onder vice-admiraal Sir Neville Syfret en die nu was samengesteld uit drie slagschepen, HMS."Duke of York", "Renown" en "Rodney", drie vliegkampschepen, HMS."Formidable", "Victorious" en "Furious", drie kruisers en zeventien torpedobootjagers, w.o. Hr.Ms."Isaac Sweers".
Eerst werd tezamen met de beide, reeds eerder genoemnde jagers te Ponta Delgada olie geladen; nadat zij deze haven op 29 oktober hadden verlaten, werd koers gezet naar een positie enkele honderden mijlen noordelijker, om daar konvooi K.M.F.1 te ontmoeten. Dit konvooi bestond uit 38 troepentransportschepen met 110.000 man aan boord. Hieronder waren zes voormalige Nederlandse pasagiersschepen: de "Marnix van Sint-Aldegonde", "Dempo", "Nieuw Holland", "Nieuw Zeeland", "Koningin Emma" en "Prinses Beatrix".
In de nacht van 5 op 6 november passeerde Force H Europa Point; deze formatie zou een positie innemen om de landingen in de rug te dekken.
Op 11 november kreeg overste Harmsen opdracht de opvarenden te redden van het op die dag getorpedeerde Nederlandse troepentransportschip "Nieuw Zeeland"(11.069 brt, kapitein K.U. Noordenbos) van de K.P.M. Nadat dit schip de troepen had ontscheept, ging het leeg terug naar Gibraltar, evenals het Engelse troepentransportschip "Viceroy of India". Op weg daarheen vielen beide schepen ten offer aan Duitse onderzeeboottorpedo's: de "Nieuw Zeeland" aan torpedo's van de "U 380" en het Britse schip aan torpedo's van de "U 407". Tezamen met HMS."Porcupine" slaagde men erin om 260 opvarenden van de "Nieuw Zeeland" te redden; zestien opvarenden kwamen bij de ondergang om. Na de geredden te Gibraltar te hebben geland, begaf Hr.Ms."Isaac Sweers" zich weer naar Force H, doch daarvoor moest eerst olie worden geladen uit de 'Fuelling Force', bekend als Force R.

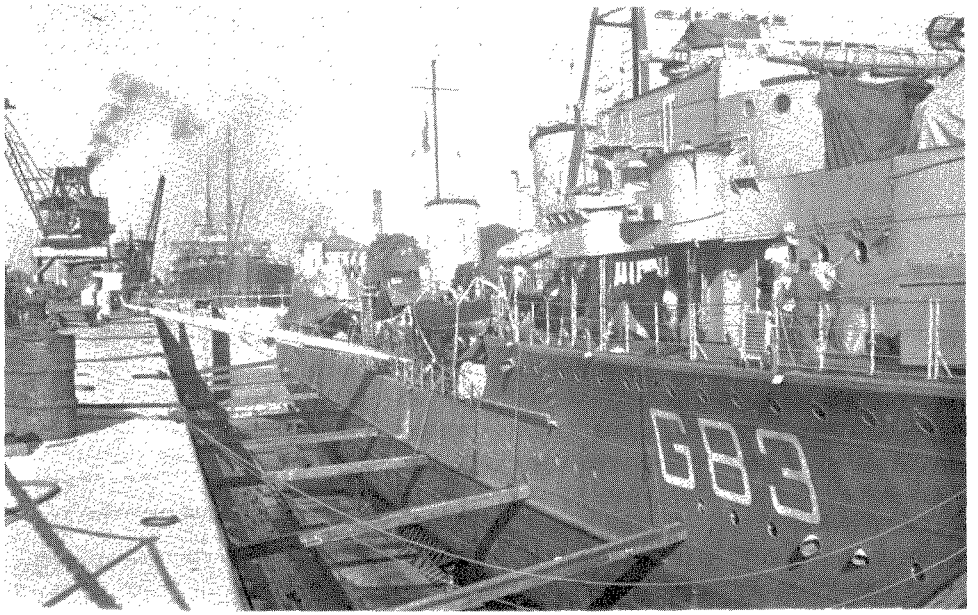

Hr.Ms."Isaac Sweers" in een Britse haven in het dok (Foto Marvo; fotocoll. L.L.v.M.)

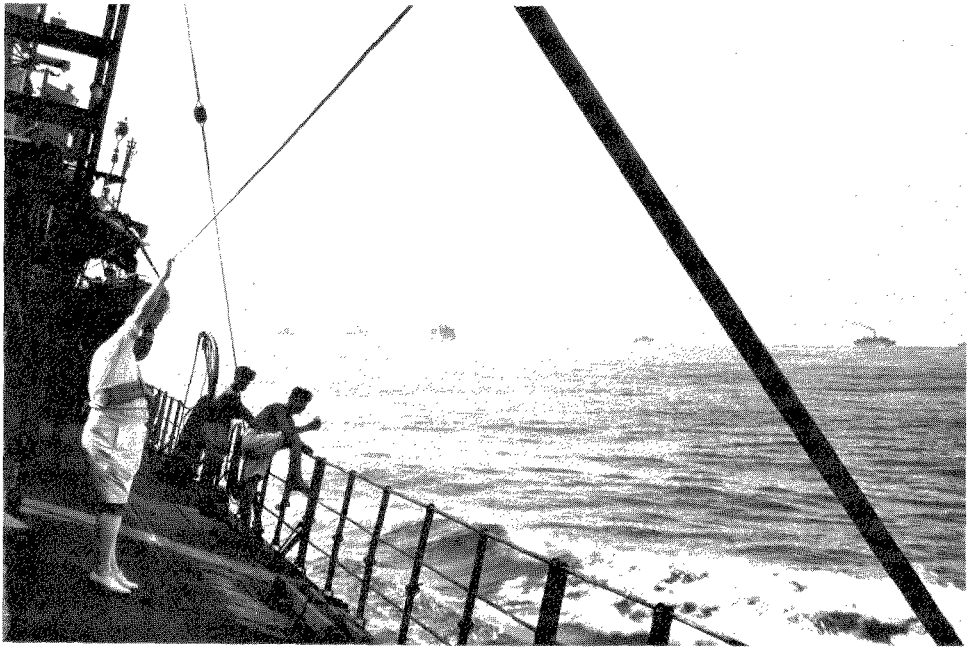

Hr.Ms."Isaac Sweers" escorteert een groot geallieerd konvooi in de Indische oceaan (Foto Marvo; fotocoll. L.L.v.M.)

Vrijdag, de 13e!
In de vroege ochtend van vrijdag, 13 november 1942, op 37.23 N.B. en 02.12 O.L. werd Hr.Ms."Isaac Sweers" door twee torpedo's getroffen van de "U 431" (cdt. Kapitänleutnant Dommes). Negenennegentig opvarenden van het Nederlandse oorlogsschip kwamen bij de ondergang om.

De zusterschepen.
Er zal bij de lezer ongetwijfeld ook belangstelling bestaan voor het lot van de zusterschepen van Hr.Ms."Isaac Sweers". Het nog te Vlissingen op stapel staande casco van de "Philips van Almonde" heeft men vergeefs getracht van de helling te krijgen; toen deze pogingen geen succes opleverden heeft een Britse vernielingsploeg het casco opgeblazen. De resten zijn later verwijderd en tot schroot verwerkt.
In Rotterdam lagen de "Gerard Callenburgh" en "Tjerk Hiddes", die op 12 oktober 1939 van stapel waren gelopen. Tijdens de meidagen slaagden men er niet in om sleepboten te vinden deze jagers naar Engeland te slepen, zodat zij door de bemanningen en werfpersoneel tot zinken zijn gebracht. De "Tjerk Hiddes" is in juni 1942 gelicht en te Hendrik-Ido-Ambacht gesloopt. Het casco van de "Gerard Callenburgh" werd in juni 1940 gelicht en was waarschijnlijk niet zo beschadigd, want deze jager is door de werf afgebouwd en op 11 oktober 1942 bij de Kriegsmarine in dienst genomen als "ZH 1". Het werd ingedeeld bij het Achtste flottielje torpedobootjagers, gebaseerd te Bordeaux. Op 28 december 1943 nam deze jager deel aan het voor de Duitsers zo onfortuinlijke gevecht tegen de Britse kruisers HMS."Glasgow" en HMS."Emerald", toen men een poging deed de blokkadebreker "Alsterufer"(2.729 brt) binnen te brengen. Bij dit gevecht ging de Duitse jager "Z 27" verloren, evenals de torpedoboten "T 25" en "T 27". Na de geallieerde invasie van Normandië werden de resten van dit flottielje nogmaals ingezet: op 6 juni vertrokken de "Z 24", "Z 32" en "ZH 1" uit Bordeaux naar Brest, waar zij behouden aankwamen. Op de avond van 8 juni vertrokken deze drie jagers, vergezeld van de "T 24" naar Charbourg. Enkele uren na het vertrek werden zij onderschept door de Xe divisie geallieerde torpedobootjagers, bestaande uit HMS."Tartar", "Ashanti", "Eskimo", "Javekin", de Canadese "Haida" en "Huron" en de Poolse jagers "Blyskawica" en "Piorun". Op 20 mijl ten noordwesten van Ile de Bas raakten de schepen met elkaar slaags en in de nachtelijke mêlée werd de "ZH 1" getroffen en kwam stil te liggen, zodat de commandant geen andere keus bleef dan zijn schip tot zinken te brengen.

TUSSEN JAPANSE OVERGAVE EN GEALLIEERDE OVERNAME.

O.G. Ward

Inleiding.

Weinig is bekend over de periode tussen de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 en het ogenblik van daadwerkelijke overname van de krijgsgevangenen en geïnterneerden in het voormalig Nederlands-Indië. De bevrijding heeft in vele gevallen pas maanden later plaats gevonden. Ook is niet veel openbaar gemaakt over de uitgevoerde operaties van geallieerde zijde en speciaal de acties van de Militaire Luchtvaart van het KNIL ten behoeve van de eerste verzorging van deze zeer gedupeerde groepen. Allen die dit aan den lijve hebben ondervonden en op de hoogte waren met de gang van zaken rondom de capitulatie van Japan en ook zij, die geroepen waren om in een bepaald organisatorisch verband leiding te geven of daadwerkelijk handelingen te verrichten, weten, dat na de bekendmaking van de wapenstilstand, de capitulatie en de acceptatie door de Japanse strijdkrachten van deze feiten voor de gevangenen in Zuidoost Azië niets wezenlijks veranderde. Men stond weliswaar niet meer onder de terreur van de Japanse gevangenbewaarders, maar van hulp direct daarna, zoals in Europa het geval was, was geen sprake, evenmin van een geordende evacuatie uit de kampen. Integendeel, de meesten moesten nog weken en zelfs maanden in kampen blijven, bewaakt door Japanse militairen, om niet gemaltraiteerd te worden door gewapende extremisten en roversbenden buiten de kampen.

Aangezien de toestand van de krijgsgevangenen en geïnterneerden eenvoudigweg deplorabel was, waarbij zelfs na de beeindiging van de vijandelijkheden nog dagelijks honderden stierven vanwege de ondervonden onmenselijke behandeling, maakte de in veler ogen lamlendige en trage hulpverlening voor de niet-ingewijde, op z'n zachtst gezegd, een verbijsterende indruk. Dit vacuïm waarbij elk gezag ontbrak, maar waarbij ook nauwelijks enige verbetering kon worden gegeven in de barre omstandigheden waarin de gevangenen verkeerden, duurde, zoals gezegd, weken, ja voor sommigen zelfs maanden. Werd er van regeringswege vanuit het verre Londen of vanuit het vrij gebleven Australië dan niets ondernomen? We zullen op deze vraag trachten antwoord te geven, waarbij ook een kort overzicht wordt gegeven van de rol die de Militaire Luchtvaart van het KNIL hierin speelde.

Het Nederlands-Indisch gouvernement in ballingschap.

In Australië bevond zich tijdens de oorlog een kleine groep hoge regeringsambtenaren en deskundigen van het Nederlands- Indisch gouvernement die onder leiding van de luitenant-Gouverneur-Generaal dr. H.J. van Mook vlak voor de Japanse bezetting op 8 maart 1942 in opdracht van de Gouverneur-Generaal Jhr. mr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh-Stachouwer, was uitgeweken. Zij vormde de z.g. "Indische Commissie", die in feite tot taak had het Nederlands-Indisch bestuur voort te zetten voor die gebieden die zich nog buiten de Japanse bezetting bevonden. Van Mook had n.l. de schriftelijke opdracht meegekregen de belangen van Nederlands-Indië in de vrije wereld te blijven behartigen. Hiertoe rekende hij dan ook de opleiding van nieuwe bestuursambtenaren die bij de herovering van Indië zouden worden ingezet om de civiele taken van het gouvernement uit te voeren en daarna bij de algehele bevrijding de in de oorlog opengevallen plaatsen in het bestuurskorps zouden kunnen innemen. De opleidingscursus, ook wel genoemd "Bestuursschool" werd op 19 augustus 1943 te Melbourne be-

gonnen. Zij bestond uit twee klassen van 30 leerlingen onder leiding van prof.dr. F. Holleman. Met het vorderen van de oorlog werd in augustus 1944 de school overgeplaatst naar Brisbane, waarheen ook de z.g. "Indische Commissie" was verhuisd. Zij die de opleiding met goed gevolg voltooid hadden, werden ingedeeld bij de Netherlands- Indies Civil Administration, kortweg NICA genoemd. Hierover later meer.

De werkzaamheden van de "Indische Commissie", die dus de belangen van Nederlands-Indië moest behartigen, werd door de regering in Londen drastisch ingeperkt, door Van Mook, de drijfveer en centrale figuur van de Commissie, tot minister van Koloniën te benoemen en hem naar Londen over te plaatsen. Het is hem echter toch gelukt de Nederlandse regering op 2 oktober 1943 te doen besluiten tot het wederinstellen van de Nederlands-Indische regering, geleid door hemzelf in de oude functie van luitenant- Gouverneur-Generaal, vanwege de dringende noodzaak om maatregelen te treffen voor de toekomstige rehabilitatie, wanneer Nederlands-Indië door de geallieerden zou worden heroverd. De Japanse opmars was immers in de tweede helft van 1942 tot stilstand gebracht en het geallieerde offensief in de Pacific begon reeds begin 1943 duidelijke en positieve vormen aan te nemen. Helaas duurde het tot september 1944 voordat dit "overgangsbesluit" door Londen werd bekrachtigd en in werking trad. Pas daarna kon regeringsbevoegdheid worden uitgeoefend. Maar toen waren de geallieerde (lees: Amerikaanse) strijdkrachten, met generaal MacArthur als Supreme Commander, reeds bezig Nederlands grondgebied op het eiland Nieuw-Guinea te veroveren.

Eén der belangrijkste taken van de Nederlands-Indische regering in Australië was het opnieuw vestigen van het gezag in heroverde gebieden en het lenigen van het leed dat door de inwoners onder de Japanse bezetting was geleden. Vooruitlopend op de activering van genoemd "Overgangsbesluit" werd deze taak reeds door de Nederlanders ter hand genomen. De Bestuursschool was b.v. één der resultaten. Maar ook de verhoudingen en de samenwerking tussen het Nederlands-Indische gezag en de geallieerde bevelvoering bij de herovering en bezetting van ons grondgebied moesten worden besproken en worden vastgelegd.

De geallieerde opmars en de Nederlands-Indische regering.

Nadat in 1942 de Japanse opmars in het Zuidwestelijk gebied van de Pacific een halt werd toegeroepen tijdens de slag in de Coral- Sea alsmede de slag om Midway en de gevechten op de Kokoda-trail op het eiland Nieuw-Guinea en nadat de acties in de Solomons- eilandengroep en het Owen-Stanley offensief werden ingezet, gelukte het het gehele Australische deel van Nieuw-Guinea af te grendelen.
Plotseling werd het de Nederlanders duidelijk dat de geallieerde strijdkrachten met de z.g. "hink-stap-sprong" strategie van Mac Arthur op het punt stonden het Nederlands deel van Nieuw-Guinea te heroveren, althans een aantal steunpunten te verkrijgen voor hun verdere actie in de richting van de Filippijnen om tenslotte het einddoel te bereiken: Japan. Dat betekende dat de positie van het Nederlands-Indische gezag ten opzichte van de geallieerde troepenaanvoerders met spoed moest worden vastgelegd om in goede samenwerking de steunpunten en het gebied daaromheen te veroveren. Het eerste zou Hollandia zijn.

In 1943 werd luitenant-kolonel S.H. Spoor, die werkzaam was bij de Nederlandse inlichtingendienst (NEFIS) en tevens docent was aan de Bestuursschool te Melbourne, verzocht een studie te maken over dit onderwerp. Eind december 1943 verscheen van zijn hand een lijvig memorandum, waarin hij uitvoerig inging op de consequenties van de militaire herbezetting. Het

resultaat hiervan was de eerste aanzet tot het oprichten van een organisatie die naast de militaire commandant het civiele gezag moest herstellen. Ofschoon generaal MacArthur reeds in het begin van de Pacific oorlog een beleid voorstond om bij de verovering van een gebied de civiele controle terstond over te dragen aan de constitutionele autoriteit van dat gebied, zonder een voorafgaand militair gezag - hiermee terstond erkennend en ondersteunend de autoriteit van het nationaal gezag -, werd pas serieus hierover gesproken toen het de Nederlanders duidelijk werd hoe snel de sprongsgewijze opmars van de Amerikaanse strijdkrachten plaats vond en de aanval op Hollandia (de eerste stad in bezet Nederlands-Indië) aanstaande was.
In een tweede memorandum van Spoor werd uitvoerig geanalyseerd hoe gecompliceerd deze samenwerking in de uitvoering was en overduidelijk sprak Spoor zijn mening uit, hoe urgent de opstelling van een definitief plan en een samenstelling van een goed werkende "Civil Administration" noodzakelijk was. Op 3 maart 1944 werd door de Minister van Koloniën de opzet van de "Netherlands-Indies Civil Administration", kortweg NICA, uiteengezet, die o.a. tot taak had de rehabilitatie van gezag en bestuur, de opbouw van de economie en het vertrouwen winnen van de bevolking, kortom alles wat van een bestuurlijke organisatie mag worden verwacht, die binnen een militair bezet gebied aan het werk is.

Een belangrijke taak, zo niet de belangrijkste bij de aanvang van de herbezetting is primair de opvang, verzorging en registratie van de vrijgekomen gevangenen en ontheemden en de bevolking die vrijwel altijd zwaar geleden had onder de bezetter. Zolang de NICA heeft samengewerkt met de Amerikaanse strijdkrachten in de South-West Pacific Area (SWPA) werd dit aspect gezamenlijk in goede harmonie behartigd, aangezien bij de Amerikanen "Civil Affairs" (zij noemden het "Military Government") door de afdeling G-1 van de staf van de commandant werd verzorgd. De Task Force Commander werd in verband met verdere operaties van de "rompslomp" in het veroverde gebied ontlast, door na de verovering een Base Commander - een regulier militair - met een normale militaire staf en troepen aan te stellen. Afdeling G-1 van zijn staf verzorgde dan tezamen met de nationale autoriteiten - in casu Nieuw-Guinea en de Halmaheira-eilanden de NICA - de verzorging van de bevolking en de rehabilitatie van het gezag. Dat het werk van deze organisatie in het begin niet perfect verliep weten we uit een aantal publicaties en documenten, maar we mogen hierover niet verwonderd zijn, gegeven het feit dat zij kort na de oprichting, reeds in april 1944 moest functioneren bij de verovering van Hollandia op de Japanners. Het duidelijkst voorbeeld dat de Nederlandse regering te traag heeft gereageerd op "Civil Affairs" is wel deze, dat "Londen" één jaar nodig had om tot de effectuering van het "Overgangsbesluit" over te gaan, zodat pas ongeveer 8 maanden na de herovering van Hollandia op 10 december 1944 het "Civil Affairs Agreement" met de Amerikanen werd ondertekend, enerzijds door generaal MacArthur als Supreme Commander SWPA en dr. Van Mook in zijn nieuwe functie van luitenant-Gouverneur-Generaal, voor het Koninkrijk der Nederlanden. Op voor Nederland gunstige wijze werd de terugkeer van het Nederlands gezag en burgerlijk bestuur in de bevrijde gebieden van de Indische archipel ook geregeld, zoals eerder werd gemeld. En zo werden ook de volgende veroveringen geregeld met veel hulp en "good-will" van de Amerikaanse commandanten en legereenheden: Wakde, Biak, Noemfoer, Sansapor, alle op het eiland Nieuw-Guinea, en Morotai in de Halmaheira-archipel; tenslotte Tarakan en Balikpapan op het eiland Borneo, kort voor de onverwachte capitulatie van Japan.

Van belang was het luchttransport van het NICA personeel en de goederen die zij met zich meenamen voor de eerste behoeftes ter plaatse. Dit luchttransport werd uitgevoerd door vliegtuigen van het Nr. 1 NEI Transport Squadron (na 15 augustus 1945 te noemen Nr. 19 Transport Squadron NEI), dat vanaf het vliegveld Archerfield nabij Brisbane opereerde. Uit het verslag van Ltz.I

G.A. Cox, dat hij maakte voor de Bevelhebber Strijdkrachten Oost (BSO), vice-admiraal C.E.L. Helfrich, halen we het volgende aan:

"Aan onze luchttransportdienst is het niet alleen te danken dat de NICA organisatie functioneerde, maar ook dat vele andere zaken zoals het vervoer van voedingsmiddelen en het zo nuttige contact tussen diverse NICA afdelingen en functionarissen, vlot kunnen verlopen. Zonder deze luchttransportdienst zou het NICA-werk zeer ernstig gehandicapt zijn geworden.
Zij bestond uit een twee keer 's-weekse dienst van Melbourne via Canberra, Sydney naar Brisbane, een wekelijkse dienst naar Port Darwin, een twee keer 's-weekse dienst naar Merauke, waarvan telkens 1 vliegtuig de week terbeschikking was van de Staff Officer NICA. Hiermede werd wekelijks verbinding onderhouden vanuit Hollandia met Wakde, Biak en Noemfoer voor mail, overplaatsingen, aanvoer van nieuwe detachementen, inspecties, persoonlijk contact van NICA-functionarissen, vervoer van benodigde medicijnen of afvoer van zieken en bevrijden. Dit alles zou veel stroever en moeilijker zijn gegaan als wij hiervoor de hulp van de Amerikaanse transportdienst in hadden moeten roepen, met allerlei mogelijkheden van zoekraken, prioriteits-moeilijkheden e.d.
Deze transportdienst was de enige gunstige uitzondering op het algemene gebrek aan vervoers- en andere faciliteiten bij onze NICA en deed het hart goed. Wij konden zelfs dikwijls de Amerikanen met ons vervoer behulpzaam zijn, iets wat altijd geappreciëerd wordt en zijn rente dubbel en dwars opbrengt..."

Maar ook bleek steeds duidelijker dat bij het vorderen van de Amerikaanse opmars naar de Filippijnen en Japan, Nederlands-Indië tot de gepasseerde gebieden ging behoren. Zij werd in feite afgesneden van de Amerikaanse invloedssfeer en ingesloten.

De capitulatie en de Britse invloedssfeer.
Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan en werd dit wereldkundig gemaakt o.a. door een broadcast-uitzending van de Japanse keizer over de zo bekende Japanse zender Radio-Tokio. Alom blijdschap! Maar op een heel ander gebied sprakeloze verbijstering, want waarvoor de Nederlandse regering in Londen reeds in 1942 werd gewaarschuwd, werd werkelijkheid. Op dezelfde dag dat Japan capituleerde, werd het gebied van heel Nederlands-Indië gevoegd bij het door de Britten gevoerde South-East-Asia Command (SEAC), waartoe tot die datum slechts het eiland Sumatra behoorde. Supreme Allied Commander was de Britse vice-admiraal Lord Louis Mountbatten. Het enorm grote gebied van de Indische en Stille Oceaan rondom Zuid-Oost-Azië werd in 1942 door de leiders van de geallieerde grootmachten, de Amerikaanse president Franklin D. Roosevelt en de Britse eerste minister Winston S. Churchill verdeeld in twee invloedssferen, waarbij de grens dwars door de Indische archipel liep zodat het eiland Sumatra onder Britse invloed kwam te staan en de rest van dit eilandenrijk bij de SWPA van generaal MacArthur werd getrokken. Een herverdeling vond intussen plaats tussen de twee grootmachten, zonder medeweten van, laat staan ruggespraak met de Nederlandse Regering. Zelfs de twee Supreme Commanders waren met deze beslissing niet ingenomen: MacArthur vanwege zijn morele overweging met betrekking tot de bevrijding van Nederlands-Indië en zijn daarop gebaseerde planning van troepensterkte en de logistieke maatregelen die al in een ver gevorderd stadium waren; hem werd reeds in 1944 de opdracht gegeven om zich alleen te concentreren op de herovering van de Filippijnen om daarop volgend de aanval op Japan voor te bereiden. Mountbatten zag zich plotseling voor andere problemen geplaatst: het gebied van SEAC werd vergroot met een landoppervlakte van een half miljoen vierkante mijlen, zonder dat er een betrouwbaar gezag en politie-apparaat aanwezig was. Een gebied groter dan Europa (inclusief Ier-

land en Groot Brittanië) met een geschatte bevolking van 128 miljoen mensen, 3½ jaar bezet door de Japanners; naar schatting waren er 122700 geallieerde krijgsgevangenen en geïnterneerden, verspreid over ongeveer 250 kampen. Plus de aanwezigheid van ongeveer driekwartmiljoen Japanners, waarvan men niet zeker was of zij tegenstand zouden bieden ondanks de capitulatie en wapenstilstand. Tenslotte had Mountbatten noch van het SWPA Command, noch van de Nederlanders, inlichtingen over dit nieuw gebied gekregen -daarvoor was de overgang te plotseling. Ook de informatie over de interneringskampen was praktisch nihil, maar wat men er van wist was slecht nieuws: de conditie van de gevangenen was schrikbarend slecht vanwege ondervoeding, hongerziekten en de typische tropenziekten als malaria, cholera, diarree en dysenterie. De sterftecijfers aan het einde van de oorlog waren uiterst grimmig. Tegen het einde van het derde jaar gevangenschap, in augustus 1945 steeg het "oversterfte percentage" soms tot 14%. De atoombommen vielen juist op tijd.

In deze situatie moest de Nederlands-Indische Regering de bevrijding van de Indische archipel, tezamen met de Britten, onder de ogen zien.
In Londen kwamen de regeringsvertegenwoordigers van Engeland en Nederland bij elkaar om op 24 augustus 1945 overeen te komen dat Engeland de "Civil Agreement", afgesloten met de Amerikanen, zou overnemen. Maar er waren helaas wezenlijke verschillen met de Amerikaanse gedachte achter deze overeenkomst. Generaal MacArthur wilde van meet af aan het civiele bestuur door de Nederlanders laten uitvoeren, terwijl de Engelsen ervan uitgingen dat het bestuur allereerst in handen bleef van de her-bezetter (lees: Engeland) en wanneer pas alles gestabiliseerd was, het gezag kon worden overgenomen door de Nederlanders. Aldus erkende Nederland met voorbijgaan van haar souvereine rechten en plichten, dat het civiele en militaire bestuur de facto bij de Engelse bezettingsmacht zou berusten en het tijdstip van overdracht mede door de Engelsen zou worden bepaald. Vonden de Amerikanen het niet noodzakelijk een afzonderlijke afdeling "Civil Affairs" aan hun hoofdkwartier en lagere echelons toe te voegen, de Britten hadden wel een eigen Director of Civil Affairs in de top van hun organisatie, waaraan de NICA dus zou worden toegevoegd. Deze Director was tevens adviseur van de Opperbevelhebber.

KDP/LOC/RAPWI.

Eén aspect van het burgerlijk bestuur na het terugwinnen van door Japanners bezet gebied was de opvang en verzorging van krijgsgevangenen, geinterneerden en ontheemden. Hierover werd door de Nederlands-Indische regering in Australië, mede door de ervaringen bij de herovering van Hollandia en andere plaatsen, overleg gepleegd en op 12 februari 1945 werd een ontwerp ter tafel gebracht van dr. N.S. Blom, departementshoofd van Justitie. Omdat het ontwerp te maken had met mensen die uit hun woonplaatsen waren weggehaald, van hun bezittingen waren beroofd en daarbij vaak in fysieke en psychische nood verkeerden, werden zij, gelijkluidend aan de Engelse benaming, daarin aangeduid met de term Displaced Persons. Voor hen gold allereerst: registratie, vaststelling van identiteit, medische zorg, voeding, kleding, onderdak, verschaffing van allernoodzakelijkste artikelen, zoals tandenborstels en zeep, geldelijke steun, het bezighouden van kleine kinderen in de vrouwenkampen, onderwijs, hulp bij het opsporen van verwanten, de voorlopige voogdijschap van wezen (denk aan de jongenskampen), recreatie, voorlichting en nog veel meer zaken.
Per nota van 12 juni 1945 werd het "Kantoor Displaced Persons" (KDP) in het leven geroepen, in eerste instantie bedoeld voor de civiele slachtoffers; voor de krijgsgevangenen werd min of meer gelijkvormig aan die organisatie het "Leger Opvang Centrum" (LOC) opgericht. Het

hoofdbureau van het KDP werd geleid door het departement van Justitie. Hoofd van dit departement was dr. N.S. Blom. Voor de dagelijkse gang van zaken was verantwoordelijk ir. L.E.J. Brouwer. Het LOC ressorteerde uiteraard onder het departement van Oorlog. Departementshoofd tevens wnd. legercommandant was luitenant-generaal L.H. van Oyen.

Ook de Britse opperbevelhebber van SEAC, waartoe Nederlands-Indië sinds 15 augustus 1945 behoorde, begreep dat hij in de afschuwelijke omstandigheden van de gevangenen ten spoedigste verbetering diende aan te brengen. Op 18 augustus 1945 werd door hem een organisatie opgericht die de naam kreeg van "Recovery of Allied Prisoners of War and Internees", kortweg RAPWI genoemd. En al spoedig werd samenwerking gezocht tussen beide organisaties en een uitwisseling van gegevens volgde. Op 7 augustus 1945 werd SEAC officieel medegedeeld omtrent het doel en inrichting van het KDP/LOC. Men dacht vóór 15 augustus 1945 nog slechts een coöperatie ten behoeve van de gevangenen op het eiland Sumatra, maar na de capitulatie seinde op 3 september 1945 dr. Van Mook, die op dat ogenblik in conferentie was met Mountbatten, vanuit Kendy (Brits-Indië) dat RAPWI-teams op 12 september op Java zouden arriveren. Hij gelastte derhalve zoveel mogelijk KDP/LOC personeel uit Australië te sturen om tezamen met de Engelsen als één organisatie te opereren. Hoewel de opzet van de KDP even uitgebreid was als die van de RAPWI, blijkt uit het bericht van Van Mook dat het KDP (althans op Java en Sumatra) in de RAPWI als ondergechikte afdeling van de Britse organisatie moest optreden. Wederom ondergeschikt aan de Britse organisatie, maar hoewel dit te betreuren viel, moest men toegeven dat tengevolge van een nijpend gebrek aan personeel en materieel, de KDP nog lang niet voldoende was uitgebouwd om op Java (over Sumatra wordt niet gesproken) een volledige RAPWI-taak te aanvaarden. In de praktijk kwam het erop neer dat, terwijl de RAPWI voorzag in de verzachting van fysieke, geestelijke en materiële noden van zowel de ex-geïnterneerden als de krijgsgevangenen (en de ergste gevallen werden weggevoerd), het KDP zich in vele gevallen beperkte tot de registratie en uitbetaling. Anders ging het buiten Java en Sumatra: daar hoorde men veelal – vooral in het gebied van de "Grote Oost" – pas later van de RAPWI; in de aanvang beluisterde men slechts de naam "KDP" en al kwam de RAPWI er later bij, de eerst ingeburgerde naam bleef er veelal genoemd.

Keren we een ogenblik terug naar het centrale punt van het KDP, het kamp Columbia nabij Brisbane in Australië (ongeveer 5000 km verwijderd van Java); daar volgden de feiten elkaar in steeds sneller tempo op. De groepen werden samengesteld. Aan het hoofd van de "Sumatra-groep" kwam kapitein W. Alberts te staan; de "Grote-Oost-groep" kwam onder leiding van kapitein mr. H.M. Callenfels. De "Java-groep" werd in 3 sub-groepen verdeeld en kwam tijdelijk onder leiding van luitenant-kolonel ir. D.L. Asjes als oudste officier, totdat hij na de landing op Oost-Java (voor 15 augustus 1945 dacht men nog dat Java veroverd moest worden) dit deel van het eiland zou behartigen.
Ook kreeg hij de leiding van de LOC's die identiek aan de opbouw van de KDP's de werkzaamheden zouden verrichten ten behoeve van de krijgsgevangenen. Tezamen met het KDP en LOC zou dan ook een team van geneeskundig personeel meegaan. Uit de instructie van Asjes weten we dat het KDP-personeel uit 70 man bestond, dat het LOC-contingent 21 officieren en onderofficieren omvatte en 30 man medisch personeel zou meegaan. In dezelfde instructie stond o.m.

"Algemeen gesteld is de bedoeling van deze missie om voorlopig in RAPWI-verband, op Java de eerste maatregelen te treffen voor verlichting van de nood der ex-krijgsgevangenen en ex-geïnterneerden van Nederlandschen en Indonesischen landaard, waarnaast natuurlijk ook

aan menschen van andere nationaliteit hulp op denzelfden basis zal worden verleend...".

Het lag in de bedoeling om allereerst de "Java-Groep" naar het bevrijde Balikpapan te vliegen met 5 C-47's transportvliegtuigen en 5 tot transportvliegtuigen omgebouwde B-25 bommenwerpers van het 19e Transport Squadron, alle gestationneerd op Archerfield. De tocht naar Balikpapan zou dan gaan via Merauke, Hollandia en Morotai (ca. 5800 km), om een deel van het totaal aantal aan personeel op te halen. Men bedenke hierbij dat de genoemde plaatsen reeds eerder door de Amerikanen waren bevrijd en de civiele werkzaamheden van de Nederlands-Indische regering reeds min of meer waren gestabiliseerd, waardoor een klein aantal functionarissen kon worden vrij gemaakt voor de nieuw te bevrijden gebieden.

Op 8 september 1945 – drie weken na de capitulatie van Japan – vertrok de voor Java bestemde groep; deze vloog over Townsville naar Merauke (ca. 2500 km) om aldaar te overnachten; de volgende dag over Biak naar Morotai (ca. 2000 km), waar wederom werd overnacht om tenslotte op 10 september 1945 door te vliegen naar Balikpapan (ca. 1350 km). De reis verliep vlot, behalve dat één C-47 door motorstoring op het laatste traject op slechts één motor te Balikpapan landde. De inzittenden van dit toestel moesten tijdens de lange route tussen Morotai en Balikpapan hun persoonlijke bagage overboord gooien, omdat het zwaar beladen toestel geen hoogte kon houden. Hierdoor konden de tot aan de nok toe geladen, zo noodzakelijke hulpgoederen behouden worden. Dit toestel moest dan ook te Balikpapan worden achtergelaten voor de nodige reparaties aan de defecte motor; de passagiers werden over de overige toestellen verdeeld. Ook werd een andere C-47 speciaal naar Singapore gestuurd om goede brandstof te vervoeren naar het vliegveld Kemajoran nabij Batavia, alwaar uiteindelijk de hele groep zou landen. Men wist immers niet wat de situtie op dat vliegveld was, want het zou de eerste landing van geallieerde zijde zijn na 3½ jaar bezetting door de Japanners.

Op 11 september 1945 werden de leiders en hun assistenten in twee B-25's naar Singapore overgevlogen om daar met de Britten kennis te maken en hun instructies te vernemen. Nog dezelfde dag vond er op de Britse kruiser "HMS Cumberland", die tevens geschikt was gemaakt voor het werk van de RAPWI, een bespreking plaats waaraan van Nederlandse zijde o.a. dr. O. van der Plas, generaal-majoor F. van Straaten, kolonel Abdoel Kadir, luitenant-kolonel Asjes, dr. Bonne en kapitein F. de Winter deelnamen en waar deze functionarissen aan schout bij nacht R.P. Patterson werden voorgesteld. Hij zou te Batavia ter inleiding van de RAPWI/KDP-werkzaamheden met de Japanse bevelhebber besprekingen voeren. De Britse RAPWI-groep voor Java en Sumatra bleek ongeveer 50 man sterk te zijn onder leiding van de 28-jarige luitenant-kolonel M. Dewar.

Daar men van de toestanden op Java en Sumatra nog bijna niets wist, kon van een vruchtbare bespreking tussen Nederlanders en Engelsen niet veel komen en men zou hiermee moeten wachten totdat de parties ter plekke waren gearriveerd en de situatie aldaar kon worden beoordeeld. Hieruit blijkt het schier ongelooflijke toch waarheid te zijn: noch de Britse strijdkrachten, noch de Nederlanders hadden up-to-date informatie over de situatie op Java en Sumatra. Van de Britten kan worden gezegd, dat zij plotseling geconfronteerd werden met het gebied van Nederlands-Indië; van de Nederlanders en de Nederlandse regering kan men dat niet zeggen. We concluderen derhalve dat de in Australië opgerichte inlichtingendienst in haar 3-jarig bestaan nauwelijks heeft gefunctioneerd, althans niet heeft kunnen zorgen voor goede informatie.

Wel was men te Singapore overtuigd van het feit dat de toestand op Java anders was dan men

zich dat had ingedacht. Allereerst stond de Britse opperbevelhebber, vice-admiraal Mountbatten voor een totaal andere taak dan waarop hij zich had voorbereid, n.l. de invasie op Malakka en Sumatra en de daarbijhorende nevenacties. De commando-uitbreiding hield ook in dat hij tot taak had alle Japanse eenheden in Zuid-Oost Azië te ontwapenen, de Japanse militairen te concentreren en hen vervolgens te repatriëren. Voorts om in de bevrijde gebieden orde en rust te handhaven tot het wettige bestuur het gezag kon overnemen. Een taak waarvoor de middelen hem ten ene male ontbraken.
Het tweede belangrijke punt was het uitroepen van de Indonesische Republiek, gevolgd door een aanvankelijk betrekkelijk rustig Java maar allengs overgaand in een hoe langer hoe onrustiger eiland. Door het wegblijven van geallieerde troepen – pas op 29 september kwamen de eerste echelons te Tandjong Priok aan wal met een totale sterkte van ongeveer 1000 man onder bevelen van de luitenant-generaal Sir Philip Christison in de functie van Commandant AFNEI (Allied Forces Netherlands East Indies) – werd op Java de gelegenheid en tijd geboden een anti-koloniale stemming te effectueren, welke werd versterkt toen de Indonesische leiders ook over pers en radio de beschikking kregen.

Het wegblijven van geallieerde troepen is het resultaat van het ontvangen bevel van het hoofdkwartier van generaal MacArthur dat geen troepenbewegingen mochten plaats hebben vóór de ondertekening van het capitulatieverdrag. Dit bevel hield derhalve in dat Nederlands-Indië vóór 2 september 1945 niet door geallieerde troepen mocht worden bezet. Voorts was bekend dat pas na de partiële overgave van Zuid-Oost Azië op 12 september 1945, de Britten met betrekking tot Java en Sumatra militaire maatregelen zouden nemen. De Nederlands-Indische regering begreep dan ook dat de Indische archipel bij de bevrijdingsacties van Mountbatten geen voorrang zou genieten. Ondanks aandringen van de luitenant-Gouverneur-Generaal op haast, kon geen enkele Britse soldaat voor Nederlands-Indië worden gemist na 2 september, aangezien de troepen toen nog nodig waren in Malakka, Thailand en Indo-China. Allemaal vertragende factoren die niet alleen de loop van de geschiedenis van Nederlands-Indië indringend zouden wijzigen, maar zeer zeker fataal zijn geworden voor vele duizenden krijgsgevangenen en geïnterneerden, die in deze periode op de rand van hun levensbestaan verkeerden.

Terug naar Singapore, 11 september 1945. Om toch iets te doen tegen de dreigende catastrofe werd besloten dat kolonel Abdoel Kadir, luitenant-kolonel Asjes, dr. Bonne en anderen op 16 september 1945 naar het vliegveld Kemajoran zouden vliegen, nadat de Britse kruiser "HMS Cumberland" tezamen met de Nederlandse kruiser "Hr.Ms. Tromp", op 15 september reeds op de rede van de haven Tandjong Priok het anker zou hebben uitgeworpen. Degenen, die niet op 16 september vanuit Singapore naar Kemajoran zouden vliegen, keerden naar Balikpapan terug teneinde aan de daar achtergeblevenen verslag van hun bevindingen uit te brengen. Deze grote groep maakte zich gereed om op 17 september Balikpapan te verlaten, met bestemming Java (Kemajoran), waar zij ook op dezelfde dag arriveerden.

De Sumatra-groep onder leiding van kapitein Alberts kreeg in feite op 27 augustus 1945 opdracht om naar de plaats van bestemming te vertrekken, maar kon om bovengenoemde redenen pas op 14 september met twee vliegtuigen westwaarts gaan om met een overnachting te Darwin de volgende dag door te vliegen naar Balikpapan. Op 19 september begaf deze groep met een sterkte van 20 personen, waaronder vijf vrouwelijke leden, zich naar Singapore om aldaar de volgende dag zich te vervoegen bij de Engelse RAPWI. Daar bleek dat de Engelsen reeds begonnen waren hun landgenoten en ook Nederlanders -vooral zij die zwaar ziek waren -per

vliegtuig vanuit Sumatra (Padang) te evacueren. Er bevonden zich dientengevolge reeds 708 Nederlanders te Singapore, maar dat was slechts een fractie van de in Sumatra aanwezige gevangenen. Verder werd de indruk verkregen dat te Medan zelf, de bestemmingsplaats van de KDP-groep, momenteel niets te doen zou zijn: het dichtst bij Medan, de hoofdplaats van Sumatra's Oostkust, gelegen krijgsgevangenkamp was het 350 km verder gelegen Rantau-Prapat.

Een deel van de "Grote Oost"-groep onder leiding van kapitein mr. H.M. Callenfels vertrok op 19 september naar Makassar op het eiland Celebes, terwijl de rest een dag later volgde. De totale ploeg bestond uit 14 man. Volgens het oorspronkelijke plan zouden enige leden van de groep naar de stad Menado gaan, maar toen op de route naar Makassar te Morotai in de Halmaheira-archipel moest worden geland, bleek dat de interneringskampen nabij Menado zichzelf reeds hadden geëvacueerd en dat de ex-geïnterneerden zich te Morotai bevonden, een goed voorbeeld van ergernis en ongeduld na 3½ jaar gevangenschap, na met goed gevolg de Britse order om in de kampen te blijven te hebben genegeerd.

Aan het oorspronkelijke plan eveneens te Ambon een KDP-kantoor te openen werd geen gevolg gegeven, toen men vlak voor het vertrek te Brisbane vernam, dat er zich te Ambon geen kampen bevonden. Anders dan ten aanzien van het eiland Timor: daarheen werd wel een kleine groep KDP-ers vanuit Brisbane gezonden, doch toen bij aankomst bleek dat zich daar evenmin interneringskampen bevonden, begaf de groep zich vervolgens naar Java. Aldus werd een aanvang gemaakt met het bevrijden van de krijgsgevangenen en de geïnterneerden in Nederlands-Indië.

De rol van de Militaire Luchtvaart.

Ten tijde van de capitulatie van Japan was het Hoofdkwartier van de Militaire Luchtvaart van het KNIL, als Afdeling C van het Departement van Oorlog, gevestigd te Melbourne. Hoofd van de Afdeling was luitenant-kolonel B.J. Fiedeldij. Commandant van de in Australië en Nieuw-Guinea aanwezige KNIL-luchtstrijdkrachten was luitenant-kolonel J.J. Zomer. Deze luchtstrijdkrachten bestonden uit de volgende onderdelen: het nr. 18e Sqd. NEI (bommenwerpers), het nr. 120 Sqd. NEI (jachtvliegtuigen), het nr. 19 Transport Sqd. NEI (luchttransport) en het NEI Personnel & Equipment Pool (PEP). Laten wij deze onderdelen na elkaar de revue passeren. Wat was hun rol tijdens de eerste maanden na de Japanse capitulatie?
Nr. 18 Squadron NEI. Het operationele gebied van dit squadron omvatte ruwweg een gebied waarin zich de volgende eilanden of eilandengroepen bevinden: Timor, Soemba, Soembawa, Flores, Ambon, de Tanimar-, Kai- en Aroe-eilanden, een sector van ongeveer 120° met de vliegbasis Batchelor (nabij Darwin) als middelpunt en een straal van 600 mijl. De oorlogsvluchten bestonden uit verkenningen, dag-en nachtbombardementen, lage aanvallen op schepen en beschietingen van geringe hoogte. De gemiddelde vliegduur van een "sortie" was 5 -6 uur. Het gemiddelde aantal opdrachten per maand gevlogen bedroeg 150.

Tegen het einde van 1944 en gedurende de eerste maanden van 1945 wijzigde zich het oorlogsbeeld zodanig in het voordeel van de geallieerden dat het strijdtoneel zich ver naar het Noorden verplaatste. Tengevolge hiervan was er al spoedig voor het 18e geen operationele taak meer in het gebied, waarin tot dusverre gewerkt werd. Het geallieerde Opperbevel besloot toen het squadron te verplaatsen naar een andere basis en hiertoe werd Jacquinot Bay in New Britain uitgekozen. Dit eiland lag toen reeds ver achter de lijn, waar de grote oorlogsgebeurtenissen

zich afspeelden, doch niettemin bevonden zich hier – evenals in zovele heroverde gebieden – nog vele Japanse troepen, voorzien van wapens, voorraden en zelfs vliegtuigen en deze geïsoleerde vijandelijke eenheden dienden opgeruimd of onschadelijk gemaakt te worden. De verplaatsing naar Jacquinot Bay is echter niet doorgegeaan, ondanks het feit dat in februari 1945 kwartiermakers van het 18e naar deze nieuwe basis waren vertrokken en een scheepslading onderdelen, magazijngoederen en machinerieën waren opgezonden. De oorlog ontwikkelde zich in 1945 met zulk een verrassende snelheid dat al spoedig werd ingezien, dat men het 18e beter elders zou kunnen gebruiken. Na de verovering van Tarakan en Balikpapan op het eiland Borneo werd op dringend verzoek van de Nederlanders in Australië de overplaatsing gewijzigd en zou het 18e, tezamen met het nr. 2 Squadron RAAF, ook voorzien van B-25 mediumbommenwerpers, gestationneerd worden te Balikpapan om mee te doen aan een eventuele herovering van Java. Aldus zag het begin van de maand augustus 1945 een zonderling verdeeld 18e squadron: een afdeling kwartiermakers te Jacquinot Bay, een afdeling kwartiermakers te Balikpapan, een gedeelte van het grondpersoneel en alle vliegtuigen en bemanningen nog steeds op de basis Batchelor in Australië. In deze situatie kwam de overgave van de Japanners op 15 augustus 1945.
Maar de voorgenomen plaatsing te Balikpapan werd hierdoor niet beïnvloed en de hiermee verband houdende werkzaamheden werden voortgezet.

Twee weken vóór de Japanse capitulatie kreeg het 18e opdracht te verplaatsen en op 14 augustus 1945, één dag voor de overgave, kwam een deel van het vliegend echelon onder leiding van majoor A.B. Wolff te Balikpapan aan over de route Batchelor - Morotai (1800 km) - Balikpapan (1400 km). Deze afdeling, na een paar dagen besteed te hebben aan het opslaan van tenten, etc. begon met verkenningsvluchten boven Celebes, Bali, Lombok en Oost-Java. Een tweede groep onder leiding van kapitein B. Wetters arriveerde op 21 augustus 1945 te Balikpapan en de laatste afdeling, onder leiding van kapitein D. Berlijn, op 2 september 1945. Commandant van het squadron was de luitenant-kolonel R.E. Jessurun.

De taak van het 18e Squadron was nu gewijzigd in het vliegen van verkenningen, welke ten doel hadden de scheepsbewegingen van de Japanners te controleren en interneringskampen op te sporen en pamfletten en voorraden af te werpen. In deze periode vlak na de capitulatie werden ook verscheidene transportvluchten gemaakt voor het ophalen van medicijnen en voedingsmiddelen uit Australië, die vervolgens bij terugkeer boven de interneringskampen werden uitgegooid. Landingen van gewapende vliegtuigen, behorende tot het KNIL, op Java etc. werden vooralsnog door het Geallieerde Opperbevel (SAC-SEAC) niet toegestaan. Nadat evenwel in deze richtlijn verandering was aangebracht werd de eerste landing van het 18e Squadron op Java uitgevoerd. Dit geschiedde op 20 september 1945 op het vliegveld Kemajoran door de 1e luitenant J.A. Kuneman.

In de periode 15 augustus tot 23 september 1945 werden door het 18e Squadron 209 sorties gevlogen met een totaal van 1108 uur 5 minuten. Hiervan waren 67 verkenningsopdrachten (381 uur), 40 passagiers- en vrachtvluchten met een totaal van 189 uur, 86 bevoorradingsvluchten met een totaal van 433 uur, waarbij voedsel en medicijnen werden uitgeworpen boven interneringskampen en sommige grote steden.

Verder 13 pamflettenvluchten, totaal 63 uur en 3 speciale opdrachten met een totaal van 32 uur en 55 minuten. Het volgende als voorbeeld.

Van 4 tot en met 9 september werd afgeworpen:

datum	afwerp-plaats	aantal vlgtn.	aantal pakken	gewicht in lbs	inhoud
	Ambarawa-	2			
4-9-45	kampen		4	1000	4 containers A
	Malang-	3			4 containers B
5-9-45	kampen		6	1500	6 containers A
	Ambarawa-	3			2 containers B
6-9-45	kampen		12	2100	3 containers A
	Malang-	3			9 containers B
7-9-45	kampen		6	1500	6 containers A
	Batavia-	2			6 containers B
	kampen		20	2000	20 containers B
	Ambarawa-	1			
	kampen		2	600	2 containers C
	Malang-	3			containers A
	kampen		6	1800	9 containers B
	Batavia-	1			8 containers
8-9-45	kampen		10	1200	poedermelk
	Ambarawa-	1			2 containers B
	kampen		7	1200	2 containers B
	Malang-	2			
	kampen		4	1200	4 containers B
	Batavia-	3			
9-9-45	kampen		30	3500	30 containers A
	Ambarawa-	2			
	kampen		14	2400	4 containers B
	Bandoeng-	1			
	kampen		14	2500	4 containers B-1
		27			
	Totaal		135	22500 lbs	

Specificatie per plaats:

Ambarawa-kampen incl. Banjoebiroe	7300 lbs
Malang-kampen	6000 "
Batavia-kampen	6700 "
Bandoeng-kampen	2500 "
Totaal (6 dagen)	22500 lbs

Inhoud container A

rollen goed en linnen
garen
kussens
tandenborstels
zeep
sigaretten
tabak
melk
beschuit

Inhoud container B

zeep
beschuit
chocolade
life-safers
vitaminetabletten
tabak en sigaretten
melk

Inhoud container C

3 kisten melk
vruchten (gedroogd)
boter
kaas
juices
gaas
watten

Inhoud container B-1

4 kisten bevattende
melk
vruchten
beschuit
Red Cross parcels

Het uitwerpen van relief-goederen was soms de enige manier om snel te kunnen helpen, vaak op aanwijzing van de KDP/RAPWI, geholpen door medisch personeel. Nieuwe zendingen kwamen via Morotai en werden vanaf Australië aangevoerd door het 19e Squadron. Soms vloog het 18e Squadron zelf naar Australië. Als bijzonderheid en voorbeeld moge worden vermeld dat op donderdag 6 september 1945 te Ambarawa dringend om vitaminetabletten werd gevraagd, die weliswaar uit Sydney moesten worden gehaald, doch niettemin op 10 september reeds konden worden uitgeworpen. Op 20 september bedroeg het totaal aan uitgeworpen goederen 150.000 lbs. Daarna werden de goederen, waar mogelijk, ingevlogen naar door de Britten opengestelde vliegvelden, telkens met 4000 lbs per vliegtuig. Langzamerhand werd dit werk op groter schaal door de scheepvaart overgenomen middels LCT's en andere militaire vaartuigen.

Tijdens deze operaties verloor het 18e Squadron één vliegtuig, de N5-255. De crew bestond uit 1e luitenant P. de Vos (captain en eerste bestuurder), sgt. W.L. de Bruyn (tweede bestuurder), 2e lt. P.J. Wallin (navigator/waarnemer), sgt. H.J.H.M. Corbière (luchtvaart-radiotelegrafist), sgt.maj. M.A. Couwenberg (luchtschutter), F/sgt. Bourke (RAAF, 2e luchtschutter) en W/O Sloane (RAAF, passagier). Dit verlies was het gevolg van een ongeval, dat zich voordeed tijdens het zoeken naar interneringskampen nabij Maros in de buurt van Makassar op het eiland Celebes.

Nr. 120 Squadron NEI. Toen de Japanners capituleerden bevond het jachtsquadron zich nog op het eiland Biak. Op dat tijdstip was het operatief onder commando van majoor H.J.H. Simons. Het was uitgerust met Curtiss P-40 "Kittyhawk" jachtvliegtuigen. Na die datum werden geen operatieve vluchten meer uitgevoerd en, evenals het 18e Squadron deed, moesten verkenningsvluchten worden gemaakt om vast te stellen of de vijandelijke strijdkrachten op het vasteland van Nieuw-Guinea en de eilanden in dat gebied wel op de hoogte waren van de jongste ontwikkelingen. In het begin werd hier en daar nog luchtafweervuur ondervonden, doch tegen

het einde van de maand was het duidelijk dat het capitulatiebericht ook tot de meest afgelegen posten was doorgedrongen.
Detachementscommandanten van de RAAF en het Australisch leger vertrokken per boot naar de belangrijkste Japanse weerstandshaarden en hoofdkwartieren om, met medewerking van de NICA, de overgave te regelen. Bij deze gebeurtenissen waren, op uitnodiging van de Australiërs, officieren van het 120e Squadron aanwezig, zij hadden hierdoor meermalen de gelegenheid om de resultaten van eigen bombardementen en beschietingen in ogenschouw te nemen. Zoals gezegd, verminderden de activiteiten van het squadron aanzienlijk en er ontstond een periode van afwachten, welke nieuwe taken in een compleet veranderde situatie voor het squadron zou meebrengen.

Nr. 19 Transport Squadron NEI. Al eerder maakten wij melding van activiteiten van dit squadron dat uitgerust was met Douglas C-47 transportvliegtuigen en tot vrachtvliegtuig omgebouwde B-25 "Mitchell" bommenwerpers.
Nadat in september 1945 de Nederlandse vliegtuigen op Java mochten landen en de transportdiensten van het 18e en van de RAPWI begonnen waren, nam ook het 19e Squadron aan het luchtverkeer deel, waarbij dit squadron verbinding hield tussen Indië en Australië. Het hoofdkwartier van dit onderdeel bleef te Brisbane in het Columbia-kamp gevestigd.

De verbinding tussen Brisbane en Java werd met regelmaat gevlogen, al hadden er dan ook van tijd tot tijd wijzigingen plaats in tijden en tussenstations, waar dit noodzakelijk werd geacht. In beginsel kwam het erop neer dat de verbinding Brisbane – Java (Kemajoran) gevlogen werd op twee manieren, namelijk langs de directe route via Darwin – Koepang naar Batavia (ca 2900 km). Dit traject werd genoemd "de route om de Zuid". De andere verbinding nam de "Grote Oost" in het luchtverkeer op en liep over Merauke, Hollandia, Biak, Ambon, Balikpapan naar Batavia (ca 4500 km), met variaties naar gelang de omstandigheden tussen Biak en Balikpapan. Dit traject werd genoemd "de route om de Noord". Voorts werd een rechtstreekse verbinding onderhouden van Brisbane, via Darwin, naar Morotai (ca 4600 km).

RAPWI Vliegdienst. We lazen dat de Militaire Luchtvaart samenwerkte met de RAPWI/KDP en speciaal het 18e heeft in deze eerste maanden na de Japanse capitulatie veel werk gedaan voor deze organisatie. Van Engelse zijde had men niet veel te verwachten, want die hadden hun handen vol in eigen gebied. Maar een unicum was wel het feit dat de binnenlandse vluchten op Java tijdens de eerste maanden na medio september veelal door de Japanners zijn uitgevoerd. We zullen deze toedracht in het kort beschrijven.

Reeds op 13 september 1945, voordat de RAPWI/KDP parties op Java arriveerden, landde kapitein H.J.A.C. Arens met een B-25 op Kemajoran als eerste geallieerde vlieger op dit veld, 3 dagen later arriveerde Asjes met o.a. Abdoel Kadir, dr. Bonne en De Winter en op maandag 17 september 1945 kwamen vanuit Balikpapan, geheel volgens plan, 4 C-47's en 4 B-25's met ongeveer 110 werkers van de medische RAPWI, en de Java-groep van het KDP en de LOC. We beperken ons slechts tot de vliegdienst. Op 17 september 1945 werd Arens belast met de leiding van een "luchtvaart-afdeling RAPWI", na een topbespreking met de Engelsen en Japanners, maar reeds eerder werden door Arens van de Japanners vliegtuigen opgevraagd en wel 4 Japanse DC-3's en 3 tweemotorige transporttoestellen. Voorts verlangde hij van de Japanse air-liaison officier dat alle startbanen van alle vliegvelden van internationale kenmerken voorzien zouden worden, t.w. een middellijn over de banen en een aanduiding van de magnetische richting aan het begin der banen. Tevens lukte het Arens te voorkomen, dat de Japanners op Java hun vlieg-

tuigen onbruikbaar maakten, zoals dit bijvoorbeeld te Singapore was geschied. Squadron Leader Ley (RAF), die met Asjes was meegekomen, vertrok op 17 september 1945 met een Japans vliegtuig voor een rondvlucht langs alle vliegvelden op Java teneinde inlichtingen in te winnen over de toestand van deze terreinen. Dagelijks gaf hij van zijn bevindingen bericht door naar Batavia. De politieke toestand bleek een directe luchtverbinding tussen de belangrijkste plaatsen op Java met vervoer van passagiers, mail en vracht noodzakelijk te maken. Deze kon voorlopig tot Java beperkt blijven, daar de vliegverbindingen met Singapore vrij regelmatig door Engelse en Amerikaanse, met Balikpapan door Engelse en Nederlands-Indische en tussen de kampen op Sumatra door geallieerde vliegtuigen werden onderhouden.

Aanvankelijk ondervond de aflevering van de gevraagde vliegtuigen enige vertraging door onwilligheid, maar na herhaald verzoek aan de Japanse luchtvaartcommandant Nakahama, kreeg Arens tenslotte volmacht om op alle vliegvelden het door hem benodigde materiaal te vorderen. Nakahama toonde zich zeer bereidwillig om de RAPWI met alle hem ten dienste staande middelen te helpen. Overal zou aan grondpersoneel alle steun worden geboden en zou te Bandoeng een radiostation voor de luchtvaart worden ingericht. Van de vele op het vliegveld Kalidjati sedert midden augustus onbeheerd staande vliegtuigen werden bovendien in plaats van de 7 gevraagde de volgende toestellen aan de RAPWI toegewezen: 10 "Sorens" (2-motorige jachtvliegtuigen, alle met een capaciteit van 4 passagiers met bagage), 2 Japanse DC-3's (2-motorige transportvliegtuigen), welke 20 passagiers met bagage konden vervoeren, tenslotte 15 1-motorige trainers, twee-dekkers, welke niet meer dan één passagier konden verplaatsen. Dit niet onaardige aantal machines slonk helaas vrij snel, door ernstige beschadigingen tengevolge van de slechte toestand waarin vele vliegvelden verkeerden dan wel door kwaadwillige bedoelingen van terroristen. Zodoende had men na ongeveer een maand nog slechts 6 vliegtuigen over.

In overleg met majoor L.Ch.A. van Dam op het vliegveld Andir, werd uit de kampen van Bandoeng het aanwezige luchtvaarpersoneel, allen ex-krijgsgevangenen, weggehaald en ingedeeld bij de gronddienst van de RAPWI-vliegdienst. Het enthousiasme bij deze ex-gevangenen was zo groot dat binnen korte tijd niet alleen Andir, maar ook Kemajoran nabij Batavia en Kalibanteng nabij Semarang in gebruik genomen kon worden, nog vóór het einde van de maand september 1945. Reeds op 25 september 1945 kon de eerste geregelde dienst worden ingesteld, gevlogen met 2 Japanse vliegtuigen en Japanse vliegers: (1) Batavia – Bandoeng – Semarang – Batavia; deze lijn werd gevlogen met een 2-motorig transportvliegtuig over een afstand van 840 km; (2) de omgekeerde route werd met een zelfde type vliegtuig gevlogen; beide diensten waren éénmaal daags. De machines vertrokken om 0900 uur in de morgen uit Batavia en kwamen daar terug om ongeveer 1400 uur in de namiddag. Tussen 25 september en 19 oktober werden vanuit Bandoeng op deze manier 483 passagiers vervoerd.

Op 1 oktober 1945 werd dit luchtnet uitgebreid met een dienst Semarang – Soerabaja – Djokja – Soerabaja – Semarang. Ook deze route werd in twee richtingen gevlogen. Hierbij werd gebruik gemaakt van 2-motorige oefenvliegtuigen, welke men te Soerabaja ter beschikking had gekregen. Op 8 oktober 1945 volgde de lijn: Soerabaja – Semarang – Bandoeng – Batavia – Semarang – Soerabaja. Het spreekt vanzelf dat deze lijndiensten niet onder de qualificatie "geregeld" konden vallen in die betekenis welke wij aan dit woord hebben gegeven wanneer gedacht wordt aan een luchtnet van een verkeersmaatschappij in normale tijden en normale situaties.

De roerige situatie op Java leidde er toe dat de lijnen herhaaldelijk omgelegd, dan wel tijdelijk of zelfs definitief gestaakt moesten worden.

De beschikbare ruimte in de vliegtuigen moest zoveel mogelijk worden uitgebuit en de lading van de "Sorens" machines werd met 80 pond tot 1000 pond verhoogd. Intussen hield de toeloop van passagiers aan en dit maakte een scherpe controle noodzakelijk middels prioriteitsstelling en het in bezit hebben van RAPWI-papieren. Voorts werden de passagiers verplicht zich te onthouden van uitlatingen over politieke kwesties, slechts te betalen met Japanse guldens en af te zien van het meevoeren van wapens. Toen het treinverkeer tussen Bandoeng en Batavia en ook andere plaatsen op Java werd bemoeilijkt en zelfs stopgezet, was dit van grote invloed op het luchtverkeer. Zo waren er medio oktober ongeveer 200 mannen, vrouwen en kinderen in Bandoeng door het uitvallen van treinen gestrand, ze raakten al spoedig in kommervolle omstandigheden waardoor een extra beroep moest worden gedaan op het vliegverkeer om in deze nood bij te springen. Bij dit alles had men tot eind september 1945 moeten werken met een primitieve weerberichtgeving, welke door de Japanners verzorgd werd. Kapitein Arens bracht toen een bezoek aan het Koninklijk Meteorologisch Instituut te Batavia teneinde een bespreking te voeren voor een betere weerberichtendienst. Aangezien dit instituut in handen was van de Indonesiërs, werd aanvankelijk geweigerd weerberichten te verstrekken. Nadat was uitgelegd dat weerberichtgeving internationaal geregeld is en ingesteld is ten bate van de veiligheid van het luchtverkeer over de gehele wereld, werd er in toegestemd de noodzakelijke gegevens te verstrekken en de onkosten door de Republiek te doen dragen.

De zorg voor de vliegbenzine bracht heel wat hoofdbrekens met zich mee. De Japanners plachten te vliegen op 87 of 91 octaan en soms zelfs op 78 octaan (bv. de "Sorens"-vliegtuigen), terwijl de geallieerden van slechts 100 octaan gebruik maakten. De aanvoer van 100 octaan benzine moest uit Singapore geschieden door middel van drums, maar tot op 20 oktober 1945 verscheen geen enkel schip voor Java om de voorraad aan te vullen. Daarbij kwam dat de Engelsen de gewoonte hadden om in alle plaatsen, welke door hen bezet werden, de aanwezige benzinevoorraden te bevriezen. Een verzwaring dus voor de RAPWI-Nederlandse vliegdienst.

Het vliegen met Japanse toestellen op meer of minder geregelde lijnen ten behoeve van het RAPWI-werk is nog geruime tijd voortgegaan om in december 1945 en januari 1946 geleidelijk te verminderen en tenslotte op te houden. Een datum voor het eindigen van deze diensten is moeilijk te geven. In mei 1946 werd het gebruik van Japanse vliegtuigen door de Commandant Militaire Luchtvaart verboden en men kan aannemen, dat dit ook het definitief einde betekende van deze bijzondere en unieke transportafdeling. Wat betreft de bijstand welke door ML-KNIL vliegtuigen aan de RAPWI is verleend, is reeds in het voorgaande summier bericht. Na oktober 1945 vormt dit een verhaal apart.

Aldus een kort overzicht wat er plaats heeft gevonden in de paar maanden vóór en na de capitulatie van Japan en het einde van de Tweede Wereldoorlog in het voormalig Nederlands-Indië.

Bronnen:

Reports of General MacArthur Vol. I: The campaigns of MacArthur in the Pacific.
Memorandum, opgesteld door luitenant-kolonel S.H. Spoor te Melbourne, januari 1944.
Brief Directeur NEFIS nr. XG/14522/G ddo. 23-5-1945 met bijlage.
Verslag van bevindingen van den Ltz. I G.A. Cox op diens reis naar Australië en Nieuw Guinea gedurende Juni-Juli-Augustus 1944 ivm NICA aangelegenheden (ongedateerd en ongenummerd).
Dr. H.J. van Mook: Indonesië, Nederland en de wereld.
Vice-Admiral The Earl Mountbatten of Burma: Post Surrender Tasks section E of the Report to the Combined Chiefs of Staff by the Supreme Allied Commander South East Asia (1943 – 1945).
Dr. C. Schouten: RAPWI – Geschiedkundig overzicht.
Jaarverslag der Militaire Luchtvaart: De toestand op en onmiddellijk na de capitulatie van Japan (15 – 8 – 1945 tot en met 23 – 9 – 1945).
Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde nr. 32 ddo. 10 – 8 – 1945.
Jacob Zwaan: Geallieerd Intermezzo 15 augustus 1945 – 30 november 1945.
S.L. van der Wal: Besturen Overzee – Herinneringen van oud-ambtenaren bij het Binnenlands Bestuur in Nederlands-Indië.
O.G. Ward: De Militaire Luchtvaart van het KNIL in de jaren 1942 – 1945.

DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE BRIGADE "PRINSES IRENE"

B.C. Cats:

1941-1945, haar uniform en onderscheidingstekenen.

In de weken volgend op de capitulatie van het Nederlandse Leger op 14 mei 1940 zijn ongeveer 1500 militairen van de Koninklijke Landmacht naar Engeland overgestoken. Zij waren gekleed in de Nederlandse grijze velduniform van die tijd, dan wel in de donkerblauwe uniform van de Koninklijke Marechaussee. Bovendien arriveerden in Engeland een aantal burgerchauffeurs die met bussen en al overgezet waren. Deze, uiteraard gekleed in burger werden spoedig gemilitairiseerd. Het duurde enige weken alvorens de Nederlandse uniformen konden worden vervangen. Inmiddels gaven deze uniformen wel enige reden tot verwarring. De Engelsen kenden ze niet en zagen de dragers aan voor Duitsers. Enige officieren bij het Ministerie van Oorlog in Londen, o.a. de toenmalige kapitein Kruls, droegen toen al spoedig een naar boven gebogen bandje van grijze stof op de linkermouw waarop met licht oranje letters NETHERLANDS, omgeven door een licht oranje kader. Dit mouwbandje kan als de voorloper van de mouwleeuw worden beschouwd, omdat het in dezelfde vorm als banderol onder de later ingevoerde mouwleeuw werd aangebracht.
Het lag voor de hand dat de Nederlandse militairen in Engeland geen Nederlandse uniformen zouden blijven dragen. De nog aanwezige uniformen hadden tijdens de meidagen zeer geleden en nieuwe voorraden waren uiteraard in Engeland niet aanwezig. Bovendien was dat uniform uit de tijd.

Met zijn brief van 19 juni 1940 nr 17 publiceerde de Minister van Oorlog de "Voorlopige bepalingen betreffende de kleding van de Koninklijke Nederlandse Landmacht en de Luchtstrijdkrachten". Hierin werd bepaald dat de landmacht de khakikleurige uniform van de Britse infanterie zou dragen. Dit bestond uit het battle dress als veldtenue, alsmede voor officieren en beroepsonderofficieren het service-dress als dagelijks en gekleed tenue.
Aangezien het Britse expeditieleger bij de terugtocht uit Duinkerken zijn voorraden had moeten achterlaten en deze eerst moesten worden aangevuld duurde het nog tot juli alvorens de Britse uniformen konden worden verstrekt. Men wilde op deze Britse uniformen zoveel mogelijk het Nederlandse karakter behouden, hetgeen zich o.a. uitte in de handhaving van de vooroorlogse rangonderscheidingstekenen voor officieren en adjudanten-onderofficier. Op de kraag van het battle-dress waren de sterren, stippen en balken voor allen geborduurd van oranje garen hoewel de balk ook wel van goudsoutache was (zie afb. 1). Op de kraag van het servicedress kwamen vijfhoekige patten in de wapen- en dienstvakkleuren zoals in 1938 reeds voor de nieuw model veldjas (proefuniform) was vastgesteld (zie afb. 2), waarop metalen sterren/stippen en goud/zilver geborduurde balken. Omdat de aanmaak van chevrons Nederlands model in Engeland te kostbaar was (bovendien was de mouw van het battle-dress hiervoor niet geschikt) ontvingen de militairen beneden de rang van adjudant-onderofficier Britse rangonderscheidingstekenen.
De stand van soldaat 1e klasse bestond aanvankelijk niet; voor korporaals twee chevrons, sergeanten drie chevrons en de fourier sergeantschevrons waarboven op beide mouwen een kroon. De rang van sergeant 1e klasse bestond in het Engelse leger niet, doch de oplossing was snel gevonden, n.l. een horizontale streep ter lengte van 5 cm van dezelfde breedte, stof en kleur, anderhalve cm boven de chevrons geplaatst (zie afb. 3).

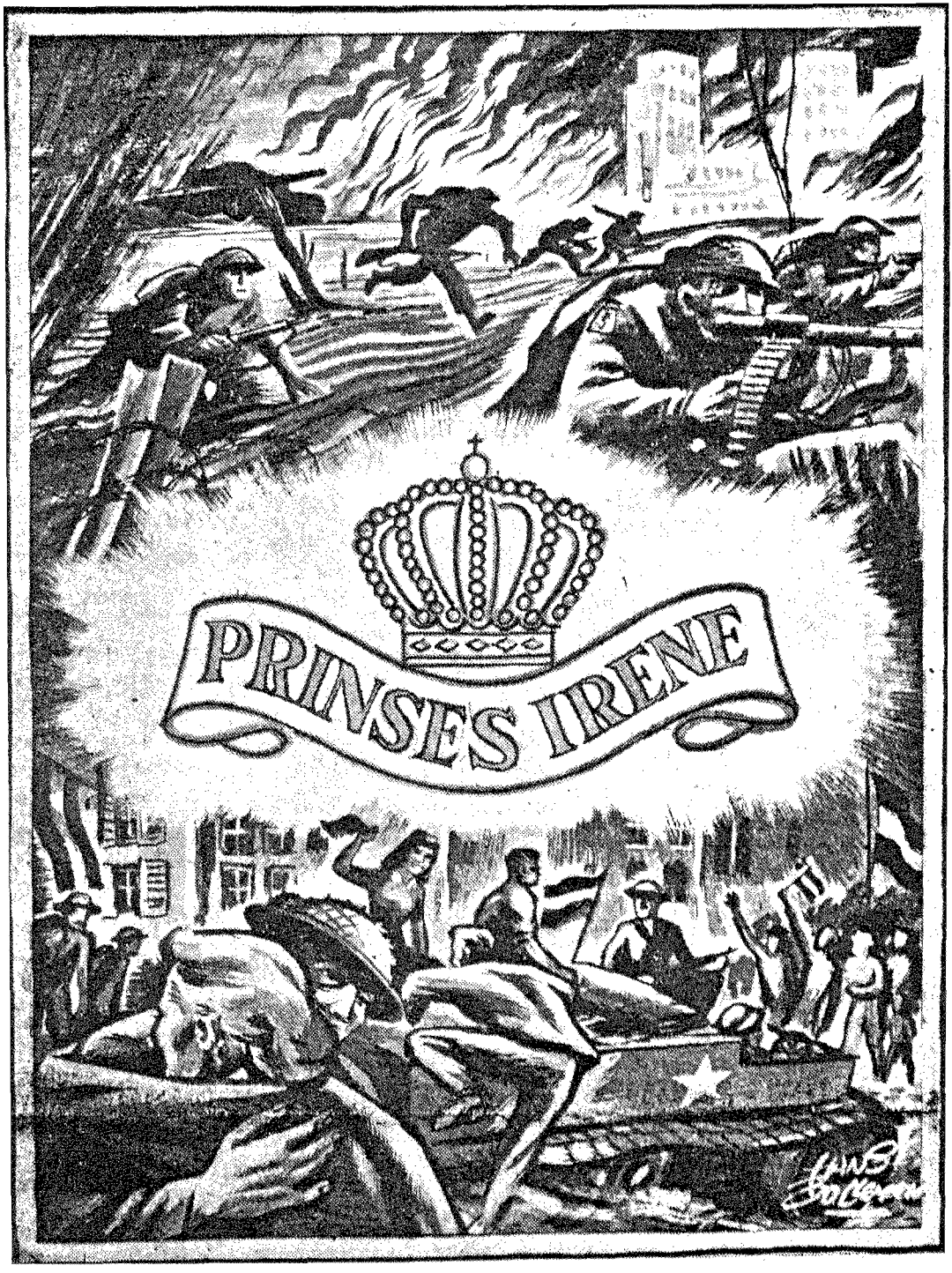
PRINSES IRENE

Voor de sergeanten-majoor een kroon in lauwerkrans op de onderarm van de beide mouwen, welke kroon evenals voor de fouriers van Brits model was. Vanaf 1944 toen de aanmaak in Zuid-Nederland werd hervat werden Nederlandse kronen uitgereikt. Merkwaardig was dat de beroeps-sergeanten-majoor op de service-dress in Engeland wél de Nederlandse kroon (groot model) droegen (zie afb. 4), die bovendien van wit metaal was, terwijl de overige kronen van koperkleurig metaal waren. De reden hiervoor is nimmer achterhaald.

Bij de Britse uniform werd een khakikleurige veldmuts gedragen van Brits model, waarvan de omgeslagen rand aan de voorzijde werd vastgezet met twee leeuwknoopjes. Bovendien mocht een uitgaansmuts worden gedragen van hetzelfde model als de veldmuts doch van zeer donkerblauwe stof met oranje bodem.
Voor de officieren en adjudanten-onderofficier werd een platte pet van Brits model ingevoerd, opperofficieren en kolonels met een band in de kleur van de kraagpat.
Op alle hoofddeksels kwam de Nederlandse leeuw uit het Rijkswapen op een banderol met het woord NEDERLAND, voor opperofficieren en kolonels van gouddraad, voor luitenant-kolonels en majoors van verguld metaal, voor subalterne officieren en adjudanten-onderofficier van bronskleurig metaal en voor de militairen beneden de rang van adjudant-onderofficier van geel koper (zie afb. 5).
In 1944 werd de khakikleurige veldbaret ingevoerd die, in tegenstelling tot de reeds eerder ingevoerde zwarte baret voor de verkenningsafdeling, niet populair was, dit door het grote model en de brede stoffen rand. Op de baret werd de metalen leeuw gedragen op een ovale oranjekleurige ondergrond van 5 bij 4 cm.
Op de ingevoerde Britse helm Mk II werd ter linkerzijde een zwart plakplaatje aangebracht met doorsnede van 4,5 cm waarop een oranje leeuw zonder banderol.

Teneinde de Nederlanders duidelijk van de vele andere in Engeland verblijvende buitenlandse militairen, zoals Belgen, Fransen, Noren en Polen, die in dezelfde uniform gekleed gingen, te onderkennen, werd bij Ministeriële Beschikking van 15 november 1940 de mouwleeuw ingevoerd. Deze bestond uit de Nederlandse leeuw uit het Rijkswapen, staande op een banderol met het woord NEDERLAND (zie afb. 6), machinaal geborduurd van oranje katoen of zijde op een pat van khakikleurige stof. Het embleem werd gedragen op de linkermouw, 4 cm. onder de schoudernaad van battle-dress, service-dress en overjas doch mocht ook rechtstreeks in de linkermouw worden geborduurd. De mouwleeuw, die als eerste van een lange serie mouwemblemen verscheen, is in grote aantallen en vele variaties aangemaakt. Zoals met de tekst NEDERLANDSCH INDIE (variatie NED INDIE) voor de Europese uniform van de militairen van het KNIL. Er komen mouwleeuwen voor, geborduurd op tropenstof met de tekst NETHERLANDS, gedragen door de Nederlanders van nr 2 (Dutch) Troop van nr 10 (Inter Allied) Commando toen een groep van hen in 1944 bij de Engelsen in Brits-Indië verbleef. Verder mouwleeuwen met SURINAME en CURACAO; kortom een lijvig artikel is alleen al te schrijven over de leeuw op de mouw, die overigens heraldisch onjuist was (geen goede kroon) en rustte op de banderol, waardoor de Engelsen er een spottende bijnaam aan gaven. Bij Ministeriële Beschikking van 9 november 1946 werd deze leeuw vervangen door een heraldisch juiste leeuw met de wapenspreuk "JE MAINTIENDRAI".

Reeds spoedig nam de Nederlandse regering te London maatregelen om de troepensterkte op te voeren. Bij Koninklijk Besluit van 8 augustus 1940 nr 10 werden de Nederlanders, geboren tussen 1 januari 1904 en 1 januari 1921, woonachtig in o.a. Groot-Brittannië, Canada, Ver. Staten en Zuid-Afrika, verplicht zich voor militaire dienst te laten inschrijven teneinde als gewoon

Uit Zuid-Afrika afkomstige soldaat van de Koninklijke Nederlandse Brigade "Prinses Irene". Hij draagt het battle-dress met op de linkermouw de mouwleeuw Nederland, waaronder de springbokkop voor de uit Zuid-Afrika afkomstige Nederlanders. Op de klep van de linker borstzak is het Margrietspeldje zichtbaar, waarvan de opbrengst ten goede kwam aan hen die als slachtoffer van het schrikbewind in Nederland en Nederlands-Indië zijn gevallen en dat op de uniform mocht worden gedragen. Als hoofddeksel draagt hij de Britse veldmuts met op de linkervoorzijde een geelkoperen Nederlandse leeuw.

dienstplichtige te worden opgeroepen. In 1941 arriveerden in Engeland enige honderden in het buitenland woonachtige Nederlanders. Voor de grootste groepen, n.l. zij die als vaste verblijfplaats Canada of Zuid-Afrika hadden, werd een eigen mouwembleem ingevoerd te weten een oranje ahornblad (maple leaf) met groene nerven (zie afb. 7), dan wel een oranje springbokkop op een ovale khaki achtergrond (zie afb. 8).

Het embleem werd op de linkermouw, 4 cm onder de mouwleeuw, gedragen (zie foto). Daarnaast arriveerden Nederlanders in Engeland op basis van vrijwilligheid, zoals de groep Engelandvaarders die onder het oog van de Duitsers uit Nederland waren ontsnapt en vaak na een langdurige en moeizame reis in Engeland arriveerden. Indien beneden de rang van officier, niet dienstplichtig en geen beroepsmilitair zijnde, ontvingen zij een mouwembleem bestaande uit een zespuntige ster van okerkleurig katoen (zie afb. 9), die op de linkermouw 4,5 cm onder de mouwleeuw diende te worden gedragen. Overigens moesten de vrijwilligers die voor dit onderscheidingsteken in aanmerking kwamen, zich vóór 1 juli 1944 hebben aangemeld.

Op 11 januari 1941 werd de Koninklijke Nederlandse Brigade opgericht die bij Koninklijk Besluit van 26 augustus 1941 nr 1 de naam PRINSES IRENE kreeg. Zoals bij Britse eenheden gebruikelijk is werd ook voor deze Nederlandse eenheid schoudertitels ingevoerd (Min. Beschikking van 22 december 1941 nr 8), bestaande uit de tekst PRINSES IRENE omgeven door een kaderrand, machinaal geborduurd van oranje katoen op een khakikleurige ondergrond (zie afb. 10a).

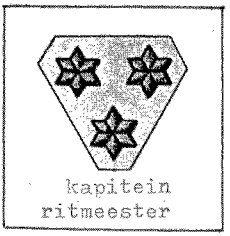

afb. 1

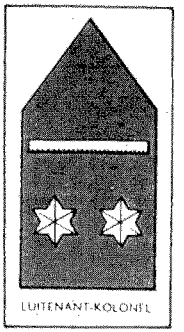

afb. 2

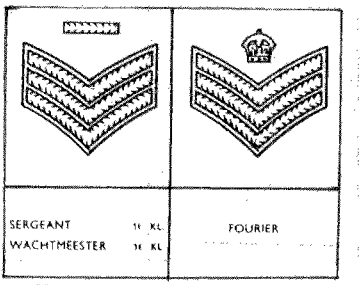

afb. 3

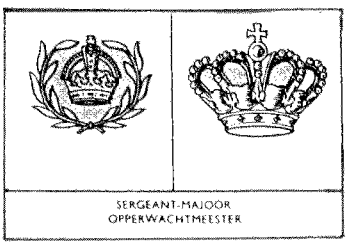

afb. 4

afb. 5

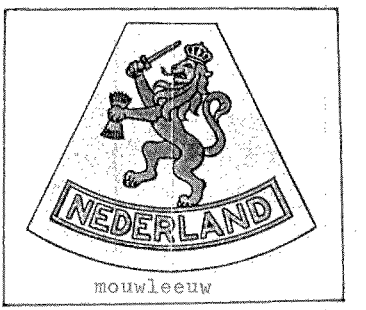

afb. 6

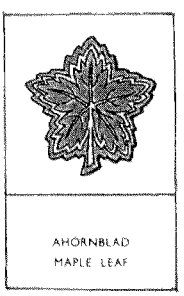

afb. 7

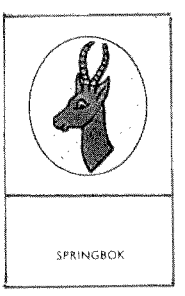

afb. 8

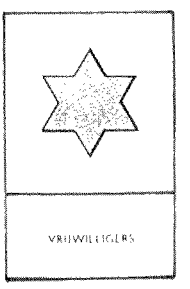

afb. 9

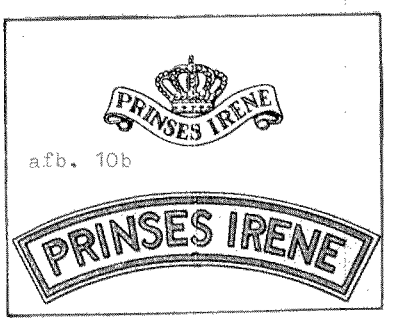

afb. 10b

afb. 10a

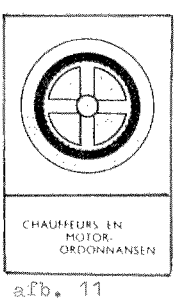

afb. 11

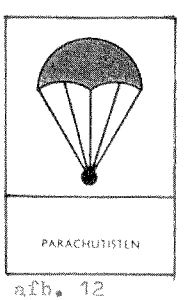

afb. 12

afb. 13

Het waren fraaie korpsonderscheidingen die niet weinig zullen hebben bijgedragen tot het zelfbewustzijn van de brigadeleden. Opmerkelijk bij de eerste stoffen schoudertitels is dat er een leesteken in de vorm van een punt achter de tekst was geborduurd. Waarschijnlijk heeft in de schriftelijke opdracht aan de borduurinrichting een punt achter het woord Prinses Irene gestaan, welk leesteken ten onrechte meegeborduurd werd. Overigens werden de stoffen schoudertitels alleen op het battle-dress gedragen. Op de schouderbedekkingen van het service-dress kwam een banderol met kroon van verguld metaal (zie afb. 10b), van welk embleem het huidige korpsembleem garderegiment fuseliers Prinses Irene is afgeleid.

In het vooroorlogse Nederlandse leger bestond een grote serie mouwonderscheidingstekenen voor functie of geoefendheid. Ook het Britse leger kende soortgelijke emblemen. In 1942 werd door de Minister van Oorlog bepaald dat militairen beneden de rang van sergeant-majoor, die een graad van geoefendheid hadden behaald waarvoor in het Britse leger een onderscheidingsteken was vastgesteld, dit onderscheidingsteken op de uniform mochten dragen. Het betrof hier b.v. de gekruiste geweren voor scherpschutter geweer, LG in krans voor scherpschutter lichte mitrailleur, gekruiste sabels voor sportinstructeur, gekruiste bijlen voor infanteriepionier, vlaggen voor seiner/telefonist en een wiel voor chauffeurs.
In het kledingvoorschrift 1944 werd slechts één van deze emblemen (verkeerd) afgebeeld (zie afb. 11), dat volgens Brits voorschrift met de spaken diagonaal diende te worden gedragen.
Inmiddels hadden een aantal Nederlanders op Ringway bij Manchester een opleiding tot parachutist gevolgd. In 1942 was het Britse onderscheidingsteken voor een paratrooper een witte parachute zonder vleugels. Hiervan werd het Nederlands onderscheidingsteken voor geoefend parachutist afgeleid, te weten een oranje parachute met zwarte koorden geborduurd op een khakikleurige ondergrond (zie afb. 12), welk embleem op de rechtermouw 15 cm. onder de schoudernaad diende te worden gedragen. Rest nog het onderscheidingsteken voor muzikanten behorende tot de militaire kapel die op beide mouwen een gekroonde lier, aan de onderzijde omgeven door eikebladeren, van geelkoper droegen (zie afb. 13), geplaatst op een ondergrond van rode stof.

Inmiddels was de brigade geformeerd tot zelfstandige gevechtseenheid met, behalve infanterie-elementen, een verbindingsafdeling, een verkenningsafdeling en een batterij veldartillerie. Op de uniform was aanvankelijk niet zichtbaar waartoe men behoorde: allen droegen immers de schoudertitels Prinses Irene. In september 1943 werden de Britse "coloured arm or service stripes" ingevoerd, die bij de Nederlanders onderdeelsbiezen werden genoemd. Ze werden op de rechtermouw gedragen, 4 cm. onder de schoudernaad, en bestonden uit een horizontale bies van 5 cm lengte en een halve cm. breedte. Infanteristen droegen een rode bies, personeel van de verbindingsafdeling een blauw-witte bies, de verkenningsafdeling een groen-gele en de artilleristen een rood-blauwe bies. De biezen gaven dus aan bij welk wapen of dienstvak de militair dienst deed en niet het wapen of dienstvak waarvan hij oorspronkelijk afkomstig was. De onderdeelsbiezen hebben tot juni 1947 bestaan en waren later machinaal geborduurd op een khakikleurig strookje stof. Oorspronkelijk bestonden ze slechts uit een stukje laken of vilt in de vereiste kleur(en) en als zodanig rechtstreeks op de mouw genaaid.

Aangezien van onderscheidingstekenen op de militaire uniform een goede psychologische werking uitgaat, voerden de Britten in de eerste èn de tweede wereldoorlog een onderscheidingsteken in om aan te geven hoeveel oorlogsdienstjaren de drager had. Dit waren rode chevrons, 3 cm lang en een halve cm breed, die met de punt omhoog, 10 cm boven de benedenrand van de rechtermouw werden gedragen (sergeanten-majoor droegen hun rangonderscheidingsteken

onmiddellijk daarboven). In 1943 werd dit onderscheidingsteken voor oorlogsdienstjaren door Nederland overgenomen, waarbij alle militairen voor elke twaalf maanden die zij, na 10 mei 1940, in werkelijke dienst bij de Koninklijke Landmacht hadden doorgebracht, één oorlogschevron op de veldblouse of jas service-dress mochten dragen.
Hetzelfde gold voor de Britse wound stripes. Dit is een gouden bies van 4 cm lengte en 4 mm breed. Deze gewondenstreep, die heden ten dage nog steeds in ons kledingvoorschrift voorkomt, wordt rechtstandig op de linkermouw van battle-dress of jas service-dress gedragen, 16 cm verwijderd van de benedenrand van de mouw, en wel door militairen die tengevolge van een vijandelijke actie werden gewond. Het onderscheidingsteken was wel degelijk functioneel in oorlogstijd, gewonde militairen toonden hiermee aan dat zij het gevaar niet ontlopen hadden en konden na hun verwonding beperking in bepaalde diensten krijgen, de reden hiervoor was door de gewondenstreep zichtbaar.

Na de landing van de Prinses Irenebrigade in Normandië op 7 en 8 augustus 1944, succesvolle deelname aan de veldtocht in West-Europa en glorierijke intocht te 's-Gravenhage op 8 mei 1945, werd de brigade met ingang van 24 december 1945 opgeheven. Doch niet nadat bij K.B. van 3 juli 1945 nr 28 de Militaire Willems-Orde was toegekend, overwegende dat de Koninklijke Nederlandse Brigade Prinses Irene gedurende de veldtocht 1944-1945 bijzonder heeft uitgemunt door de haar opgedragen taken steeds met beleid, gepaard gaande aan grote moed, zelfopoffering en trouw te volbrengen. Op 13 juli 1945 werd tijdens een afscheidsinspectie door Z.K.H. Prins Bernhard het ordeteken van ridder der vierde klasse aan het vaandel van de brigade gehecht.
Bij zijn beschikking van 14 november 1945 stelde de Minister van Oorlog een oranje-blauw fluitkoord in voor de militairen van de Prinses Irenebrigade die tussen 8 augustus en 21 september 1944 onafgebroken tot het operationele deel van de brigade hadden behoord, dan wel door ziekte of verwonding een deel van dit tijdvak afwezig waren geweest, doch de landing hadden meegemaakt.
Op 30 augustus 1979 verliet de laatste militair die gerechtigd was dit invasiekoord te dragen de actieve militaire dienst, doch op 30 maart 1982 werd door de Bevelhebber der Landstrijdkrachten bepaald dat de militairen van het Garderegiment Fuseliers Prinses Irene in het vervolg mede herkenbaar zullen zijn aan het oranje-blauwe invasiekoord, dat voor het eerst op 15 mei 1982 aan de regimentscommandant en twintig fuseliers door oud-Brigadeleden werd uitgereikt.

Wij hebben de belangrijkste onderscheidingstekenen op de uniformen van de Koninklijke Nederlandse Brigade Prinses Irene behandeld.
Onderscheidingstekenen gedragen door Nederlanders die als deel van het geallieerde leger deelnamen aan de bevrijding van ons land. Nederlanders, oud-strijders, die bij herdenkingsplechtigheden nog wel eens in de vergeethoek zitten, doch bij monde van Hanny S.R. Meijler zeggen: "Ik zou weer zo gek zijn!"1)

1) Titel van een boek over de mannen van de Irenebrigade, geschreven door de echtgenote van de brigade-arts, uitgave "De Bezige Bij", Amsterdam, 1984

Bronnen:

– De geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Brigade Prinses Irene, door genmaj tit b d. V.E. Nierstrasz.

– De in dit artikel genoemde Koninklijke Besluiten en Ministeriële Beschikkingen, alsmede het Voorlopig Kledingvoorschrift voor de Koninklijke landmacht 1944.

– De gevechtskleding en uitrusting van de Nederlandse landmacht in Groot-Brittannië 1940-1945, door M. Talens in Armamentaria, aflevering 19, 1984.

Alle militairen, die behoren tot het Garderegiment fuseliers Prinses Irene zullen in het vervolg herkenbaar zijn aan het zogenaamde invasiekoord. Regimentscommandant luitenant-kolonel G.B.M.A. Schenk kreeg op 15 mei 1982 in de Westenbergkazerne te Schalkhaar als eerste het invasiekoord een oranje-blauw gevlochten fluitkoord omgehangen, door brigade-generaal tit. b.d. Jhr. Beelaerts van Blokland, voorzitter van de vereniging van oud-strijders van de Koninklijke Nederlandse Brigade Prinses Irene.

Hr.Ms. "Freyr" gedurende de meidagen 1940

J. Nuis

Inleiding

Dit artikel is samengesteld aan de hand van een aantal rapporten en verklaringen over de verrichtingen van de "Freyr" gedurende de meidagen 1940. Als leidraad is genomen het binnen 8 weken na de capitulatie uitgebrachte rapport van de commandant. Bijzonder veel aanvullingen zijn ontleed aan het 8 jaar later verschenen verslag van de oudste officier, die daarvoor geen schriftelijke gegevens meer ter beschikking had. Hij maakte daarom geen aanspraak meer op volledigheid, terwijl met betrekking tot de vermelde tijdstippen "wellicht enige onnauwkeurigheid voorkomt". Voorts zijn er gegevens ontleend aan een verklaring van de chef d'equipage uit 1947 en aan een verklaring van de oudste officier uit 1949.

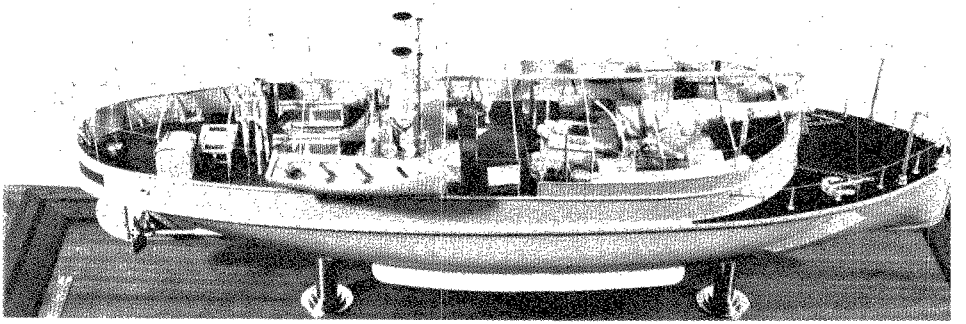

1. Model stoomkanonneerboot 1e klasse, Helders Marinemuseum, Zichtbaar rechtsboven is het kanon 28 cm, dat alleen gevlucht (geëleveerd) en niet gebakst kon worden.

Hr.Ms. "Freyr"

De rivierkanonneerboot Hr.Ms. "Freyr" was oorspronkelijk een stoomkanonneerboot 1e klasse van het Engelse type "Staunch". Deze boot werd in 1877 bij Christie, Nolet en De Kuijper te Delfshaven op stapel gezet en te water gelaten en op 24 november 1877 in dienst gesteld. De 14 stoomkanonneerboten 2e klasse, gebouwd in de periode 1873-1877, en de 16 stoomkanonneerboten 1e klasse, gebouwd gedurende de jaren 1877-1879, behoorden tot het nieuwbouwprogramma van de toenmalige Minister van Marine L.G. Brocx. Zij hadden, op grond van de Vestingwet 1874, tot taak de verdediging van onze zeegaten en rivieren. De boten 1e klasse waren 28 m lang en 8,2 m breed en hadden één kanon Krupp van 28 cm, de boten 2e klasse waren 26 m lang en 7,6 m breed en hadden één kanon van 23 cm. Het kanon stond vast opgesteld, zodat "met de boot" gericht moest worden. Het in feite drijvende, kleine en daardoor moeilijk te treffen "kanonsplatform" was door het bezit van twee schroeven vrijwel "op de plaats" te manouvreren.

Deze typen stoomkanonneerboten ("strijkijzers", vanwege de vorm) waren al spoedig verouderd. Een groot aantal werd verbouwd en voor andere doeleinden gebruikt, zoals als wacht- en logementschip, instructieschip, opnemingsvaartuig, mijnenlegger, mijnenlichter, bewakingsvaartuig, luchtstation voor de Torpedodienst, depotschip voor onderzeeboten, drijven-

2. Kanonneerboot Hr.Ms. "Das" met stoomsloep.

de opslagplaats voor stookolie en als vlotkombuis. De Freyr echter bleef kanonneerboot en werd daarnaast gebruikt als instructieschip voor oefeningen met kanonniers, d.w.z. als de Bellona en later de Gelderland het te druk hadden met de opleiding voor kanonniers, dan werd (o.a.) de Freyr aangewezen om de jaarlijkse bijblijf-oefeningen van de kanonniers te "verschieten". Wat de verbouwing van de Freyr betreft: het kanon 28 cm werd vervangen door een kanon 7,5 cm no 3, drie kanons 3,7 cm, 1 mitrailleur 12,7 mm en 1 mitrailleur no. 2, terwijl in 1938 in de bovenbouw lichte pantsering werd aangebracht. En wat de bewapening betreft: op 10 mei 1940 waren voorts nog ca. 12 geweren aan boord.

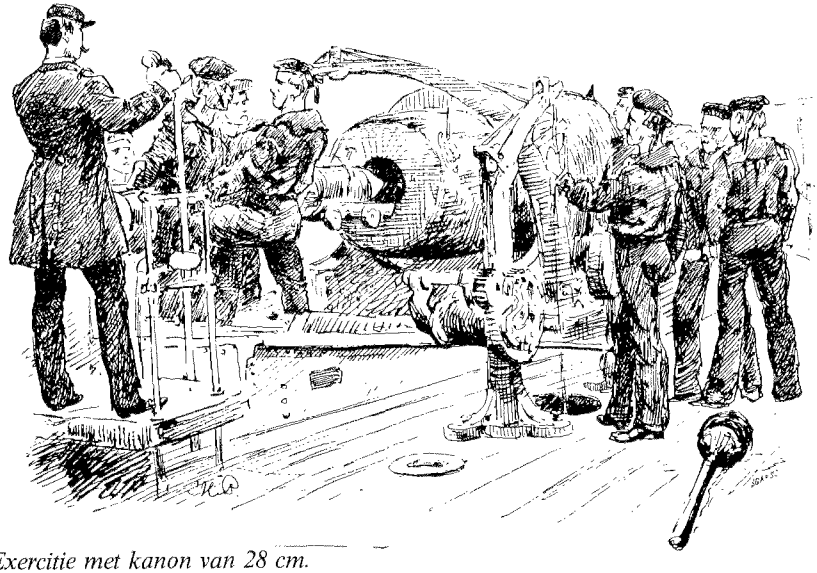

3. Exercitie met kanon van 28 cm.

De Onderzoekings- en Bewakingsdienst Bovenrivieren (O.B.B.)

De Koninklijke Landmacht en de Koninklijke Marine hadden voor de Tweede Wereldoorlog maatregelen getroffen om te voorkomen dat een vijand plotseling met snel te verplaatsen eenheden ons land zou binnendringen om bijvoorbeeld een mobilisatie te verstoren. Zo werd door de Marine de Onderzoekings- en Bewakingsdienst Bovenrivieren (O.B.B.) ingesteld, waardoor in het najaar van 1938 de torpedoboot Christiaan Cornelis met de stoomsloep 121 Cressy (afkomstig van de in de Eerste Wereldoorlog nabij Katwijk getorpedeerde HMS Cressy) enige tijd naar Nijmegen verplaatst werd en in het voorjaar van 1939 wederom de Christiaan Cornelis en stoomsloep 121, maar bovendien de kanonneerboten Braga en Freyr. Later werd aan de O.B.B. nog de kanonneerboot Tyr en het logementschip Wilhelmina toegevoegd.
De commandant O.B.B. stond via de Commandant Groep Betuwe tot, respectievelijk vanaf 1 december 1939 onder de operationele bevelen van de Territoriale Bevelhebber Overijssel, respectievelijk van de Commandant Brigade A. Administratief stond hij onder de bevelen van de Commandant der Marine te Willemsoord.

De O.B.B. had duidelijke richtlijnen, zolang er geen vijandelijkheden zouden zijn uitgebroken. Geassisteerd door een bewakingsdetachement Militaire Politie te Lobith, de douaneinspectie Tolkamer, de rivierpolitieboten RP IX en RP XI, de marinemotorboot M10 en de stoomsloep 121 Cressy controleerden de kanonneerboten Braga, Freyr en Tyr bij toerbeurt de scheepvaart op de Rijn. De Christiaan Cornelis was ingeschakeld voor de noodzakelijke snelle verbindingen en als reserve voor de rivierpolitieboten. Om moeilijkheden voor de regering te voorkomen, beperkte het onderzoek door de douane en de Militaire Politie zich tot een nauwlettende controle op paspoorten, lectuur, ladingspapieren en bemanning. Ook werd er speciaal opgelet of de diepgang met de opgegeven lading overeenkwam. Daadwerkelijk onderzoek van de lading vond niet plaats.

4. Rustpauze tijdens patrouillelopen winter 1939-1940.
Rechts stoker I J. Nuis.

Er bestond geen weloverwogen plan voor de O.B.B, nà eventuele grensoverschrijdingen door de Duitsers. Er waren door de Marinestaf geen instructies voor die situatie aan de Commandant O.B.B. verstrekt. Daarom besprak hij de opdrachten voor de schepen ingeval van daadwerkelijke grensoverschrijding met de plaatselijke commandanten van de Koninklijke Landmacht. Voorlopig werd afgesproken dat 1) de post Pannerden (Millingen) tot het uiterste zou standhouden, 2) de post Huissen (grondmijnversperring boven Arnhem in het Pannerdens Kanaal) zou standhouden, doch zich uiteindelijk zou handhaven beneden Arnhem met het oog op de brug aldaar, en 3) de niet-wachthebbende boten, benevens het logementschip Wilhelmina, in de PGEM-haven te Nijmegen bleven liggen. Bij ontvangst van Alarm A (waakzaamheid urgent) zouden deze schepen onmiddelijk ligplaats nemen op de rivier beneden de spoorbrug ter hoogte van het Maas-Waalkanaal.

Op 9 april 1940, na de overval op Denemarken en Noorwegen, ontving de Commandant O.B.B. de mededeling dat, indien door het optreden van de vijand de O.B.B. niet meer zou kunnen worden uitgeoefend, het materieel en het personeel van de dienst ten behoeve van de verdediging van Rijn en Waal ter beschikking van de Commandant Brigade A zou komen. De Commandant O.B.B. kon zich met de opvatting over dit gebruik van de boten in oorlogstijd niet verenigingen. Omdat de schepen op de rivier uiterst slecht konden manoeuvreren en bovendien onvoldoende bewapend waren, was hij van mening dat het de voorkeur zou verdienen de schepen bij het uitbreken van de oorlog onmiddellijk tot beneden de Moerdijk te dirigeren, omdat alleen daar een nuttig gebruik van het kanon zou kunnen worden gemaakt. Een voorstel in deze zin werd door hem aan de Marinestaf voorgelegd. Deze zegde toe de aangelegenheid nader te bezien. Intussen zou de Commandant O.B.B. een en ander nader uitwerken. Door drukke werkzaamheden kwam daarvan niets meer. Aangezien ook van de zijde van de Marinestaf geen nadere instructies ontvangen werden, was op 10 mei 1940 de voorlopige afspraak, aangevuld met de order van 9 april 1940, de enige richtlijn.

5. Hr.Ms. "Freyr" en Hr.Ms "Christiaan Cornelis" in de PGEM-haven te Nijmegen.

donderdag 9 mei 1940

Hr.Ms. "Freyr" lag op 9 mei 1940 met de Tyr, de Christiaan Cornelis en de Cressy gemeerd in de PGEM-haven te Nijmegen, direct bij de Waal aan het Maas-Waalkanaal gelegen. De Braga had met de RP IX, de RP XI en de marinesloep M10 de grenswacht bij Millingen, even boven fort Pannerden. De Commandant O.B.B. bevond zich vanwege de telefonische verbinding met zijn directe operationele chef, de Commandant Groep Betuwe, aan boord van het logementschip Wilhelmina, eveneens in de PGEM-haven gelegen. Toen gedurende de morgen werd overgegaan op een hogere gereedheidsgraad, werd de Freyr, na kolen laden, naar Arnhem gedirigeerd. Vroeg in de namiddag meerde het schip langs de Rijnkade aan de pontonsteiger van de Rederij Concordia af. Er deden zich die dag geen verdere bijzonderheden voor. Er werd niet gepassagierd, de wacht was gewapend aan dek, terwijl aan de wal een gewapende schildwacht geplaatst werd.
De Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht gelastte om 23.15 uur voor alle troepen van de strategische beveiliging, waartoe ook de O.B.B. behoorde, de volledige graad van strijdvaardigheid, ingaande 10 mei 3.00 uur. Onmiddelijk na het ontvangen van dit bevel werd aan de Commandant van de Braga de order gegeven tot het uiterste stand te houden, in overeenstemming met de afspraak omtrent de post Pannerden (Millingen), terwijl ook aan de Commandant van de Freyr order voor uiterste waakzaamheid werd gegeven.
Met als bemanning de commandant Ltz. II KMR B.I.M.W. Ouwerkerk, de oudste officier Ltz. III A. de Jong, de chef d'equipage Bootsman P. Monderman, 2 onderofficieren en ca. 27 minderen ging de Hr.Ms. "Freyr" de nacht van 9 op 10 mei 1940 in.

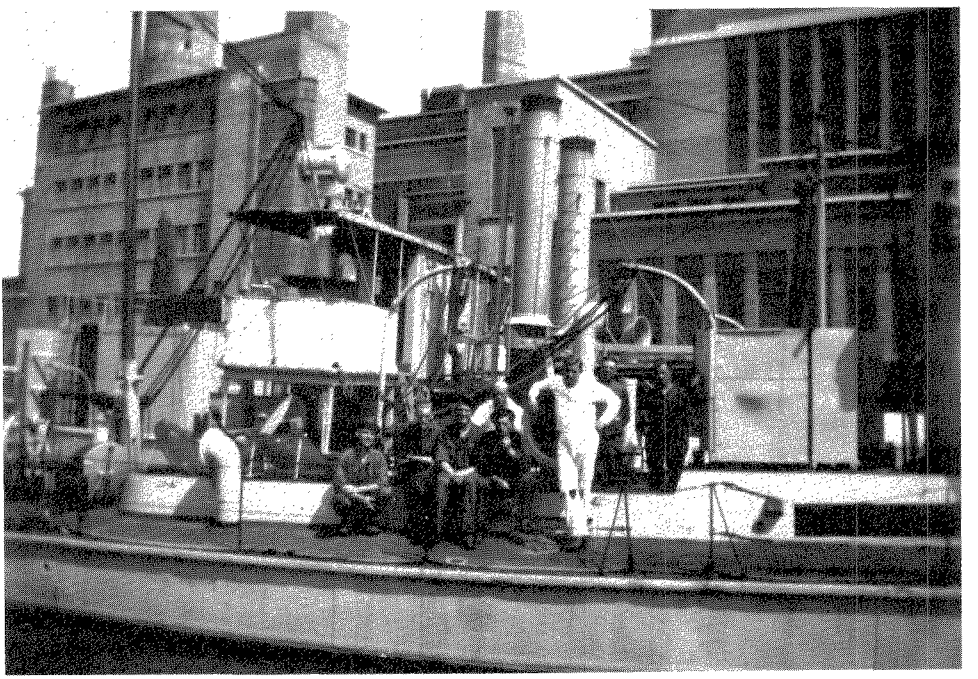

6. Hr. Ms. "Freyr" en Hr. Ms. "Christiaan Cornelis" in de PGEM- haven te Nijmegen. In het midden (met pijp) stoker I J. Nuis.

Het bericht dat de toestand ernstig was en dat de uiterste waakzaamheid geboden was, bereikte de Freyr te omstreeks 0.15 uur. Overeenkomstig de reeds tevoren vastgestelde richtlijnen werd onmiddellijk ontmeerd en op de rivier ca. 250 meter beneden de Rijnbrug (verkeers- en voetbrug) te Arnhem geankerd. Om in contact te kunnen blijven met de Commandant O.B.B. werd een telefoonwacht bij Concordia achtergelaten.
Om 3.30 uur werden vele vliegtuigen gehoord, komende uit oostelijke richting. Te ongeveer 3.55 uur werd zowel ten noorden van het Pannerdens Kanaal als ten zuiden van de Waal de grens door de Duitsers overschreden. Deze grensoverschrijding werd onmiddelijk per radio en telefoon ter kennis van de Commandant Groep Betuwe gebracht en is korte tijd later ook aan de Commandant O.B.B. gemeld. Na de Commandanten van de Braga en de Freyr te ca. 4.00 uur van de toestand op de hoogte te hebben gesteld, achtte de Commandant O.B.B. het tijd om zich naar de op de rivier liggende Tyr, waarover hij tevens het bevel voerde, te begeven. Al spoedig daarna werd op de Freyr met de mitrailleur 12,7 mm het vuur op laag overvliegende Duitse vliegtuigen geopend, na enkele vuurstoten echter raakte de mitrailleur onklaar en bleek niet meer te repareren. Het schip werd verder gevechtsklaar gemaakt door het vrijzetten (overboord zetten) van al het sloopbare houtwerk, zoals de aardappel- en houtkisten en de W.C.'s. Naar het verslag van de oudste officier werd te 4.30 uur ontmeerd en ten anker gegaan ter plaatse van de brug. Hij begaf zich daarna met de vlet naar de wal om telefonisch contact te zoeken met de Commandant Groep Betuwe. De enige order die ontvangen werd, was: "Benedenstrooms van de brug blijven". Op de vraag of het niet zaak was op de splitsing van Rijn en IJssel te gaan liggen, werd de order nadrukkelijk herhaald. Als nieuws werd nog toegevoegd: "Van de grens komen verontrustende berichten". Dit was het laatste contact met de Commandant Groep Betuwe, de operationele chef.

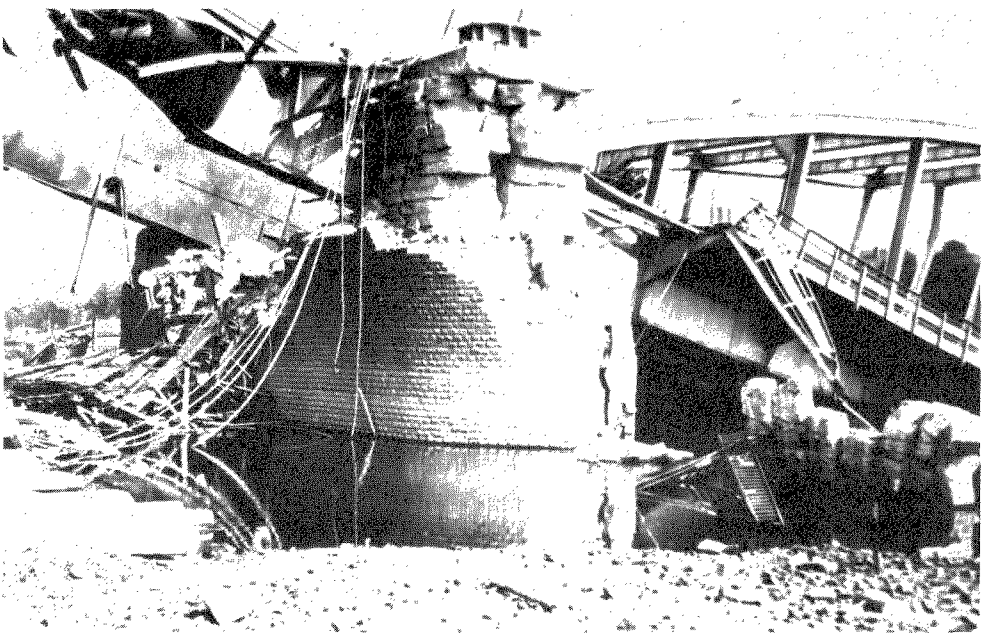

7. De door eigen troepen op 10 mei 1940 opgeblazen Rijnbrug te Arnhem.

Kort na 5.00 uur werd de Rijnbrug te Arnhem opgeblazen. Het gedeelte boven de uiterwaarden bleef onbeschadigd. Met het kanon van 7,5 cm werd dit gedeelte van de brug zo veel mogelijk verzwakt. Even voor het opblazen van de brug had het m.s. De Onderneming van de Stichting Gelderland te Arnhem, geladen met oliedrums, aanstalten gemaakt stroomafwaarts te zakken, doch door het vernietigen van de brug mislukte dat, evenals de poging het schip onder de ingestorte brug door te slepen. Op verzoek van de Plaatselijke Militaire Commandant in Arnhem werd het schip door de Freyr tot zinken gebracht. Nadat het aan de grond was komen te zitten, werd het, om te voorkomen dat de olie toch nog in Duitse handen zou vallen, met trotyl verder vernietigd. De oudste officier meldt dat hij met twee matrozen het schip met twee springladingen tot zinken heeft gebracht, waarna de kanonbemanning, om enige oefening te hebben, met de 7,5 cm 5 á 6 gaten in de waterlijn geschoten heeft.

De Freyr stoomde vervolgens stroomafwaarts om de binnenschippers aan te manen zo veel mogelijk verspreid te gaan liggen om te verhinderen dat de Duitsers de schepen zouden gebruiken om een pontonbrug te slaan. De commandant kreeg daarbij van een van de schippers te horen dat om ongeveer 10.00 uur in Arnhem Duitse troepen waren waargenomen. Om zich hiervan te overtuigen, werd teruggevaren naar de verkeers- en voetbrug. Ter hoogte van de oude schipbrug, bij de kop van het overzetveer, werd het schip plotseling uit de huizen langs de Rijnkade onder vuur genomen. Een getuige meldt hierover:
"De oudste officier ging nogmaals met de vlet naar de wal teneinde telefonisch nadere orders van de Commandant Groep Betuwe te verkrijgen. Gehoopt werd namelijk, dat de telefoonkabel niet over de brug liep. De verbinding liet op zich wachten en terwijl hij in de deur van het vrachtkantoor der Maat-

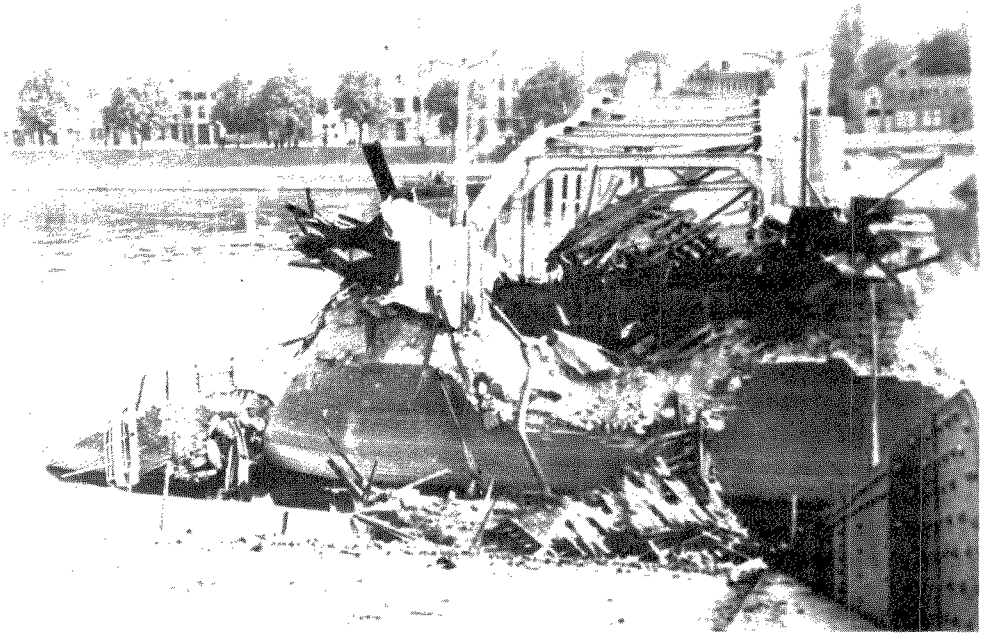

8. De opgeblazen Rijnbrug te Arnhem met zicht op de Rijnkade.

schappij "Concordia" stond te wachten, ontdekte hij plotseling op nog geen 100 meter afstand een groep soldaten uit oostelijke richting langs de Rijnkade komen. De voorsten bleken van fietsen voorzien te zijn; de achtersten liepen. Aangezien helmen en uniformen ongewoon voorkwamen, begaf hij zich ten snelste naar de vlet, om, vlak bij de "Freyr", achter zich reeds schoten te horen. De soldaten, die zich inmiddels recht tegenover het schip bevonden, bleken Duitse troepen te zijn. Naar schatting 60-80 man. Terug aan boord werd e.e.a. gerapporteerd. Een ieder werd onmiddelijk op zijn post gefloten. Van de brug kwam de order om behalve met de 7,5 cm zo spoedig mogelijk met alles vuur te openen. Het achteren B.B. kanon van 3,7 cm en de mitrailleur werden terstond bemand, terwijl geweren en munitie uitgegeven werden. De oudste officier verdeelde allen over B.B.'s zijde achter de verschansing en gaf order zich niet onnodig bloot te geven.

Inmiddels hadden de Duitse troepen het vuur op het schip geopend met geweren en pistool-karabijnen. Onmiddellijk werd gelast dit met snelvuur te beantwoorden. Dit had tot resultaat, dat het vuur van de vijand even verminderde. Doch de Duitsers bleken zich ondertussen verspreid te hebben achter de waterkering langs de kaden en zich gedeeltelijk in het houten wachthuisje ter plaatse van de voormalige schipbrug en de huizen daarachter verdeeld te hebben. Vooral vanaf de eerste verdieping der huizen werd gevaarlijk vuur afgegeven, dat aan boord aan vuurzij insloeg.

De manschappen werd er speciaal op gewezen zo nauwkeurig mogelijk vuur af te geven. Beide kanons 3,7 cm werden op de bezette huizen gericht. De beide kanonniers van de kanons van 3,7 cm, de matroos I G. Fortuyn en de matroos I J. Jacobs onderscheiden zich hierbij door hun nauwkeurig en snelle vuur. De kogels van de tegenpartij, die de verschansing raakten, kaatsten hiertegen, zonder schade aan te richten. Later bleek dat op de plaatsen der talloze treffers slechts de dikke verflaag versplinterd was. De matroos III C.A. van Slooten die zich naast ondergetekende bevond, werd door een kogel in de buik getroffen. Hij werd achteruit aan dek gelegd, waar hij kort daarop overleed. Ondertussen nam het vuur van de wal af; de vijand bleek uit naderhand ontvangen inlichtingen vrij hoge verliezen te hebben geleden, w.o. naar schatting ca. 10 doden. Tenslotte vluchtten alle Duitse troepen weg.

Gedurende de gehele actie, die 10-15 minuten duurde, was de commandant anker opgegaan. De bootsman Monderman was op zijn buik over dek naar het spil gekropen en had gedurende het gevecht, volkomen ongedekt, ingedraaid.

Bij bovengenoemd gevecht werd i.v.m. de korte afstand (ca. 50 meter) en de burgerbevolking, de 7,5 cm niet gebruikt.

Na de vlucht van de Duitse troepen werd op en neer gehouden en scherp uitgekeken naar verdere vijanden. Deze werden echter slechts waargenomen langs de hoge weg naar Oosterbeek ("Bovenover"). Aangezien zij slechts op een plaats tussen de bomen duidelijk zichtbaar waren en wel recht voor het St. Elisabethgasthuis, werd op hen geen vuur geopend.".

Vòòr het uitbreken van de vijandelijkheden was al met de Commandant O.B.B. afgesproken dat bij een te grote overmacht van de Duitsers de kanonneerboot de Rijn zou afzakken en dat de Commandant zich onder de bevelen van de commandant van de IVe Divisie op de Grebbelinie zou stellen. Orders van de Commandant Groep Betuwe, die in deze situatie voorzagen, ontbraken namelijk. Toen in feite bleek dat in Arnhem verder geen tegenstand geboden werd en de Freyr zonder luchtafweergeschut op de rivier voor de Duitse vliegtuigen een te gemakkelijk doelwit zou vormen, achtte de Commandant de tijd gekomen om aan de afspraak gehoor te geven, als dat tenminste mogelijk zijn zou, omdat ook de spoorbrug bij Oosterbeek (te ruim 5.15 uur) opgeblazen was.

De bemanning begon het succes van de vroege morgen te vergeten. Men voelde zich weinig op zijn gemak, eenzaam en verlaten in een vijandig land en een prooi voor elk Duits vliegtuig. De zware mitrailleur was defect en kon door gemis aan reserveonderdelen niet gerepareerd worden. Men zag het nut en de kracht van het schip niet meer zitten. Men voelde zich als het ware in

een val, zowel de brug bij Arnhem als die bij Oosterbeek waren immers opgeblazen. Van de 30 man stonden er 20 achteruit, die vonden dat het beter was van boord te gaan en aan te sluiten bij de landmacht, zij vroegen de oudste officier aan de commandant toestemming te vragen van boord te mogen. Door een duidelijke toespraak van de oudste officier, waarin hij wees op de vechtkracht van het schip, op het sterke materiaal waarvan het gebouwd was, waardoor de Duitse geweerkogels niet konden doordringen, op hun geoefendheid als matrozen en stokers en op hun ongeoefendheid als soldaat aan de wal, kwamen de gemoederen weer tot rust. Enigen van de bemanning waren het niet met het betoog van de oudste officier eens, die daarop alles nogmaals heeft uitgelegd. Het schip kon goed vechten, de bewapening bestond uit een kanon 7,5 en drie 3,7, plus de nodige geweren. Met deze toespraak heeft hij de bemanning tenslotte overtuigd. Een vergelijkbare situatie deed zich overigens voor op Hr.Ms. "Braga", toen daar de commandant en bemanning het doelmatiger achtten de strijd aan land, bij fort Pannerden, voort te zetten.

Nadat het voorgevallene aan de commandant gerapporteerd was, werd op de brug in aanwezigheid van de drie onderofficieren krijgsraad gehouden. De kansen die het schip had werden overwogen. Tenslotte werd besloten, dat een poging om tussen de kribben en benoorden de noordelijke peiler van de opgeblazen Oosterbeekse brug verder stroomafwaarts te varen, de enige uitweg was. Aangezien de hoofdboog van de brug in het midden van de rivier lag en er bezuiden hiervan weinig water stond, was er een zeer sterke stroom bij de kribben aan de noordelijke oever. De beschikbare vaargeul scheen zelfs bij stil water nauwelijks breed genoeg voor de "Freyr". Toch besloot de commandant de gevaarlijke manoeuvre te wagen. Dwars van de bovenstroomse krib werd de stuurboordmachine vol vooruit en de bakboordmachine vol achteruit gezet. De manoeuvre gelukte, het schip draaide snel bakboord uit en zou onbeschadigd langs de brug zijn gekomen, als niet de sterke stroom het nog juist op de benedenstroomse krib had gezet. Het schip schoof in de midscheep ter hoogte van de machinekamer tegen de krib op om er even later weer af te glijden, doordat de rondtrekkende stroom het achterschip pakte en het schip naar het midden van de rivier deed drijven. De commandant meldt in zijn rapport dat een kleppenkast in de machinekamer het begaf, doch dat verdere lekkages zich niet voordeden. De oudste officier geeft in zijn rapportage meer bijzonderheden:

"Beneden in de machinekamer spoot het water door een ca. 20 cm brede scheur naar binnen. Ondertussen diende weer snel gemanoeuvreerd te worden om te voorkomen, dat het schip de overkant in zou schieten. Bij dit manoeuvreren onderscheidden zich de roerganger, de matroos I van 't Hout, de stoker I J. Nuis en de korporaal-machinist Knip, die de beide machines bedienden en de chef MK, de sergeant-machinist z/m J. Trouw.

Vervolgens werd, volle kracht varend, koers gezet in de richting van de Grebbelinie, teneinde daar wederom contact te zoeken met de Koninklijke Landmacht. Intussen stroomde het water de machinekamer binnen, zodat tenslotte het water al spoedig enige dm boven de vloerplaten stond. Nadat het schip tijdelijk gestopt was, gelukte het met lekstoppers het gat gedeeltelijk te stoppen. Later werd met een zijde spek het gat geheel gedicht."

Een interessant detail over de krijgsraad is te ontlenen aan de verklaring van de chef d'equipage, die schrijft dat de commandant voorstelde het schip in de wal te laten lopen, te camoufleren en als mitrailleursnest te gebruiken. De commandant meende namelijk niet door de brug bij Oosterbeek te kunnen. De chef d'equipage vond het in stelling komen daar echter te gevaarlijk, waarom in overleg met de commandant besloten werd terug te stomen. Daarna werd met volle kracht onder de brug doorgevaren.

Op de zuidoever van de brug werden twee Nederlandse soldaten waargenomen, die aan boord

genomen werden en in verband met gebrek aan personeel bij de bemanning ingedeeld. Deze militairen, waarvan men vermoedde dat het deserteurs waren, werden later, op 13 mei, overgedragen aan een kapitein van het Korps Pontonniers, die hen naar hun onderdeel zou terugsturen. Gedurende de vaart stroomafwaarts vond niets bijzonders plaats. Langs de brug werd een mastje gesjord, waaraan een grote Nederlandse vlag gehesen werd om de identiteit van het schip kenbaar te maken aan de Nederlandse troepen aan de Grebbelinie. De aanwezigheid van een Nederlandse kanonneerboot op de Rijn was voor hen onbekend. Te omstreeks 17.00 uur was de Freyr te Rhenen, waar ter hoogte van het veerhuis werd geankerd. De gesneuvelde matroos Van Slooten werd naar de wal overgebracht en tijdelijk in een schuur bij het veerhuis neergelegd.
De oudste officier ging naar de wal. Door ernstige storingen lukte het hem niet telefonisch contact te krijgen met de Commandant der Marine te Willemsoord. Dat lukte na ruim 2 uur proberen wel met de Marinestaf te 's-Gravenhage, via de telefoon van de Nederlandse Spoorwegen op het station te Rhenen. De enige order, die hij kreeg, was zich melden bij de Commandant van de Grebbelinie. Onderdelen voor de 12,7 zouden worden opgestuurd. Na dit aan zijn commandant gerapporteerd te hebben, begaf de oudste officier zich weer aan wal en werd hij na allerlei moeilijkheden door een legerordonnans naar het hoofdkwartier van de Commandant IVe Divisie, Kolonel Van Loon, gebracht. De algemene order, die hij meekreeg, luidde dat de Freyr desgevraagd artilleriesteun moest verlenen, dat tezamen met de bij de Grebbe aan de wal opgestelde batterijen 's nachts het mijnenveld in de Rijn gedekt moest worden, dat de Freyr eventueel door de uiterwaarden oprukkende Duitse troepen onder vuur moest nemen en dat afkomende Duitse vaartuigen, zoals rivierboten, belet moest worden de Grebbelinie te benaderen. Omdat de onderdelen voor de mitrailleur 12,7 mogelijk wel even op zich zouden laten wachten, werden die ook hier aangevraagd. Aangezien deze niet voorhanden waren en ook in verband met de nieuwe taak van de Freyr werden lichte mitrailleurs plus munitie, zandzakken en 24 helmen gevraagd. De bemanning was namelijk niet voorzien van helmen.
Gedurende de nacht van 10 op 11 mei deden zich op en bij de Freyr geen verdere bijzonderheden voor.

Zaterdag 11 mei 1940

Bij dagworden werden een aantal mitrailleurs no. 4 met anti- luchtafweeropstelling, munitie, zandzakken en 24 helmen ontvangen. Over het aantal bestaat onduidelijkheid: het rapport van de commandant vermeldt 4 lichte mitrailleurs en 7000 patronen, de verklaring van de chef d'equipage spreekt over 5 lichte mitrailleurs en verschillende trommels, terwijl het rapport van de oudste officier 12 mitrailleurs no. 4 vermeldt. De anti- luchtdoelopstellingen werden op het achterschip, aan stuurboord en aan bakboord zoveel mogelijk met zandzakken beschermd. Over het "voorhouden bij het schieten op vliegtuigen" werd instructie gegeven.
's Morgens voer de Freyr enige kilometers stroomopwaarts om de situatie daar te verkennen. Bij terugkeer te Rhenen werd het schip vanaf de spoorbrug door Nederlandse schildwachten met geweren beschoten, gelukkig zonder slachtoffers te maken. 's Middags werden door de oudste officier en matroos I. Fortuyn door middel van springladingen de twee meerpontons en de veerpont te Rhenen tot zinken gebracht en ook de ankerkabel en de drijversloep van de veerpont vernietigd om bij eventueel opdringen van de vijand door de Betuwe hem deze overzetgelegenheid te ontnemen.
De grijze nevelkleur, waarin de Freyr was geschilderd, was te opvallend bij het groen van de Grebbeberg. De bij de Commandant Grebbeinie aangevraagde groene verf was niet in voor-

9. Graf van Matroos III Cornelis A. van Slooten op de Erebegraafplaats Grebbeberg.

raad. De commandant liet daarop groene verf van de wal halen om zijn schip daarmee te laten overschilderen.
Op 1ste PV (Eerste platvoet, tussen 16.00 en 18.00 uur) werd de matroos III C.A. van Slooten in afwachting van nadere orders beoosten en nabij het veerhuis begraven. De bemanning was de bevolking ter plaatse behulpzaam bij de evacuatie, zoals bij het inschepen in gereedliggende evacuatieschepen. De bewoners van het veerhuis verlieten hun woning, waarna de achtergelaten motorboot in beslag genomen werd.

Aangezien de Freyr die dag niet direct met de vijand in contact was geweest, werd de oudste officier voor donker worden naar het hoofdkwartier van de IVe Divisie gestuurd om een meer offensieve taak voor de Freyr. Meegedeeld werd dat de volgende dag enige kilometers stroomopwaarts een flankaanval zou plaatsvinden, waarbij de Freyr de landing vanuit de Betuwe zou moeten dekken.
Ook werd geïnformeerd waar gefourageerd kon worden voor verse groenten, vlees en aardappelen. Die dag namelijk was victualie uit enkele verlaten winkels in Rhenen gehaald. Op de avond werd de post ter dekking van het mijnenveld bij de Grebbe ingenomen. Door onbekendheid met de landmachtopstellingen, het ontbreken van stafkaarten en het uitblijven van nadere orders kon niet deelgenomen worden aan de operaties in de omgeving. Alleen overkomende Duitse vliegtuigen werden regelmatig onder vuur genomen.
In de nacht van 11 op 12 mei deden zich geen bijzonderheden voor.

zondag 12 mei 1940, Eerste Pinksterdag

Op de 12e mei werd de Commandant van de Freyr persoonlijk bij de Commandant Grebbeberg op zijn hoofdkwartier ontboden. Hij kreeg daar de order om in het kader van een voorgenomen tegenaanval met de scheepsbatterij dekking te verlenen aan onderdelen van 8 R.I., die met behulp van rijnaken een steenfabriek in de voorpostenlinie op de Duitsers zouden heroveren en door vuur de landing te vergemakkelijken. Een verdere order betrof het desnoods met de mitrailleurs onmogelijk maken van het terugtrekken van 8 R.I.

De oudste officier rapporteert dat op de dagwacht (van 4.00 tot 8.00 uur) de Nederlandse voorposten uit hun stellingen voor de Grebbelinie vluchtten, in de mening dat zij omsingeld waren en de vijand reeds "op de berg" zat. Voorzover zij trachtten te passeren langs de smalle doorgang langs de rivier, werden zij onder bedreiging met de mitrailleurs gestopt en naar hun posten teruggezonden. De Duitse troepen bleken echter gedurende de nacht onze stellingen te hebben geïnfiltreerd.
Terwijl de commandant op het hoofdkwartier van de Commandant Grebbeberg was en één van de vele beschietingen van die dag plaatsvond, was er een incident, dat door de oudste officier als volgt beschreven wordt:
"Wij besloten niet voor anker te gaan om de commandant aan wal te zetten doch met de neus in de wal te gaan liggen, teneinde weer spoedig te kunnen wegvaren wanneer dit nodig mocht blijken. Wij lagen schuin met de neus in de wal benedenstrooms van het riviertje de Grebbe. Er was een klein loopplankje uitgelegd. Terwijl wij in deze positie lagen, kregen wij een beschieting van 10 tot 12 cm geschut. Ik meende uit de aanslagen te kunnen opmaken, dat dit het kaliber moest zijn. Het vuur lag ongeveer 15 meter achter ons en ik schat het aantal granaten op 15. Dat het vuur achter ons lag, was waarschijnlijk te danken aan het feit dat wij juist in de wal waren gedraaid. Wij kregen nu slechts enkele scherven aan dek.
Een gedeelte van de matrozen wilde weer van boord gaan. Twee van hen waren de loopplank al over. De anderen vroegen, terwijl ze reeds op de loopplank stonden, of zij van boord mochten gaan om aan de wal dekking te zoeken. Ik heb dit geweigerd en ik heb met het pistool gedreigd voor het geval ze toch wilden gaan. Allen bleven toen verder aan boord en de twee, die reeds aan de wal waren, zijn weer aan dek gekomen.
Ik ben toen opgestoomd tot voorbij de spoorbrug. Kort hierop is de commandant teruggekomen. Ik ben opgestoomd omdat het op dat moment geen zin had ter plaatse te blijven en een tweede beschieting af te wachten, die zeker zou volgen.
Naderhand hebben leden van de bemanning mij gezegd, dat ze blij waren dat ik hun belet had van boord te gaan. Ze hadden toen spijt over hun houding.".

Om te regelen dat er bij de landmacht voedsel gehaald zou kunnen worden, ging de oudste officier over de berg naar Wageningen, waar zich een keuken van het leger zou bevinden. Hij schrijft over zijn ervaringen het volgende:
"Op de heuvel zelf vond ik een fiets en reed daarop snel in noordelijke richting door het bos naar de hoofdweg. Uit verschillende richtingen hoorde ik geweerschoten en korte vuurstoten van pistoolkarabijnen. Na ca. 150 meter gereden te hebben, werd door de spaken van mijn fiets geschoten. Van mening zijnde, dat het verstandiger was dekking te zoeken, liet ik mij van mijn fiets vallen. Vervolgens werd opnieuw op mij geschoten; toen ik echter met een witte zakdoek naar enige naderende Nederlandse soldaten had gewuifd werd niet meer gevuurd. De soldaten bleken uiterst zenuwachtig; een luitenant, die zich even later bij hen voegde, was dit in nog meerdere mate. Hij verklaarde in het Duits mij krijgsgevangene te hebben gemaakt en wilde mij laten opbrengen. Mijn benoemingsbesluit tot officier, dat ik ter identificatie kon tonen, was "vals", terwijl mijn hele uniform "niet in de Nederlandse weermacht voorkwam". Nadat echter een zojuist aangekomen Nieuwediepse soldaat laconiek gezegd had: "laat die meneer toch lopen, hij is van de marine", werden de geweren van de soldaten van mij afgekeerd en werd mij na veel praten een geleide meegegeven naar de legerkeukens bij de hoofdweg. Op de berg bleken, naar het zeggen, talloze "snipers" in gecamoufleerde uniformen in de bomen te zitten; van alle kanten zou er geschoten worden; de resultaten hiervan waren zeer demoraliserend. Nadat mij geweigerd was, dat het leger-eten naar de Rijnoever werd gebracht, begaf ik mij wederom onder geleide (ter identificatie) langs een omweg via Rhenen terug naar boord.".

Na deze ervaringen werd er verder afgezien van voeding halen bij de landmacht op de Grebbeberg.
De Freyr werd die dag enkele malen beschoten. Wederom de oudste officier:
"Op de V.M. (voormiddagwacht 8.00 - 12.00 uur; JN) werd het schip gecamoufleerd door middel van groene en blauwe verf. Op het einde van de V.M. deden de eerste bombardementen met Stuka's zich op onze stellingen voor. Aan boord werd met alle mitrailleurs, op commando gelijktijdig, gevuurd: wie geen mitrailleur tot zijn beschikking had, gebruikte een geweer. De mitrailleur van 12,7 die door de sergeant-machinist Trouw gerepareerd was, weigerde echter weer na enkele schoten. (hulsbodems braken af). Op de A.M. (achtermiddagwacht 12.00 - 16.00 uur; JN) begon de vijand zijn gecombineerd bombardement met Stuka's en geschut. De Freyr bevond zich bovenstrooms van de brug en het schip gaf wederom zo veel mogelijk vuur af met mitrailleurs en geweren en zelfs enige salvo's met de kanons van 3.7.
Gedurende het midden van de A.M. werd een Stuka afgeschoten. Hoewel dit vliegtuig later door het enige a.l. geschut van de Koninklijke landmacht in de buurt voor zich werd opgeëist, moest dit o.i. toch aan het gezamenlijk mitrailleurvuur van Hr.Ms. "Freyr" worden toegeschreven, aangezien op het moment van het neerschieten door genoemde landmachtstelling niet op dit vliegtuig geschoten werd!
Kort na het neerschieten van dit vliegtuig werd plotseling het vuur van de Duitse batterij, die op de zuidelijke stelling voor de Grebbelinie vuurde, verlegd naar de rivier, naar de Freyr. Aanslagen vielen rondom het kleine schip. Scherven vielen aan dek. Dankzij snel achteruitslaan door de commandant naar benedenstrooms van de brug werden directe treffers voorkomen. Kort daarop verlegde de Duitse batterij haar vuur weer. Helaas kon niet teruggevuurd worden met de 7,5, doordat de ligging van de Duitse batterij niet bekend was. Nadat, terug op onze oorspronkelijke ligplaats, nog een directe Stuka-aanval op het schip had plaatsgevonden, waarbij de commandant het schip naar onder de brug manoeuvreerde, deden zich geen directe aanvallen meer op het schip voor. Op de P.V. werd nog gevuurd op neerdalende parachutisten; verder werd ca. 0,5 km de rivier opgestoomd, teneinde te trachten iets van de vijand te kunnen ontwaren. Niets werd evenwel gezien. Bij terugkomst werd vanaf de wal medegedeeld, dat de stellingen enige km benoorden Rhenen tijdelijk doorbroken zouden zijn geweest.".

maandag 13 mei 1940, Tweede Pinksterdag

Op de dagwacht bij het eerste luchtalarm bleken alle mitrailleurs ontspannen. De verdenking viel op de twee soldaten, die op 10 mei bij de brug te Oosterbeek waren opgepikt en die men toch al niet vertrouwde. Beiden werden, zoals al eerder gemeld, aan de wal overgegeven aan een kapitein van het Korps Pontonniers.
Aangezien de voedselsituatie bedenkelijk werd, werd op de voormiddag de sergeant-konstabel Klein met 3 (of 4) man de Betuwe ingestuurd om te Lienden vlees en verse groenten te kopen. Zij keerden enige uren later als soldaat gekleed terug, aangezien zij door de onkunde en zenuwachtigheid van de plaatselijke patrouilles door eigen troepen waren beschoten, nergens werden doorgelaten en tot tweemaal toe krijgsgevangene waren gemaakt en dat alles door hun marine-uniformen. Aangezien ze geen vlees hadden kunnen krijgen en de pontonniers bij Lienden in vergelijkbare voedselproblemen zaten, werd een kalf doodgeschoten en verdeeld onder de langs de rivier gelegerde onderdelen.
De commandant liet de Freyr tijdens de V.M. voor een flinke periode ca. 1 km stroomafwaarts zakken, tot achter de linie, om de bemanning die over het algemeen sinds 10 mei 's nachts voortdurend aan de gang was geweest, enige rust te gunnen. Na het herinnemen van de ligplaats bij de brug te Rhenen werd nog vuur geopend op enkele overvliegende vliegtuigen.
In de vroege morgen van de 13e mei was de vijand met succes tot plaatselijke aanvallen op de stoplijn van de Nederlandse verdediging overgegaan. Toen bovendien nog duikbommenwer-

pers werden ingezet, brak het moreel van de Nederlandse troepen. In de loop van de middag kwam het bevel om na het invallen van de duisternis zich terug te trekken op de Vesting Holland. De Commandant van de Freyr had inmiddels om 10.00 uur de mededeling ontvangen, dat de poging om de steenfabriek te heroveren, was afgelast. Het schip moest naar Wijk bij Duurstede afzakken, waar nadere orders zouden worden verstrekt.
De oudste officier over deze periode:
"Op het begin van de A.M. werden grote colonnes landmacht waargenomen, die zich in westelijke richting begaven. Aanvankelijk werd gedacht aan eenvoudige troepenverplaatsingen; later bleek, dat het leger aan het terugtrekken was. Het merkwaardige was hierbij, dat op het zuidelijke gedeelte van de Grebbelinie deze morgen praktisch geen aktie had plaatsgevonden.
Iedereen scheen echter bezeten door de drang om terug te trekken "want de vijand kwam er aan". De commandant begaf zich op de A.M. nogmaals naar het hoofdkwartier van de IVe divisie, doch de staf bleek, op enige jonge officieren na, vertrokken te zijn. De algemene order, aan alle troepen gegeven, zou zijn geweest: "terugtrekken.".
Na tot de P.V. te Rhenen gebleven te zijn, werd besloten, nu de troepen op de Grebbeberg hun stellingen verlaten hadden, de pontonniers, die te Lienden de schipbrug afgebroken hadden, te volgen en te trachten verder stroomafwaarts weer telefonisch contact met de Marinestaf te verkrijgen. Volgens het rapport van de commandant vernietigde hij echter eerste alle aan boord aanwezige bescheiden. Bij donker worden werd Wijk bij Duurstede bereikt. Toen bij melding door de oudste officier bij de Plaatselijke Militaire Commandant geen orders aanwezig bleken te zijn en vernomen werd, dat deze commandant zich met de gehele bezetting zou terugtrekken en het bovendien niet lukte om met de Marinestaf contact te krijgen, besloot de Commandant van de Freyr eveneens meer westwaarts af te zakken.
Bij Culemborg werd geankerd voor de nacht. De doorvaart was versperd door een schipbrug van de pontonniers. Het varen op de rivier bij donkere nacht was ter plaatse overigens toch al niet goed mogelijk door de vele rijnaken en andere binnenschepen, die middenstrooms ten anker lagen. Op de E.W. (eerste wacht, 20.00 - 24.00 uur; JN) hadden vliegtuigaanvallen plaats, doch in verband met de nabij liggende schepen kon niet gevuurd worden.
Te Culemborg werd de Marinestaf opgebeld. Op de vraag wat de verdere orders voor de Freyr waren, doorstromen of naar Amsterdam komen, werd order tot het laatste gegeven, "teneinde een eventuele aanval op Amsterdam via het IJsselmeer tegen te gaan", aldus de oudste officier.

dinsdag 14 mei 1940

Na nog enige tijd opgehouden te zijn door de mist, vertrok de Freyr met medenemen van twee achtergebleven sleepschepen naar Vreeswijk, dat om 7.00 uur werd bereikt. Volgens het rapport van de commandant stelde hij zich hier telefonisch in verbinding met de Marinestaf te 's-Gravenhage en kreeg hij order naar Amsterdam te stomen en zich onder de bevelen te stellen van de Commandant der Maritieme Middelen daar.
Na schutten werd het Merwedekanaal bereikt. Door het abnormaal hoge peil ten gevolge van de gestelde inundatie bleek het even buiten Utrecht slechts mogelijk onder een der spoorbruggen door de komen door op volle kracht stomend het zoeklicht, de mitrailleur 12,7 en het hekwerk eraf te varen.
Op de A.M. werd bij Weesp 2 á 3 uur oponthoud ondervonden, omdat men in verband met de inundatie de sluis niet mocht openen. Na een aantal telefoongesprekken werd dit te 17.00 uur toch toegestaan. De reis naar Amsterdam kon worden vervolgd. Te 19.00 uur meldde de Com-

mandant van de Freyr zich bij de Commandant Maritieme Middelen Amsterdam, Kapitein ter zee J.W.G. van Hengel.
De oudste officier meldt:
"Op de Merwedekanaalsluizen werden de eerste geruchten gehoord over de capitulatie. Deze werden niet geloofd; aangenomen werd, dat ze slechts een onderdeel van de Duitse zenuwoorlog vormden. Bij de Oranjesluizen werd gemeerd, teneinde nadere orders te krijgen van de Marinecommandant Amsterdam. Op de sluis bleek zich Kapitein ter zee J.W.G. Van Hengel te bevinden die, die dag de Kapitein ter zee N.A. Rost van Tonningen, in verband met zijn verwonding, had afgelost als plaatselijk Marinecommandant. Zijn sombere mededeling was slechts dat Nederland inderdaad gecapituleerd had, dat niets meer gedaan mocht worden tegen de vijand en in de bestaande toestanden geen verandering mocht worden gebracht.

Aangezien het in verband met magnetische mijnen in het Noordzeekanaal en de diepte van het Pampus onmogelijk bleek met het schip te ontkomen, werd besloten haar ter plaatse te vernietigen.
In verband met de capitulatievoorschriften en eventuele schade aan omliggende gebouwen werd het plan om het schip in de lucht te doen springen, niet toegestaan.
Tenslotte werd echter Hs.Ms. "Freyr", na een korte toespraak van de commandant en nadat geweren en mitrailleurs uit elkaar waren genomen en buiten boord waren gezet, de sluitstukken van de kanons 3,7 en de remcylinders etc. en alle munitie waren vrijgezet, de kamer van het kanon van 7,5 met beitels onbruikbaar was gemaakt, en de ketels gedreind en gespuid waren, op enige honderden meters voor de Oranjesluizen tot zinken gebracht.".
Dit gebeurde door de Freyr op het Binnen-IJ beneden de Oranjesluizen met de neus in de kant te zetten en vervolgens de buitenboordafsluiters open te zetten. Overlevering wil dat daarbij, na niet-ongevaarlijke werkzaamheden, stoker I J. Nuis als laatste de Freyr verliet. De bemanning bracht de nacht van 14 op 15 mei door onder het sluisgebouw van de Oranjesluizen om de volgende dag als krijgsgevangenen naar het Marinevliegkamp Schellingwoude te worden overgebracht.

Tot slot

Behalve de hiervoor reeds genoemde leden van de bemanning worden in de verslagen als opvarenden, die zich door hun verrichtingen en moedig gedrag onderscheiden hebben, ook nog genoemd de milicien-matroos Van Santen, die als oorlogsroerganger en vele malen als vletroeier optrad, en de korporaal-kok Funcke, die in de kombuis op voortreffelijke wijze ervoor zorg droeg, dat de bemanning dag en nacht van voedsel voorzien bleef, maar bovendien zoals in Arnhem aan de gevechten deelnam.

De tot zinken gebrachten Hr.Ms. "Freyr" is later gelicht en naar Den Helder gesleept. Daar is het schip in september 1944 als blokschip tot zinken gebracht en vervolgens in november 1947 gelicht en gesloopt.

Rapporten, verslagen, verklaringen

Ltz. II K.M.R. B.I.M.W. Ouwerkerk, Rapport verrichtingen Hr.Ms. "Freyr" van 10 t/m 14 mei 1940, 's-Gravenhage, 3 juli 1940.

Bootsman P. Monderman, Verklaring voor de Commissie Militaire Onderscheidingen, 's-Gravenhage, 24 juli 1947.

Ltz. III A. de Jong, Verslag verrichtingen Hr.Ms. "Freyr" van 9 tot en met 14 mei 1940, met bijlage, 's-Gravenhage, 28 mei 1948.

Ltz. III A. de Jong, Verklaring voor de Commissie Militaire Onderscheidingen, 's-Gravenhage, 8 september 1949.

Verantwoording illustraties

1. Drs. Ph. M. Bosscher, Honderdzestig jaar Koninklijke Marine, Marinevoorlichtingsdienst, 1972.

2, 4, 5, 6, Collectie J. Nuis.

3. J. Hoynck van Papendrecht, Eigen Haard, 1885.

7,8. Collectie L.P.J. Vroemen.

9. Albert Chambon, In Memoriam, Onze Marinegraven van den oorlog mei 1940.

Eindredaktie:

J. van den Berg
H.F. Fabri
Drs. J. Nuis
E.W. van Popta

De redaktie is niet verantwoordelijk voor de inhoud van de artikelen.

Uitvoering:

centrale drukkerij en publikatievoorziening

Kapitein Grantstraat 1
7821 AP Emmen

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Nederlandse Vereniging ter beoefening van de militaire historie.

© 1986 bij de Nederlandse Vereniging ter beoefening van de militaire historie.

centrale
drukkerij en
publikatievoorziening